

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR

011290

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

Klasszikus
Regénytár

290

Klasszikus Regénytár

Szerkesztik

Ambrus Zoltán és dr. Voinovich Géza

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Háború és béke

III

Irta Tolsztoj

Fordította Ambrozovics Dezső

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK IROD. INT. R.-T.

1907

Handwritten signature or scribble in the top left corner.

Háború és béke

OSZK

EN

M. N. MUSEUM
KÖNYVTÁRA

10.256/35/3

M. N. MUSEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Helyettesítő
207. 506 sz.

R
1965

MI

HARMADIK RÉSZ.

I.

Az emberi elme nem képes fölfogni a mozgás föltétlen szakadatlanságát. Az ember előtt bármi néven nevezendő mozgás törvényei csak akkor válnak érthetőkké, ha ennek a mozgásnak önkényesen megállapított egységeit vizsgálja. De egyúttal a szakadatlan mozgásnak illetően önkényes módon, megszakított egységekre való felosztásából származik az emberi tévedések legnagyobb része.

Ösmeretes a régieknek az az úgynevezett álokozódása, hogy Achilles soha sem éri utól az előtte menő teknősbékát, jóllehet Achilles tízszerre nagyobb sebességgel halad, mint a teknősbéka: mert a mint Achilles megjárja azt a távolságot, a mely őt a teknősbékától elválasztja, a teknősbéka ennek a távolságnak egy tizedrészével megelőzi őt: Achilles megjárja ezt a tizedrészt, a teknősbéka egy századrészszel megelőzi őt és így tovább a végtelenségig. Ez a föladat megoldhatatlannak látszott a régiek előtt. Ennek az állításnak (hogy Achilles soha sem éri utól a teknősbékát) az esztelensége csakis abból származott, hogy a mozgás megszakított egységeit önkényesen állapították meg, míg Achillesnek meg a teknősbékának a mozgása szakadatlan volt.

A mozgásnak mind apróbb és apróbb egységeit véve, a kérdés megoldását csak megközelíthetjük, de

soha el nem érhetjük. Csakis ha végtelenül kis nagyságot és az ebből származó tizedes haladványt veszünk s ennek a mértani haladványnak az összegét tekintjük, akkor jutunk el a kérdés megoldásához. A mennyiségtannak egy új hajtása, mely lehetővé tette azt, hogy végtelenül kis egységekkel is számolhassunk, más, a mozgás még bonyolultabb kérdéseiben is meg tud felelni az eddig megoldhatatlannak tartott kérdésekre.

A mennyiségtannak ez az új, a régiek előtt ösmeretlen hajtása azzal, hogy a mozgás kérdéseinek a vizsgálatánál, a végtelen kicsiny, vagyis olyan mértékekkel való számolást is megengedi, a melyek mellett megvalósul a mozgás legfőbb föltétele (az abszolút szakadatlanlás), éppen ezzel teszi jóvá azt az elkerülhetetlen hibát, a melybe az emberi elmének lehetetlen bele nem esnie, a mikor a szakadatlan mozgás helyett a mozgás külön egységeit veszi számításba.

A történelmi mozgás törvényeinek a kutatásánál is tökéletesen így van.

Az emberiség mozgása, mely az emberi akaratok végtelen sorozatának az eredménye, minden megszakítás nélkül folyik tovább.

E mozgás törvényeinek a kiderítése czélja a történelemnek. De az emberi elme, abból a czélból, hogy az emberi akaratok végtelen sorozatának az eredményeképp jelentkező szakadatlan mozgás törvényeit kiderítse, az önkényesen megállapított megszakított egységeket hívja segítségül. A történelem első fortélyja abból áll, hogy a minden megszakítás nélkül folyó eseményeknek egy önkényes sorozatát kikapva, ezt a többiek-től függetlenül teszi vizsgálata tárgyává, pedig hát semmiféle eseménynek nincs és nem is lehet kezdete, mert minden esemény mindig megszakítás nélkül folyik egy másikból. A másik fortélyja pedig az, hogy kikapja egy-egy embernek, czárnak vagy hadvezérnek a cselekedetét s ezt mint az emberi akaratok összeségének az eredményét tárgyalja, pedig hát az emberi akaratok összesége egyetlen történelmi személyiség cselekvésében soha sem jut kifejezésre.

A történelmi tudomány a maga mozgásában állan-

dóan mind kisebb és kisebb egységeket tesz tanulmány tárgyává és ily módon iparkodik megközelíteni az igazságot. De bármily aprók legyenek is azok az egységek, a melyekkel a történelem dolgozik, mi azért érezzük, hogy egy-egy egységnek a többitől függetlenül való elképzelése, valamely jelenség *kezdetének* a föltételezése, s annak a megengedése, hogy az emberi akaratok összessége egy-egy történelmi személyiség cselekvésében jut kifejezésre, már magában véve nem felel meg az igazságnak.

A történelemnek minden következtetése, a bírálóat legcsekélyebb erőmegfeszítése nélkül is nyomtalanul porrá foszlik széjjel, pusztán csak annak a következtében, hogy a bíráló, tetszése szerint nagyobb vagy kisebb megszakított egységeket tesz tanulmánya tárgyává, a mihez mindig joga van, mert hiszen ezek a tetszés szerint kikapott történelmi egységek mindig önkényesek.

Csak akkor lehet reménységünk arra, hogy a történelem törvényeit kiderítjük, ha végtelenül kis egységeket, vagyis az emberi törekvések egyszerű csoportjait teszszük a különbözőzeti történelem vizsgálódásának a tárgyává és eljutunk az integrálás művészetéhez, vagyis ezeknek a végtelenül apró egységeknek az összegezéséhez.

A XIX. század első tizenöt esztendejében az emberek millióinak valami szokatlan mozgolódása észlelhető Európában. Az emberek otthagyják megszokott foglalkozásaikat, Európa egyik széléről a másik felé hömpölyögnek, rabolnak, mészárolják egymást, diadalmaskodnak és kétségbeesnek, s néhány esztendőre az élet egész folyamata megváltozik, s valami megfeszített mozgalomban csúcsosodik ki, mely eleinte növekedő, később pedig csökkenő képet mutat. Mi az oka ennek a mozgalomnak, vagy miféle törvények szerint megy végbe? — kérdi az emberi elme.

A történetírók meg akarván felelni erre a kérdésre, kifejtik előttünk néhány tuczat embernek Páris városa egyik épületében elmondott beszédeit és véghezvitt cse-

lekedeteit, s ezeket a beszédeket és cselekedeteket elnevezik forradalomnak; azután részletes életrajzát adják Napoleonnak és néhány vele rokonszenvező vagy ellenséges viszonyban álló személyiségnek, beszélnek ezek közül az emberek közül némelyeknek a többiekre való hatásáról és azt mondják: ime innen származott ez a mozgalom, és ezek a törvényei.

De az emberi elme nemcsak, hogy nem hajlandó hinni ebben a magyarázatban, hanem egyenesen kimondja, hogy a magyarázatnak ez a módja nem helyes, mert ebben a magyarázatban a gyengébb jelenség, mint az erősebbnek az oka szerepel. A forradalmat is, Napoleont is, az emberi akaratok összesége hozta létre, s csakis ezeknek az akaratoknak az összesége türte meg és semmisítette meg őket.

De valahányszor hódítások történtek, hódítók is voltak; valahányszor egy-egy birodalomban átalakulások történtek, nagy emberek is voltak, mondja a történelem; az igaz, hogy valahányszor hódítók akadtak, háborúk is voltak, feleli az emberi elme, de ez még korántsem bizonyítja azt, hogy a háborúk okai a hódítók voltak és hogy a háború törvényei egyetlen ember egyéni törekvésében találhatók. Valahányszor én az órára pillantok, s azt látom, hogy a mutató a tízesen áll, hallom, hogy a szomszéd templomban elkezdének beharangozni az isteni tiszteletre; de abból, hogy a mutató mindig akkor áll a tízesen, a mikor a beharangozás elkezdődik, még nincsen jogom azt következtetni, hogy a mutató állása az oka a harangok megkondulásának.

Valahányszor mozdonyt látok, hallom a füttyszót, látom a szelep kinyílását s a kerekek mozgását; de ebből még nincs jogom azt következtetni, hogy a mozdony mozgásának a fütty és a kerekek mozgása az oka.

A parasztok azt állítják, hogy tavasz utólján azért fúj hűvös szél, mert a tölgyfa rügyei pattogzanak, és csakugyan, minden tavasszal, a mikor a tölgyfa rügyezik, hűvös szél fúj. De bár a tölgyfa rügyezésekor fújni szokott hűvös szél okát nem ösmerem, azért még sem érthetek egyet a parasztokkal abban, hogy a hűvös szélnek az oka a tölgyfa rügyeinek a kipattanása, egyszerűen

azért, mert a szél ereje teljesen kívül áll a rügyek befolylásán. Én csak azoknak a körülményeknek az összejátzását látom, a melyek minden életjelenségben elő szoktak fordulni, továbbá látom azt, hogy bármennyire s bármily alapossággal vizsgáljam is az óramutatót, a mozdony szelepét s a kerekeit, és a tölgyfa rügyeit, sehogy' se tudom bennük a beharangozásnak, a mozdony mozgásának és a tavaszi szélnek az okait felösmerni. Ehhez teljesen más állaspontra kell helyezkednem megfigyeléseimben, s a gőz, a harang és a szél mozgásának a törvényeit kell vizsgálnom. Ugyanezt kell a történelemnek is cselekednie. S erre nézve már történtek is kísérletek.

A történelem törvényeinek a megösmérése céljából teljesen meg kell változtatnunk búvárkodásaink tárgyát, békét kell hagynunk a csároknak, a minisztereknek és a tábornokoknak s azokat a hasonnemű és végtelenül kis elemeket kell vizsgálnunk, a melyek a tömegeket irányítják. Hogy ezen az úton egy ember mennyire viheti a történelem törvényeinek a megérzését, azt senki meg nem mondhatja, az azonban nyilvánvaló, hogy csak ezen az úton van meg a lehetősége annak, hogy a történelem törvényeit elleshessük: és, hogy az emberi elme ezen az úton még egy milliomod részét se használta föl annak az erőnek, a melyet a történetírók arra fordítottak, hogy mindenféle csárok, hadvezérek és miniszterek viselt dolgait leírják, és e viselt dolgok láttára fölmerült okoskodásaikat előttünk kifejtsék.

II

Európa tizenkét néptörzsének a hadai betörték Oroszországba. Az orosz csapatok és a lakosság, az összeütközés elől kitérendők, Szmolenszkgig és Szmolenszktől Borodinoig vonulnak vissza. A francia haderő a sebesség folyton fokozódó erejével nyargal előnyomulásának voltaképpeni célja, Moszkva felé. A cél felé közeledvén, sebességének az ereje éppen olyan arányban fokozódik, mint a minőben a lehulló tárgy gyorsasága a földhöz való közeledésével fokozódik. Mögötte sok ezer

versztnyi kiéhezett, ellenséges indulatú terület; előtte néhány tuczat verszt, mely őt céljától elválasztja. Ezt a Napoleon hadseregének minden katonája érzi, s az egész haderő szinte magától, a sebesség erejénél fogva vonul tovább.

Az orosz csapatok közt, a visszavonulás mérvében, mind jobban lángra lobban az ellenség iránt való elkese-redett gyűlölet: visszavonulás közben a sereg mind jobban tömörül és gyarapszik. Borodionál megtörténik az összeütközés. Sem az egyik, sem a másik fél csapatai nem bomlanak szét, de az orosz csapatok közvetlenül az összeütközés után épp oly szükségszerűleg visszavonulnak, mint a mily szükségszerűleg visszapattan az a golyó, mely egy másik, vele szemben nagy sebességgel közeledő golyóval összeütközött; és épp oly szükségszerűleg következik be az is, hogy (bár az összeütközésben minden erejét elvesztette) a betörő hadsereg nagy lendülettel nekiindult golyója még egy darabig gurul tovább.

Az oroszok visszavonulnak százhusz versztnyire — Moszkva mögé, a francziák eljutnak Moszkváig s ott megállapodnak. Azt ezt követő öt héten belül egyetlen ütközet sincsen. A francziák nem mozdulnak. Hasonlóan a halálosan sebesült vadállathoz, mely lassú elvérzése közben a sebeit nyaldossa, öt hétig ott vesztegelnek Moszkvában, a nélkül, hogy bármibe fognának, és egyszerre, minden újabb ok nélkül futásnak erednek visszafelé: rávetik magukat a kalugai útra (és a győzelem után, mert Malo Jaroslavec mellett is övék maradt a csatátér) egyetlen komoly ütközetbe se bocsátkozván bele, még nagyobb sietséggel futnak Szmolenszkbe, onnan Vilnába, Berezinába és még tovább.

Augusztus huszonhatodikán este Kutuzov, s az egész orosz hadsereg meg volt győződve róla, hogy a borodinoi ütközetet megnyerte. Kutuzov ebben az értelemben írt is a császárnak; nem azért, mintha valakit elakart volna ámítani, hanem azért, mert tudta, hogy az ellenség le van győzve, a mint hogy tudta ezt az ütközet minden résztvevője is.

De még aznap este, úgyszintén a rákövetkező napon is, egyre-másra hallatlan veszteségekről, a fél had-

sereg pusztulásáról jöttek hírek, úgy, hogy az új ütközet fizikailag lehetetlennek bizonyult.

Teljes lehetetlenség volt új ütközetet kezdeni, a mikor még nem érkeztek be mind a jelentések, a sebesülteket még nem szedték össze, a fölszerelést nem egészítették ki, nem számlálták meg az elesetteket, az elesett parancsnokok helyett nem jelöltek ki újakat, s az emberek nem laktak jól és nem aludták ki magukat. Ugyanekkor, mindjárt az ütközet után következő reggel, a francia haderő (a mozgás tehetetlenségének az erejénél fogva, a mely most a távolság négyzetével fordított arányban növekedett) már szinte magától megindult az orosz sereg felé. Kutuzov másnap támadni akart, s az egész hadsereg ugyanezt akarta. De a támadás megvalósításához nem elég az akarat; ennek lehetségesnek is kell lenni, most pedig nem volt lehetséges. Lehetetlen volt, hogy előbb egy, majd egy második, harmadik napi járásra vissza ne vonuljanak, és végre szeptember elsején, mikor a hadsereg Moszkvába ért, a csapatokba visszatérő teljes erő tudata ellenére is, a körülmények kényszerítő ereje megkövetelte, hogy a csapatok Moszkván túl is visszavonuljanak. És így csakugyan még egy utolsó napi járásra visszavonultak és Moszkvát átengedték az ellenségnek.

Azok előtt az emberek előtt, a kik hozzászótkak ahhoz a gondolathoz, hogy a hadvezérek éppen úgy állítják össze a hadjáratok és az ütközetek terveit, mint a hogy' közülünk bárki, a szobájában egy térkép előtt ülve eltűnődik rajta, hogy ő hogyan és miképpen járna el egy adott ütközetben, azok előtt fölmerülhet az a kérdés, vajon Kutuzov a visszavonulásnál miért nem járt el így vagy úgy, miért nem foglalt állást Filei előtt, miért nem vonult vissza egyszerre a kalugai-útra, mikor Moszkvát elhagyta stb. Azok az emberek, a kik így szoktak gondolkozni, elfelejtik, hogy nem ismerik azokat az elkerülhetetlen körülményeket, a melyek a főparancsnokok tevékenységét mindig kísérni szokták. A hadvezér tevékenysége a legkevésbé se hasonlít ahhoz a tevékenységhez, a melyet mi elképzelünk akkor, a mikor kényelmesen a szobánkban ülve, valami hadjáratot a térképen tanulmá-

nyozunk, miközben úgy az egyik, mint a másik fél csapatainak a létszámát, és a terepet is ismerjük és okoskodásunkkal valami közismert eseményből indulunk ki. A főparancsnok soha sincsen valamely eseménynek a kész körülményei közt, a melyekből mi az eseményeket rendszerint nézzük. A főparancsnok mindig az események mozgó sorozatának a kellő közepében áll, még pedig úgy, hogy soha, egyetlen pillanatban se lehet képes arra, hogy a körülötte lejátszódó események egész jelentőségét fontolóra vegye. Minden esemény percről-perczre, szinte észrevétlenül domborítja ki a maga jelentőségét, s a főparancsnok az események eme következetes és szakadatlan kidomborodásának minden pillanatában ott áll, a fondorlatok, a gondok, a függőség, a hatalom, a tervek, a tanácsok, a fenyegetések és az ámitások legszövevényesebb játékának a középpontjában, és állandóan abban a szükségszerű helyzetben van, hogy kénytelen az előtte fölvetett és egymással homlokegyenest ellenkező kérdéseknek szinte végtelen sorozatára megfelelni.

A hadviselés tudósai a legkomolyabban azt állítják, hogy Kutuzovnak már jóval Filei előtt ki kellett volna vezetnie csapatait a kalugai-útra, sőt, hogy volt valaki, a ki ezt ajánlotta is neki. De a főparancsnok előtt, különösen válságos pillanatokban nem egy, hanem mindjárt néhány tuczat ilyen javaslat is szokott egyidejűleg megfordulni. És e javaslatok mindenike, bár valamennyi a hadászatra és a harcászatra van alapítva, homlokegyenest ellenkezik egymással. A főparancsnok dolga, úgy látszik csak az, hogy ezek közül a javaslatok közül egyet kiválasszon. Csak hogy ezt se teheti. Az események és az idő nem várnak. Tegyük föl, hogy azt javasolják neki, hogy huszonnyolczadikán vonuljon át a kalugai-útra, de ebben a pillanatban vágatva jön hozzá Miloradovics egyik segédtisztje azzal a kérdéssel, vajjon megütközzék-e azonnal a francziákkal, vagy pedig visszavonuljon. Neki tüstént, már ebben a pillanatban döntenie kell. De a visszavonulásra vonatkozó parancs eltérít bennünket attól, hogy beforduljunk a kalugai-útra. A segédtiszt után meg az intendáns kérdezi, hogy hová szállítsa az élelmezést, a kórházak főparancs-

noka pedig, hogy hová szállíttassa a sebesülteket; egy Pétervárról érkezett futár hozza a császár levelét, a ki nem engedi meg Moszkva feladását, viszont a főparancsnok vetélytársa, az, a ki áskálódik ellene (ilyen mindig akad, még pedig nem is egy, hanem több), új javaslattal áll elő, mely homlokegyenest ellenkezik a kalugai-út megszállására vonatkozó tervvel; a főparancsnok erőbeli állapota e közben álmod és felfrissülést kíván; de ime, itt jön egy a kitüntetéseknel mellőzött tiszteletreméltó tábornok, panaszkodni, a lakosok oltalomért könyörögnek, egy a terep tanulmányozására küldött tiszt visszakerül és homlokegyenest ellenkező jelentést tesz, mint az, a ki előtte ugyanoda ki volt küldve; a kém, a fogoly s egy szemrevételekre kiküldött tábornok, egymástól teljesen eltérően írják le az ellenséges hadsereg elhelyezését. Az olyan emberek, a kik hozzá vannak szokva, hogy vagy nem értik a főparancsnokok tevékenységének ezeket az elmaradhatatlan, kísérő körülményeit, vagy megfelelnek róluk, az ilyen emberek például elképzelik, hogy a csapatok Fileinél állanak, s ebből azt következtetik, hogy a főparancsnok szeptember elsején teljes szabadsággal eldöntötte azt a kérdést, vajjon föladja vagy megvédje-e Moszkvát, pedig tekintve, hogy az orosz hadsereg öt versztnyire volt Moszkvától, ez a kérdés egyáltalában föl sem merülhetett. De hát voltaképpen, mikor dőlt el ez a kérdés? Drissa alatt is, Szmolenszk alatt is és legvilágosabban 24-ikén Sevardinonál, huszonhatodikán Borodinonál és a Borodintól Fileig való visszavonulás minden napján, minden órájában és minden pillanatában.

III.

Az orosz csapatok, Borodintól visszavonulván, Fileinél állottak. Jermolov, miután a hadállást megvizsgálta, odajött a tábornagyhoz.

— Ebben a hadállásban megütközni teljes lehetetlenség, — mondotta neki. Kutuzov csodálkozva nézett rá és még egyszer ismételtette szavait. Mikor befejezte, Kutuzov kinyújtotta felé a kezét.

— Add csak ide a kezedet, — mondotta s úgy fordítván a kezét, hogy megtapinthatja az üterét, így folytatta: — Beteg vagy, lelkem. Gondold meg csak, mit beszélsz. — Kutuzov akkor még föl nem foghatta, hogy ütközet nélkül vissza lehessen vonulni Moszkva mögé.

Kutuzov a Paklonnoj-hegyen, a dorogomilovszkojei vámsorompótól hat versztnyire kiszállt a kocsijából s az út szélén leült egy padra. A tábornokok óriási tömege se-reglett össze körülötte. Rasztopcsin gróf is, a ki Moszkvából érkezett, hozzájuk csatlakozott. Ez az egész ragyogó társaság, csoportokra szakadva, a hadállás előnyeiről és hátrányairól, a csapatok helyzetéről, a fölmerült tervekről, Moszkva helyzetéről s egyáltalában katonai kérdésekről vitatkozott. Valamennyien érezték, hogy, bár nem voltak rá meghíva, s bár nem is hívták annak, azért mégis valóságos hadi tanácsot tartottak. A vita közérdekű kérdések keretében mozgott. Ha valaki mondott vagy hallott is valami magánérdekű újdonságot, erről csak suttogva beszéltek és legott megint áttértek a közérdekű kérdésekre: se tréfának, se nevetésnek, se mosolynak még csak nyoma sem volt észrevehető ezek közt az emberek közt. Valamennyien szemlátomást azon voltak, hogy magukat a helyzet magaslatán tartásák. És az egymás közt vitatkozó csoportok mind iparkodtak a főparancsnok közelébe jutni (a kinek a padja mintegy központja volt a csoportoknak) és úgy intézték, hogy ő is meghallja őket. A főparancsnok csak hallgatott s olykor egy-egy kérdést intézett hozzájuk arról, a miről beszéltek, de ő maga nem vett részt a vitában és semmiféle véleményt se nyilvánított. Legtöbbnyire, a mint egy-egy csoportnak a beszélgetését hallgatta, mintegy a csalódás kifejezésével, — mintha teljességgel nem arról beszéltek volna, a mi őt érdekelte, — fordult el tőle. Egyesek a kiszemelt hadállásról beszéltek, de nem annyira magát a hadállást, mint inkább azoknak a tudományos képességeit bírálgatták, a kik azt kiszemelték; mások azt vitatták, hogy a hibát már régebben követték el, s hogy már három nappal azelőtt el kellett volna fogadni az ütközetet; ismét mások a salamancai ütközet-

ről beszéltek, melyről egy spanyol egyenruhás és csak az imént érkezett Croissard nevű francia mesélt volt nekik. (Ez a francia egy az orosz hadseregben szolgáló német herczeggel együtt most Saragossa ostromát fejtegette arra való tekintettel, nem lehetne-e Moszkvát is olyan módon megvédeni.) Egy negyedik csoportban Rasztopcsin gróf vitte a szót és azt mondta, hogy ő a moszkvai önkéntes csapatokkal együtt kész ugyan elpusztulni a főváros falai alatt, de azért mégis lehetetlen nem sajnálkoznia azon a bizonytalanságon, a melyben őt hagyták, és hogy ha ő előbb tudta volna, most minden másképpen volna... Az ötödik csoporthoz tartozók, hadászati ismereteik mélységét fitogtatva arról az irányról beszélgettek, a melyet a csapatoknak most venniök kellene. Végre egy hatodik csoportban mindenféle badarságot beszéltek össze-vissza. Kutuzov arcza mind aggodalmasabb és mind furcsább kifejezést öltött. Mindezekből a beszélgetésekből Kutuzov csak egyet látott: Moszkva védelme a szó legszorosabb értelmében, *fizikailag teljesen lehetetlen* volt, annyira lehetetlen, hogy ha valami esztelen főparancsnok ki adta volna is a parancsot az ütközetre, csak óriási zűrzavar támadt volna belőle, s az ütközetből még se lett volna semmi; nem lett volna semmi azért, mert a magasabbrangú parancsnokok nemcsak hogy mind lehetetlennek ismerték el ezt a hadállást, hanem beszélgetés közben kizárólag csak arról vitatkoztak, hogy mi lesz ennek a hadállásnak a minden kétséget kizárólag bekövetkező elhagyása után. Hogy' vezethették volna hát a parancsnokok egy olyan csatatérre a csapataikat, a melyet tarthatatlannak ítélték? Az alantas csapatparancsnokok, sőt még a katonák is (a kik szintén szoktak néha okoskodni) szintén tarthatatlannak látták a hadállást s azért a leveretés biztos tudatával nem is mehettek harczba. Ha Bennigsen mégis ennek a hadállásnak a védelme mellett kardoskodott, mások pedig még fontolgatták a dolgot, ennek a kérdésnek magában véve már semmi jelentősége se volt, legföljebb annyiban, hogy ürügyet szolgáltatott a czivódásra és a fondorlatokra. Ezt Kutuzov egészen tisztán látta.

Bennigsen, mikor ezt a hadállást kiválasztotta, büszkén kérkedve orosz hazafiságával (a mit Kutuzov képtelen volt homlokránczolás nélkül hallgatni), ragaszkodott Moszkva védelméhez. Kutuzov, mint a nap, olyan tisztán látta Bennigsen voltaképpeni célját: hogy a védelem kudarcza esetén Kutuzovra tolja a hibát, a ki minden ütközet nélkül a Veréb-hegyekig vezette a csapatait; siker esetén pedig — a maga számára foglalja le az érdemet; a terv visszautasítása esetén pedig Moszkva föladásának a bűnét magáról elhárítsa. De a fondorkodásnak ez a kérdése most nem igen foglalkoztatta az öregot. Csak egyetlen rettenetes kérdés bántotta őt. És erre a kérdésre senkitől se hallott feleletet. Ő rá nézve most csak az volt a kérdés: „vajjon hát csakugyan én eresztettem Napoleont Moszkváig, és ha igen, mikor cselekedtem ezt? Mikor dőlt el ez a kérdés? Talán bizony tegnap, mikor azt a parancsot küldtem Platovnak, hogy vonuljon vissza, vagy tegnapelőtt este, a mikor elszunynyadtam és Bennigsent bíztam meg az intézkedéssel? Vagy talán még előbb? ... de mikor dőlt el ez a rettenetes dolog? Moszkvát ki kell ürítenünk. A csapatoknak vissza kell vonulniok, s erre vonatkozólag nekem kell kiadnom a parancsot“. Ezt a rettenetes parancsot kiadni olybá tünt föl előtte, mintha ezzel a hadsereg vezényletéről is lemondana. Pedig hát azonkívül, hogy szerezte a hatalmat, még hozzá is szokott nagyon (az a nagy tisztesség, a melyben annak idején Prozorovszkij herceg részesült, a ki mellett Törökországban harczolt, ingerelte) és teljesen meg volt győződve, hogy Oroszország megmentése az ő számára volt föntartva és hogy csak ez az oka annak, hogy őt a nép akaratából, de a császár akarata ellenére, főparancsnokká választották. Meg volt győződve, hogy ő az egyetlen, a ki ezek közt a válságos viszonyok közt a hadsereg élén tarthatta magát, s hogy az egész világon ő volt az egyetlen, a ki minden rémület nélkül látta maga előtt ellenfélként a legyőzhetetlen Napoleont; s azért mégis irtózott annak a parancsnak a gondolatától, melyet ki kellett adnia. De valamire el kellett magát szánnia, véget kellett vetnie maga körül ezeknek a beszélgetéseknek,

a melyek immár nagyon is szabados jelleget kezdtek öltetni.

Odahívatta magához az idősebb tábornokokat.

— Jó-e, rossz-e a fejem, azt nem tudom, de rajta kívül nincs kibén bizakodnom, — mondotta és fölkelvén a padról, elment Fileibe, a hol a fogatai állottak.

IV.

Egy Szavosztányov Andrej nevű paraszt legszebb és legtágasabb szobájában két óraker összeült a haditanács. A parasztok, az asszonyok és a nagy paraszt-család gyermekei mind a ház másik oldalán lévő sötét szobában szorultak össze. Egyedül csak Andrej hatesztendős kis unokája, a kinek a Fenség becézgetés közben a teája mellől egy darab czukrot is adott, maradt ott a padkán a nagyszobában. Malasa bátortalan örömmel nézte a kemenczéről a tábornokok arczát, egyenruháit és érdemkeresztjeit, a kik egymásután vonultak be a szobába s a díszszögletben lévő széles padokon a szentképek alatt helyet foglaltak. Maga a „nagyapó“, a mint Malasa Kutuzovot úgy magában hívta, külön, a kályha mögött lévő sötét zugban ült le. Tábori karosszékébe mélyen bele-süppedve, szakadatlanul krákogott s a kabátja gallérját igazgatta, mely bár ki volt gombolva, úgy látszik, mégis szorította a nyakát. Az érkezők egymás után mentek oda a tábornagyhoz; egyesekkel kezét szorította, másoknak csak a fejével intett. Kaiszarov, a segédtisztje, a Kutuzovval szemben lévő ablakról félre akarta húzni a függönyt, de Kutuzov bosszúsan leintette őt a kezével, a miből Kaiszarov megértette, hogy Kutuzov nem akarta, hogy az arczát lássák.

A paraszt fenyőfa-asztal körül, melyen térképek, tervek, czeruzák, iratok heverték szanaszét, oly sokan gyűltek össze, hogy a legények még egy padot hoztak be és helyeztek el az asztal mellett. Ezen a padon Jermolov, Kaiszarov és Toll ültek. Közvetlenül a szentképek alatt, a főhelyen a György-keresztrel a nyakában, sápadt és beteges arczczal s kopasz fejével összeolvadó

haragos homlokával Barclay de Tolly foglalt helyet. Immár második napja, hogy láz gyötörte, s most is rázta a hideg és erős szakgatást érzett a csontjaiban. Mellette ült Uvarov és halk hangon (a hogy' különben mindannyian beszéltek) szapora taglejtésekkel magyarázott valamit Barclay-nak. A köpczös kis Dochturov, a szemöldökeit fölrántva, s kezeit a hasán összekulcsolva figyelmesen hallgatott. A másik oldalon csillogó szemű és elszánt arczvonásu fejét a kezére hajtva Osztermann Tolsztoj gróf ült, s úgy látszott, hogy mélyen el van merülve a gondolataiba. Rajevszkij hol a türelmetlenség kifejezésével az arczán, — miután halántékán, szokott mozdulataival előre simította fekete haját, hol Kutuzovra, hol az ajtóra nézett. Konovniczyn elszánt, szép és jószágos arcza szelid és ravasz mosolyra derült. Találkozott a tekintete a Malosáéval, és ráhunyorogott a szemével, a mire a kis leány elmosolyodott.

Valamennyien Bennigsenre vártak, a ki az alatt az ürügy alatt, hogy ismételten a hadállást tanulmányozza, éppen akkor járt ízletes ebédjének a vége felé. Négy órától hatig vártak rá, s egész idő alatt nem kezdtek meg a tanácskozást, hanem halk hangon közömbös dolgokról beszélgettek.

Kutuzov csak akkor mozdult meg a szögletből és ment közelebb az asztalhoz, mikor Bennigsen a szobába lépett, de akkor is úgy ült, hogy az asztalon elhelyezett gyertyák nem világították meg az arczát.

Bennigsen ezzel a kérdéssel nyitotta meg a tanácskozást: „Vajjon kardcsapás nélkül kiürítsük-e Oroszország szent és ősrégi fővárosát, vagy pedig megvédelmezzük?“ Erre általános és hosszú hallgatás következett. Mind elkomorodtak az arczok s a nagy csendességben csak Kutuzov bosszús krákolgása és köhécselése hallatszott. Minden szem ő rá volt szegezve. Maluska is a nagyapára bámult. Ő volt legközelebb hozzá és látta, a mint az arcza összeránczolódott: mintha csak sírni készült volna. De mindez nem tartott sokáig.

— *Oroszország szent és ősrégi fővárosát!* — szólalt meg egyszerre, bosszús hangon ismételve Bennigsen szavait s ezzel mutatván rá szavainak a képmu-

tató voltára. — Engedje meg kegyelmes uram, hogy nyiltan kimondjam, orosz ember előtt ennek a kérdésnek semmi értelme sincsen. (Nehéz testével előrehajolt.) Ilyen kérdést nem lehet tenni s ennek a kérdésnek semmi értelme. Az a kérdés, a melynek a megoldására én az urakat idekértem, tisztán katonai kérdés. És pedig a következő: „Oroszország megmentése a hadsereg kezében van. Előnyösebb-e már most elfogadni az ütközetet s ezzel Moszkván kívül a hadsereget is kockára tenni, vagy pedig ütközet nélkül föladni Moszkvát?” Ime ez a kérdés, a melyre nézve én az önök véleményét tudni szeretném.“ (Megint hátradőlt a karosszékében.)

Megindult a vita. Bennigsen még nem tartotta elveszettnek a játszmát. Méltányolván Barclaynak és másoknak azt a nézetét, hogy a Fileinél elfoglalt védelmi állásban lehetetlen az ütközetet elfogadni, az orosz hazafiságtól s a Moszkva iránt való szeretettől áthatva azt javasolta, hogy az éj leple alatt vigyék át a csapatokat a jobbszárnyról a balra, s másnap intézzenek támadást a francziák jobbszárnya ellen. A vélemények megoszlottak, s megindult a vita a javaslat mellett és ellen. Jermolov, Dochturov és Rajevszkij Bennigsen véleményéhez csatlakoztak. Az az érzés vezette-e őket, hogy a főváros feladása előtt még föltétlenül valami áldozatot kell hozni, vagy más egyéni tekintetek, de ezek a tábornokok valahogyan nem látták be azt, hogy ez a haditanács már nem változtatja meg az események feltartóztathatlan folyását, s hogy Moszkva máris elveszett. A többi tábornokok belátták ezt, s azért Moszkva sorsának a kérdését félretéve, arról vitatkoztak, vajjon a visszavonuló csapatoknak milyen irányt kell választaniok. Malasa, a ki kimeresztett szemekkel nézte azt, a mi körülötte történik, egészen másképpen fogta föl ennek a haditanácsnak a jelentőségét. Neki úgy tetszett, hogy itt mindössze a „nagyapó“ és a hosszúkabátos (mint a hogy' Bennigsent hívta) közt való személyes harczról volt szó. Látta, mennyire felbőszültek, mikor egymással beszéltek, s a lelke fenekén nagyapónak a pártjára állott. A vita közepén észrevette azt a gyors és kaján pillantást, a melyet nagyapó Bennigsenre vetett, s utána nagy örömmel

látta, hogy nagyapó valamit mondott a hosszúkabátosnak, s ezzel elcsitította őt: Bennigsen egyszerre elpirult s bosszúsán kezdett föl és alá járni a szobában. Ezekben a szavakban, melyek olyan nagy hatással voltak Bennigsenre, benne foglaltatott Kutuzov halk és nyugodt hangon kifejtett, és Bennigsen ama javaslatának az előnyeiről és hátrányairól táplált véleménye, a mely szerint a csapatok az éj leple alatt a jobbszárnyról a balszárnyra volnának áthelyezendőek, hogy másnap a francziák jobbszárnya ellen támadást intézzenek.

— Én, uraim, — mondotta Kutuzov, — a gróf tervét nem helyeselhetem. A csapatoknak az ellenség közelében való áthelyezése mindig veszedelmes, és a hadtörténelem csak megerősíti ebben az irányban táplált aggodalmaimat. Így például... (Kutuzov mintha elgondolkozott volna valami példán, miközben derült és naiv pillantással nézett Bennigsenre). Itt van például a friedlandi ütközet, a melyre azt hiszem a gróf is nagyon jól emlékezik, csak azért nem járt... teljes sikerrel, mert a mi csapataink az ellenséghez nagyon is közel változtatták a hadállásukat... — Erre pillanatnyi hallgatás következett, mely azonban valamennyiük előtt nagyon is hosszúnak tűnt föl.

A vita megint kiújult, de mind gyakoriabbak lettek a szünetek, s mindenki érezte, hogy már nem igen van miről beszélni.

E szünetek egyike alatt Kutuzov mélyen felsóhajtott, mintha beszélni készült volna. Mindannyian ránéztek.

— Ezek szerint, urak, az eltörött korszok árát nekem kell majd megfizetnem, — mondotta. S lassan fölkelvén, odament az asztalhoz. — Uraim, hallottam az önök nézeteit. Lesznek, a kik nem értenek majd egyet velem. De én (itt szünetet tartott) annál a hatalomnál fogva, melylyel engem császárom és hazám felruházott, ezenel elrendelem — a visszavonulást.

E nyilatkozat után a tábornokok épp oly ünneplés és szótlan óvatossággal, mint a hogy' a tanácsban beszéltek, jelentettek egyet-mást a főparancsnoknak.

Malasa, a kit már régóta vártak a vacsorával, óva-

tosan leászott a padkáról, s a tábornokok lábai közt kiosont a szobából.

Elbocsátván a tábornokokat, Kutuzov még hosszú ideig az asztalra könyökölve ült a helyén, és egyre azon a rettenetes kérdésen tündött: „Ugyan mikor, mikor dőlt el az a kérdés, hogy Moszkva elveszett? Mikor történt az, a mi ezt a kérdést eldöntötte, és ki ebben a hibás?”

— Ezt, ezt igazán nem vártam, — mondotta Schneider nevű segédtisztjének, a ki késő éjszaka belépett hozzá: — ezt nem vártam! Erre nem számítottam!

— Jó lenne lepihennie, Fenség, — szólott Schneider.

— De még se! Fognak ők még lóhúst zabálni, úgy mint a törökök, — kiáltott föl Kutuzov a nélkül, hogy felelt volna, és öklével az asztalra csapott, — fognak még, arról kezeskedem! . . .

V.

Kutuzovval ellentétben, ugyanakkor s egy még sokkalta fontosabb eseménnyel szemben, mint a minő a hadseregnek ütközet nélkül való visszavonulása volt, — Moszkva kiürítésével és fölglyújtásával szemben, Rasztopcsin, a ki mint ennek az eseménynek az intézője tűnik fel előttünk, teljesen másként viselkedett.

Ez az esemény, — Moszkva kiürítése és fölglyújtása, — éppen úgy elkerülhetetlen volt, mint az, hogy a hadsereg a borodinoi ütközet után minden csata nélkül visszavonuljon Moszkva mögé.

Azt, a mi történt, nem okoskodások, hanem amaz érzés révén, mely bennünk is meg van s az apáinkban is meg volt, minden orosz ember előre megjósolhatta.

Szmolenszktól kezdve Rasztopcsin gróf közreműködése és kiáltványai nélkül is Oroszország minden városában és falújában ugyanaz történt, a mi Moszkvában. A nép gondtalanul várta az ellenséget, nem lázongott, nem nyugtalanzkodott, senkit sem aprított darabokra, hanem nyugodtan várta a sorsát, mert érzett magában elegendő erőt arra, hogy a legválságosabb pillanatban is

tudja mitévő legyen. És alig hogy az ellenség közeledni kezdett, a lakosság legvagyonosabb elemei elmentek és ott hagyták mindenüket, a legszegényebbek pedig ottmaradtak, s felgyújtották és elpusztították azt, a mi a városban maradt.

Annak a tudata, hogy ez így lesz, és pedig mindig így lesz, bele volt és bele van oltva az orosz ember lelkébe. És ez a tudat, sőt a mi több, annak az előérzete, hogy Moszkva el fog esni, 1812-ben benne volt az orosz, a moszkvai társaság lelkében is. Azok, a kik magukkal vitték azt, a mit elvihettek s otthagyták a házaikat és a vagyonuk felét, annak a lappangó hazafiságnak a következtében cselekedtek így, mely nem hangzatos mondásokban, nem a haza megmentésének az örve alatt elkövetett gyermekgyilkosságokban s más efféle természetellenes cselekedetekben, hanem észrevétlenül, egyszerűen és szervesen jut kifejezésre s éppen azért mindig a leghathatósabb eredményekre vezet.

„Szégyen megfutamodni a veszedelem elől; csak a gyávák menekülnek Moszkvából“, — mondották nekik. Rasztopcsin a kiáltványaiban azt iparkodott velük elhíttetni, hogy Moszkvát elhagyni szégyen. Restellték, hogy gyáváknak mondották őket, restelltek elmenni, de azért mégis elmentek, tudván, hogy ennek így kell lenni. De hát miért mentek el? Azt bajos volna föltételezni, hogy Rasztopcsin rémítette meg őket azokkal a kegyetlenkedésekkel, a melyeket Napoleon a meghódított vidékeken elkövetett. Elmentek, még pedig első sorban a gazdag és művelt emberek mentek el, a kik nagyon jól tudták, hogy Bécs és Berlin épen maradtak s hogy ott, mikor Napoleon a várost elfoglalta, a lakosok vígan élték világukat az elragadó francziákkal, a kiket az orosz férfiak, de különösen a hölgyek akkoriban annyira szerettek.

Elmentek, mert orosz emberek előtt nem is lehetett kérdés tárgya az: vajjon jó lesz-e vagy rossz a francziák uralma alatt Moszkvában élni. A francziák uralma alatt lehetetlen volt élni: ez volt a képzelhető legrosszabb. Elmentek már a borodinoi ütközet előtt, és még gyorsabban a borodinoi ütközet után, rá se hederítve a város védelmére lelkesítő fölhívásokra, és Moszkva fő-

parancsnokának arra a kijelentésére, hogy magához veszi az iverszkáját, és megy verekedni, sem pedig a léghajókra, a melyeknek majd el kellend pusztítani a francziákat, s mindarra a tömérdek badarságra, a melyet Rasztopcsin a kiáltványában összefirkált. Tudták, hogy verekedniök a csapatoknak kell és ha erre nem képesek, úgy a kisasszonyokkal és a cselédekkel nem lehet Napoleonnal szembeszállni, hanem el kell menni, bármi nehezükre essék is otthagyni prédául a vagyonukat. Elmentek, és rá se gondoltak ennek a lakosaitól elhagyott és minden valószínűség szerint tűzhalálra szánt (nem pusztítani el és nem égetni föl az üres házakat, nem felelt volna meg az orosz léleknek) hatalmas és gazdag fővárosnak magasztos jelentőségére; elmentek, még pedig mindenikük a maga elhatározásából, és pusztán csak annak, hogy elmentek, volt a következése az a nagy-szerű esemény, mely az orosz népnek mindenkor legnagyobb dicsősége lesz. Az az úrhölgy, a ki annak a homályos tudatában, hogy ő Napoleonnak nem szolgája, s abbeli rémületében, nehogy őt Rasztopcsin parancsára föltartóztassák, még június hónapban elment Moszkvából, a vadászkutyáival és hóbortos asszonyaival együtt egy szarotovi faluba, ez az úrhölgy idézte elő egyszerűen és őszintén azt a nagy dolgot, mely Oroszországot megmentette. Rasztopcsin gróf pedig, a ki hol rápiritott azokra, a kik elmenendők voltak, hol kilakoltatta a városból a hatóságokat, hol semmire se használható fegyvereket osztatott ki a csöcselék között, hol leszedette a szentképeket, hol 136 szekéren elszállíttatta a Lepich által készített léghajót, hol arra czélozgatott, hogy felgyújtatja Moszkvát, hol azzal kérkedett, hogy' pörkölte fel a saját házát és micsoda kiáltványt intézett a francziákhoz, a melyben szemrehányást tett nekik azért, hogy az ő gyermek-menedékhelyét földülták; majd magára vállalta Moszkva fölgyújtásának a dicsőségét, majd szabadkozott tőle, majd arra biztatta a népet, hogy csípien el minden kémet és vezesse ő elé, majd meg ugyanazért szemrehányást tett neki, majd kiutasított Moszkvából minden francziát, majd megtúrte a városban madam Ober-Chalmier-t, a ki a moszkvai franczia-telep köz-

pontja volt, és minden igaz ok nélkül elfoglalta és számkivetésbe küldte az öreg Klyucsarevet, a posta érdemes igazgatóját; hol összegyűjtötte a népet a Hármashegyben, hogy a francziák ellen vezesse őket, hol pedig, hogy ettől a csöcseléktől megszabaduljon, odadobott neki prédául egy-egy embert, ő maga meg a hátsó ajtón elinalt, hol azt mondogatta, hogy ő nem éli túl Moszkva szerencsétlenségét, hol meg francia verseket firkált emlékkönyvekbe arról, hogy mi része volt neki a dologban,* — ez az ember nem értette meg a küszöbönálló eseménynek a jelentőségét, hanem csak fenni akart valamit maga is, meg akart lepni valakit, valami hazafiasan hős dolgot akart művelni, és mint a gyermek, csintalankodni akart Moszkva kiűritésének és fölgyújtásának elkerülhetetlen eseményével, s az ő kis kezével iparkodott hol serkenteni, hol föltartóztatni a hatalmas és őt is magával ragadó népáradat folyását.

VI.

Elen, mikor Vilnából az udvarral együtt visszatért Pétervárra, nagyon kényes helyzetbe került.

Péterváron Elen különös kegyeiben állott egy mágnásnak, a ki az ország egyik legmagasabb tisztségét viselte. Vilnában pedig összeszűrte a levelet egy külföldi herczeggel. Mikor azután visszatért Pétervárra, a herczeg és a mágnás mindketten szintén Péterváron voltak, mindketten érvényesíteni akarták jogaikat, Elen egy, az ő pályafutásában is egészen új feladat előtt állott: mindkettőjükkel szemben meg akarta őrizni a bizalmas viszonyt, a nélkül, hogy bármelyiküket is sértené.

Az, a mi minden más asszony előtt nehéznek, sőt lehetetlennek látszott volna, egy pillanatra sem ejtette gondolkodóba Bezuchaja grófnét, a ki nem hiába állott a legokosabb asszony hírében. Ha leplezgetni kezdte

* Je suis nè Tartare. Je voulais être Romain. Les Français m'apellèrent barbare. Les Russes — Georges Dandin. Vagyis: Tatárnak születtem. Római szerettem volna lenni. A francziák barbárnak neveztek. Az oroszok Georges Dandin-nek.

volna a cselekedeteit, ravaszsággal próbált volna menekülni kényes helyzetéből, a hibáját beösmervén, éppen ezzel rontotta volna el a dolgát; de Elen, ellenkezőleg, mint afféle igazán nagy ember, a ki mindenre képes, a mit csak akar, egyszeriben úgy állította be a helyzetet, hogy neki van igaza, — a miről szentül meg is volt győződve, — a többiek pedig mind hibásak.

Mikor a fiatal külföldi első ízben engedett meg magának valami szemrehányásfélét, szép fejét büszkén föl-emelve, úgy félig odafordult hozzá s a legnagyobb határozottsággal így szólt:

— Ime a férfiak önzése és kegyetlensége! No de nem is számíthattam egyébre. A nő, áldozatul dobja oda magát önöknek; szenved, és ime ez a jutalma. Fenséges uram, milyen jogon kéri ön számon tőlem az én hajlandóságaimat és baráti érzelmeimet? Ez egy olyan ember, a ki még az édes apámnál is több volt nekem.

A herczeg valamit akart mondani. Elen félbenszakította.

— Ám jó, — mondotta, — lehet, hogy azok az érzelmek, a melyeket irántam táplál, tán nem is egészen apaiak; de ez tán csak nem ok arra, hogy őt a házamból kitiltsam. Én nem vagyok férfi, hogy hálátlansággal fizessek. De tudja meg fenséged azt is, hogy benső érzelmeimről egyedül az Istennek és a lelkiismeretemnek vagyok hajlandó számot adni, — fejezte be, s kezét magasan hullámozó keblére szorítva, fölpillantott az égre.

— De hallgasson meg, az Istenre kérem.

— Vegyen feleségül, s akkor rabszolganője leszek.

— De mikor ez lehetetlen.

— Ön nem akar leereszkedni hozzám, ön . . . — szólott Elen elpityeredve.

A herczeg elkezdte őt csitítgatni: Elen pedig könnyek között jelentette ki (mintegy megfélelkezvén magáról), hogy őt semmi sem akadályozza abban, hogy férjhez menjen, hogy vannak is rá példák (akkoriban ugyan még kevés ilyen példa akadt, de ő Napoleonra és más magas állású személyiségekre hivatkozott), hogy ő soha se volt felesége az urának, s hogy őt csak áldozatul dobták oda neki.

— De hát a törvények, a vallás . . . — szólott a herczeg, már-már megadván magát.

— A törvények, a vallás . . . Ugyan hát miért eszelték volna ki ezeket, ha még ezt se tennék lehetővé? — szólott Elen.

A herczeg elcsodálkozott rajta, hogy ez az egyszerű okoskodás neki nem jutott eszébe, s a Jézus rend szent testvéreihez fordult tanácsért, a kikkel nagyon bizalmas viszonyban állott.

Pár nappal azután, egyikén azoknak a tündéries ünnepélyeknek, a melyeket Elen a Kamennij Osztrovon lévő nyárlakában rendezni szokott, bemutatták neki az elragadó Mr. Jobert-et, egy hófehér hajú és csillogó, fekete szemű jezsuitát, a ki a kertben, a kivilágítás pazar fényében hosszú ideig beszélgetett Elenel az Isten, Krisztus és az Isten anyja szent szíve iránt való szeretetről és azokról a vigasztalásokról, a melyeket úgy a földi, mint a túlvilági életben egyedül az igazi katolikus vallás nyújthat az embernek. Elen meg volt hatva, neki is, Jobert úrnak is, nem egyszer könybe lábbadtak a szemek és reszketett a hangja. Az a táncz, a melyre egy gavallér Elent fölkérte, megzavarta leendő „lelki pásztorá“-val folytatott beszélgetését, de másnap este Jobert megint eljött Elenhez egyedül, s ettől az időtől fogva mind gyakrabban megfordult nála.

Egy szép napon elvezette a grófnét a katolikus templomba, a hol letérdelt az oltár előtt, a melyhez a szent atya odavezette. A már nem fiatal, elragadó francia rátette a kezét a fejére, a mitől, mint később ő maga beszélt, valami friss levegőáramlatot érzett, mely egész lelkét átjárta. Megmagyarázták neki, hogy ez volt az Isten áldása.

Azután elvezették egy világi abbéhoz; ez feloldozta őt, és megbocsátotta a bűneit. Másnap hoztak neki egy kis skatulyát a szent ostyával, melyet ott hagytak nála. Néhány nap múlva Elen legnagyobb meglepedésére megtudta, hogy most belépett az egyedül üdvözítő katolikus egyház kebelébe, s hogy a napokban maga a pápa is tudomást fog venni róla s valami levelet fog küldeni neki.

Mindaz, a mi ez alatt az idő alatt körülötte és vele történt, mindaz a figyelem, a melylyel az a sok okos ember őt körülvette, s mely olyan kellemes és finom formák közt jutott kifejezésre, és az a galambtisztaság, a melyben most volt (egész idő alatt fehér szalagokkal díszített fehér ruha volt rajta), — mindez örömet okozott neki; de az öröm közepett se feledkezett meg egy pillanatra sem voltaképpení céljáról. És a mint rendesen lenni szokott, hogy ravaszság dolgában az ostobák vezetik az orruk-nál az okosabbakat, mikor rájött arra, hogy mindezeknek a mézes szavaknak és ennek a nagy iparkodásnak az volt a legfőbb céljuk, hogy őt a katolikus hitre térítvén, jezsuita intézményekre pénzt csikarjanak ki tőle (a mire erősen céllozhattak is), Elen, mielőtt pénzt adott volna, mindenképpen sürgette, hogy hajtsák végre rajta azokat a szertartásokat, melyek őt az urától megszabadítsák. Az ő fogalmai szerint minden vallásnak csak abban volt a jelentősége, hogy az emberi vágyak kielégítését a tisztesség bizonyos határai közé szorítsa. És ebből a célból, a szent atyával folytatott egyik beszélgetése alkalmával szívós kitartással kért tőle választ arra, vajjon milyen mérvben köti őt a házassága.

Ott ültek az ablaknál, a fogadószobában alkonyodott. Virágillat áradt be az ablakon. Elen fehér ruhában volt, melyen keresztülvillogtak a keblei és a vállalai. A jól táplált abbé, arca símára borotválva, szája erőteljes és szép, fehér kezeit szelíden a térde köré kulcsolva, ott ült Elen mellett s ajkain finom mosolylyal, a szépségétől elragadott pillantással nézett bele az arczába s az őket érdeklő kérdésben kifejtette előtte a nézeteit. Elen nyugtalan mosolylyal nézett göndör hajára, símára beretvált. feketés árnyalatú telt orcáira, és minden pillanatban el volt készülve a társalgásnak valami váratlan fordulatára. De az abbé, bár szemlátomást gyönyörködött a gróiné szépségében, egy pillanatra se feledkezett meg magáról.

A lelkiatya okoskodásának a következő volt a gondolatmenete: ön, nem ösmervén annak a jelentőségét, a mire vállalkozott, hűséget fogadott egy embernek, a ki a maga részéről házasságra lépett önnel a nélkül, hogy a házasság vallási jelentőségében hitt volna, és ezzel val-

lásgúnyolást követett el. Ennek a házasságnak nem volt meg az a kettős jelentősége, a melynek meg kellett volna lennie. De az ön fogadalma mind a mellett kötötte önt. Ön azonban megszegte a fogadalmat. Vajjon mit követett el ez által? Megbocsátható, vagy pedig halálos bűnt? Megbocsátható bűnt, mert azt rossz szándék nélkül követte el. Ha ön már most azzal a célzattal lépne újabb házasságra, hogy gyermekei legyenek, akkor a bűn megbocsáttathatnék. De itt a kérdés megint két részre oszlik; először is . . .

— De én azt tartom, — szólalt meg egyszerre Elen, a kit már untatott a dolog, az ő elragadó mosolyával, — hogy a mint az egyedül üdvözítő vallásra áttértem, az, a mit egy hazúg vallás rótt rám, nem köthet többé engem.

A lelkipásztor elálmélkodott rajta, milyen egyszerűen állította fel a grófné a Kolumbus tojását. El volt ragadtatva az által a váratlanul gyors haladás által, melyet a növendéke tett, de azért nem tehette, hogy hátat fordítson az érvek amaz épületének, a melyet oly sok fejtöréssel és fáradsággal sikerült fölépítenie.

— Értsük meg csak egymást, grófné, — mondotta mosolyogva s megpróbálta halomra dönteni lelki rokonának az okoskodását.

VII.

Elen tisztában volt vele, hogy lelki szempontból nagyon egyszerű és könnyű a dolog, s hogy a hitoktatói csak azért csináltak nehézségeket, mert nem tudták, hogy a világi hatalom hogy' fogja föl majd a dolgot.

Ennek következtében Elen úgy találta, hogy a társaságban is elő kell készítenie a dolgot. Fölkeltette tehát az öreg mágnás féltékenységét, és ugyanazt mondotta neki, a mit a másoknak, vagy is úgy állította oda a dolgot, hogy annak, hogy valaki ő reá jogokat szerezzen, egyetlen módja az, ha őt nőül veszi. A tekintélyes öreg úr első pillanatban erre az ajánlatra, hogy Elen még első férje életében feleségül vegye, épp úgy megdöbbsent, mint másik, fiatalabb vetélytársa; de Elennek az a megingathatatlan

meggyőződése, hogy a dolog épp oly egyszerű és természetes, mintha egy leány férjhezmeneteléről volna szó, az öregre sem tévesztette el hatását. Ha Elenben az ingadozás, a szégyen vagy a zárkózottság legcsekélyebb jelei mutatkoztak volna, kétségkívül elvesztette volna a játszmát; de nemcsak hogy nyoma se volt benne a szégyennek és a zárkózottságnak, sőt ellenkezőleg, a lehető legnagyobb egyszerűséggel és a legjobbhiszemű naivitással mondotta el bizalmas barátainak (vagy más szóval egész Pétervárnak), hogy a herceg is, a mágnás is, megkérte a kezét, s hogy ő mindkettejüket szereti és egyiküket se szeretné megkeseríteni.

Egy pillanat alatt egész Péterváron elterjedt nem annak a híre, hogy Elen válni akar az urától (ha ez a hír terjedt volna el, nagyon sokan állást foglaltak volna az ilyen törvényellenes szándék ellen), hanem egyenesen annak a híre, hogy a boldogtalan, az érdekes Elen nem tudja elszánni magát, hogy kettőjük közül melyikhez menjen férjhez. A kérdés most már nem az volt, hogy mennyiben lehetséges a dolog, hanem csak az, hogy a kettő közül melyik az előnyösebb, s mint fogja föl a dolgot az udvar. Akadtak persze olyan konok emberek is, a kik nem tudtak a kérdésben a helyzet magaslatára emelkedni, s ebben a tervben a házasság szentségének a kigúnyolását látták; de ilyenek csak kevesen voltak, s ezek is hallgattak, a többséget pedig az Elen-re várakozó boldogság kérdései foglalkoztatták, és az, vajjon hogy volna helyesebb a választás. Arról pedig, vajjon helyesebb vagy sem, hogy valaki még az első férje életében másodszor is férjhez menjen, nem is beszéltek, mert ezt a kérdést az okosabb emberek (a mint mondták) már eldöntötték, s a kérdés eldöntésének a helyességében kételkedni annyit tett volna, mint esetleg tanúságot tenni az ostobaságáról és arról, hogy az illető nem tud a világban élni.

Achroszimova Dmitrijevna Marja, a ki ezen a nyáron Pétervárra jött, hogy egyik fiát meglátogassa, volt az egyetlen, a ki megengedte magának azt, hogy a társaság fölfogásával ellenkező véleményének nyíltan kifejezést adjon. Dmitrijevna Marja egy bálon találkozván

Elennel, megállította őt a terem közepén, és általános csönd közepett nyers hangján így szólt hozzá:

— Ti felétek, úgy látszik, még a férjük életében elkezdenek újra férjhezmenni az asszonyok. Te tán azt hiszed, hogy ez a te találmányod? Elkéstél, matyuska. Régi dolog ez már. Minden . . . így csinálják. S e szavak után Dmitrijevna Marja szokott, fenyegető taglejtéseivel felgyűrte a ruhája széles ujjait, szigorúan körülnézett, s ment tovább a termen végig.

Dmitrijevna Marját, bár féltek tőle, mégis csak hóborstos asszonynak tartották Péterváron és így a szavai közül csak azt a durva szót jegyezték meg, és suttogva adták szájról-szájra, azt hívén, hogy annak, a mit mondott, ebben volt minden sava-borsa.

Vaszilij herczeg, a ki az utóbbi időben különösen sűrűn meg szokott feledkezni arról, a mit mondott, és ugyanazt százszor is elismételte, valahányszor a leányával találkozott, így szólt hozzá.

— Elen, egy szavam volna hozzád, — mondotta s félrehúzta őt, miközben leszorította a kezét. — Hallottam valamit holmi terveidről . . . hiszen tudod. Nos hát, kedves gyermekem, jól tudod, hogy apád szíve örül annak, ha te . . . Hiszen már annyi mindenben mentél keresztül . . . De, kedves gyermekem . . . Cselekedjél úgy, a mint a szíved parancsolja. Ime ez az én tanácsom. — És mindig egyforma izgatottságát elpalástolván, odaszorította az arcát a leánya arcához és elment.

Bilibin, a ki még mindig a legokosabb ember hírében állott és Elennek önzetlen barátja volt, — egyike azoknak a barátoknak, a kik soha se hiányoznak a ragyogó asszonyok körül, azoknak a férfi-barátoknak, a kik soha se képesek átcsapni a szerelmes szerepébe, — Bilibin egy alkalommal egy „kisebb, bizalmasabb körben“ elmondta barátnőjének, Elen-nek, az egész kérdéstről való véleményét.

— Hallja, Bilibin (Elen az ilyen barátokat, mint Bilibin, mindig a családnevükön hívta), — gyűrűkkel elborított fehér kezeivel megérintette frakkjának az ujját, — milyen tanácsot adna maga az én helyzetemben, ha a hűgárol volna szó? Melyiket ajánlaná a kettő közül?

Bilibin összeráncolta a szemöldöke fölött a bőrt, és mosolyogva elgondolkozott.

— Ön ezzel a kérdéssel a legkevésbé sem ejt engem zavarba, jól tudja, — mondotta, — hogy mint igaz, jó barátja, nagyon sokat gondolkoztam az ön dolgán. Látta: ha a herceghez megy (ez volt a fiatal ember), — begörbítette az újját, — egyszer s mindenkorra megfosztja magát annak a lehetőségétől, hogy valaha is a másik feleségévé lehessen, és ráadásul még az udvar elégedetlenségét is felkölti. (Hiszen tudja, hogy itt holmi rokonságról is van szó.) Ha pedig hozzámegy az öreg grófhhoz, boldoggá teszi az ő utolsó napjait, és azután, mint egy mágnás özvegye . . . a herceg már nem köt egyenlőtlen házasságot, ha egy mágnás özvegyét nőül veszi . . . — és Bilibin elsímította a homloka bőrét.

— Lám, ez az igazi jóbarát! — mondotta Elen örömtől sugárzó arczczal és még egyszer megérintette Bilibin ruhája ujját. — Csakhogy én mind a kettőt szeretem és egyiküket sem akarnám megkeseríteni. Mindkettőjük boldogságáért kész volnék akár az életemet is földözni, — mondotta.

Bilibin vállat vont, ezzel adván kifejezést annak, hogy ezen a bajon már aztán ő se tud segíteni.

„Pompás egy asszony! Lám, így kell élükre állítani a dolgokat. Mindhármuknak szeretne a felesége lenni egyszerre“ — gondolta Bilibin.

— De mondja csak, mit szól a dologhoz az ura? — kérdezte, s okos ember hírében állván, nem félt attól, hogy ilyen naiv kérdéssel esetleg csorbát ejt a hírnevén. — Beleegyeznek-e vajjon?

— Oh, ő annyira szeret engem! — mondotta Elen, a ki Isten tudja miért, de abban a hitben volt, hogy Pierre is szereti őt. — Ő az én kedvemért mindenre kész.

Bilibin összeráncolta a homlokát, hogy hallgatóját egy küszöbön álló mot-ra előkészítse.

— Még a válásra is, — mondotta. Elen elmosolyodott.

Azok közt az emberek közt, a kik a tervezett házasság törvényességében kételkedni merészkedtek, ott

volt Elen anyja, Kuragina hercegné is. Állandóan gyötörte őt a leánya iránt való irigység, és most, mikor az irigysége tárgya a hercegné szívéhez a legközelebb állott, nem tudott megbarátkozni ezzel a gondolattal. Tanácskozott egy orosz pappal arról, hogy mennyiben lehetséges a válás és az első férj életében a másodikban való férjhezmenetel, s a pap azt mondta neki, hogy ez lehetetlen s legnagyobb öröme rámutatott az evangélium egy kitételére, a mely (a papnak legalább úgy tetszett), egyenesen kimondja annak a lehetetlenségét, hogy valaki első férje életében másodszor is férjhez menjen.

Ezekkel az érvekkel fölfegyverkezve, a melyek megdönthetetleneknek látszottak előtte, a hercegné korán reggel elment a leányához, hogy még egyedül találja őt.

Elen, mikor az anyja ellenvetéseit végighallgatta, szeliden és gúnyosan elmosolyodott.

— De hiszen kereken ki van mondva: az, a ki elvált asszonyt vesz feleségül... — szólott az öreg hercegné.

— Jaj, mamuskám, ne beszéljen badarságokat. Nem ért maga ehhez. Nekem, az én helyzetemben, kötelességeim is vannak, — mondotta Elen, az orosz nyelvről, a melyen, úgy tetszett neki, hogy nem tudja magát ebben a kérdésben egészen tisztán kifejezni, áttérvén a francia nyelvre.

— De édes gyermekem...

— Jaj, mamuskám, hogy' nem tudja hát megérteni, hogy a szent atya, a kinek joga van föloldozást adni...

Ekkor belépett a szobába Elen társalkodónője és jelentette neki, hogy ő fensége a teremben várja s beszélni kíván vele.

— Mondja meg neki, hogy nem akarom őt látni, megharagított, mert nem tartotta meg a szavát.

— Grófné, minden bűnre van bocsánat! — mondotta egy hosszúkás arcú és hegyes orrú szőke fiatal ember, a mint a szobába lépett.

Az öreg hercegné tiszteletteljesen fölkelt és meghajtotta magát. A fiatalember rá sem hederített. A hercegné intett a fejével a leányának, és az ajtó felé indult.

„Nem, igaza van“, — gondolta az öreg hercegné, a kinek a meggyőződése a fenség megjelenésére egyszerűen mind szétfoslottak. — „Igaza van; de hogy' van az, hogy mi ezt a mi örökre elmúlt ifjúságunkban nem tudtuk? Pedig olyan egyszerű“, — gondolta, a mint beült a kocsijába.

Augusztus elejére Elen dolga teljesen tisztába jött, mire levelet írt az urának (a ki, mint ő hitte, nagyon szerette őt), a melyben közölte vele azt a szándékát, hogy férjhez megy N. N.-hez, és azt is, hogy áttért az egyedül üdvözítő katolikus hitre és kérte őt, tegyen eleget a váláshoz szükséges mindamaz alakszerűségeknek, a melyeket a levél átadója ki fog fejteni előtte.

„Ennekutána pedig csak arra kérem az Istent, hogy tartsa meg Önt, kedves barátom, az ő szent és hathatós oltalmában. Barátnője — Elen.“

Ez a levél akkor érkezett meg Pierre házába, a mikor ő éppen a borodinoi csatatéren volt.

VIII.

Pierre, a borodinoi ütközet vége felé, a mint a Rajevszkij-ütegtől elszaladt, a katonák tömegei által elsodortatván, a gulyon keresztül immár másodszor indult el Knyazkov felé, és eljutott a sebkötöző-helyig, de látván a vért s hallván a jajgatást és nyöszörgést, megint a katonák közé keveredett és ment tovább.

Egész lelkéből csak azt az egyet kívánta, hogy minél előbb szabaduljon azoktól a borzalmas benyomásoktól, a melyek közt ezt a napot töltötte, visszakerüljön az élet megszokott körülményei közé s a szobájában, az ágyában nyugodtan elszenderülhessen. Úgy érezte, hogy csak az élet megszokott körülményei közt lesz képes önmagát és mindazt, a mit látott és tapasztalt, megérteni. Csakhogy az életnek a megszokott körülményei nem voltak sehol.

Bár azon az úton, a melyen ment, a golyók és a lövegek nem süvítettek úgy, mint annakelőtte, azért itt is mindenfelé csak ugyanazt látta, a mit a csatatéren. Ugyanazok a szenvedő, elgyötört és olykor olyan furcsán egykedvű arcok, ugyanaz a vér, ugyanazok a katonaköpenyek, s a bár távoli, de mégis rémületbe ejtő lövöldözésnek ugyanaz a lármája vették körül itt is; ezen kívül a nyomasztó levegő és a nagy por is gyötörte.

Pierre, miután vagy három verszet ment a mozsaiszki országúton, leült az útszélén.

Alkony szállt a földre s az ágyúk lövöldözése elhallgatott. Pierre a kezére támaszkodva leheveredett és sokáig feküdt ott és elnézte a homályban mellette elsuhanó árnyakat. Szüntelenül úgy tetszett neki, mintha rémes sivítással tartana felé valami golyó, összerezcent és fölkelt. Fogalma se volt róla, mennyi időt töltött ottan. Éjfél tájban három katona telepedett oda mellé, s rözsét hordván össze, elkezdett tüzet rakni.

A katonák rásandítva Pierre-re, tüzet raktak, odaállítottak egy katlant, s faggyút tettek és kétszersültet aprítottak belé. A zsíros étel kellemes illata összeolvadt a füst szagával. Pierre föltápászkodott és fölsóhajtott. A katonák (hármán voltak) hozzáláttak az evéshez és Pierre-re rá se hederítve, elkezdtek beszélgetni.

— Hát te miféle vagy? — fordult oda egyszerre az egyik katona Pierre-hez, nyilván azt akarván mondani ezzel a kérdéssel, a mit Pierre is gondolt, vagyis: ha enni akarsz, szívesen adunk, csak mondd meg, tisztességes ember vagy-e.

— Én? Én? ... — kérdezte Pierre, szükségét érezvén, hogy társadalmi állásának lehető lekicsinyítésével, minél közelebb férközzék ezeknek a katonáknak a megértéséhez. — Én voltaképpen népfölkelő tiszt vagyok, de nincs itt a csapatom; idejöttem az ütközetbe, s elvesztettem az embereimet.

— No lám! — mondotta az egyik katona.

A másik megcsóválta a fejét.

— Nos hát, ha akarsz, egyél egy kis pempőt! — szólott az első, s odanyújtotta neki előbb jól lenyalt fakanalát.

Pierre odaült a tűzhöz s elkezdte enni a pempőt, azt a katlanban lévő kotyvalékot, mely a legízletesebb ételnek tetszett előtte, a melyet csak valahà evett. Mialatt a katlan fölé hajolva mohón falta egyik kanalat a másik után, a katonák szótlanul nézték a tűz által megvilágított arczát.

— Há iparkodol aztán? Mondsza csak! — kérdezte megint az egyik.

— Mozsaiszkba.

— Te tehát úr vagy?

— Igen.

— S hogy' hívnak?

— Kirillovics Pjotrnak.

— Nos tehát, gyerünk, Kirillovics Pjotr, mi majd elvezetünk.

A katonák a teljes sötétségben elindultak Pierre-el Mozsaiszk felé.

Már megszólaltak volt a kakasok, mikor eljutottak Mozsaiszkba s kezdtek fölkapaszzkodni a hegyen lévő városka felé. Pierre csak ment a katonákkal, teljesen megfélemedkezvén arról, hogy az ő fogadóját, mely a hegy alján volt, már el is hagyta. Tán eszébe se jutott volna ez (annyira kótyagos állapotban volt), ha fele útján fölfelé nem találkozik a lovászával, a ki fölment volt őt megkeresni a városba s most ballagott vissza a fogadója felé. A lovász a kalapjáról ösmerte meg Pierre-t, mely szinte világított a sötétségben.

— Kegyelmes uram, — szólalt meg, — már kétségbe voltunk esve. De miért jön így gyalogszerrel? Hová méltóztatik iparkodni?

— Hja úgy, — szólott Pierre.

A katonák megállottak.

— Nos tehát, megtaláltad a tiéidet? — szólott egyikük.

— Isten megáldjon, Kirillovics Pjotr, ha jól emlékszem? Isten megáldjon, Kirillovics Pjotr! — ismételte néhány más hang.

— Áldjon meg az Isten, — felelt Pierre s a lovászával visszament a fogadójába.

„Kellene valamit adnom nekik!“ — gondolta Pierre

a zsebébe nyúlva. „Nem, nem kell“, — mondotta egy másik hang.

A fogadóban nem volt szoba: mind el voltak foglalva. Pierre kiment az udvarra, s a fejét betakarva, belefeküdt a kocsijába.

IX.

Alig hogy Pierre odahajolt a fejével a párnára, már is érezte, hogy alszik; de egyszerre a valóság tisztaságával hallotta a lövések bömbölését, sóhajtások és fölkiáltások zaját, lövegek csattogását, vér- és lőporszagot érzett, a mitől a rémület és a halálfélelem érzése vett erőt rajta. Ijedten kinyitotta a szemeit és kidugta a fejét a köpenye alól. Csöndes volt körülötte minden. Csak a kapuban, a háziszolgával beszélgetve tocsogott a sárban valami tisztiszolga. Pierre feje fölött attól a mozdulattól, a melylyel a fejét felütötte, megrezzentek a galambok a sötét deszkatető erese alatt. Az egész udvart betöltötte az a nyugodt és erős széna-, trágya- és kátrány-illattal vegyes korcsma-szag, melyet Pierre ebben a pillanatban olyan kellemesnek talált. Két fekete tető között a tiszta, csillagos ég látszott.

„Hála Istennek, hogy nem igaz“, — gondolta Pierre, s megint betakarta a fejét. — „Óh, milyen borzalmas dolog a rémület, és én milyen szégyenletesen átengedtem magamat neki! És ők... *ők*, egész idő alatt, mindvégig erősek, nyugodtak voltak...“ — gondolta magában. Azok az *ők* Pierre szerint a katonák voltak, azok, a kiket ott az ütegnél látott, meg azok is, a kik őt jól tartották, s azok, a kik a szentkép előtt imádkoztak. *Őket*, — ezeket a furcsa, eddig még soha nem látott embereket, *őket* a gondolataiban minden más embertől tisztán és élesen megkülönböztette.

„Beh jó is volna katonának, egyszerű katonának lenni!“ — gondolta Pierre, miközben elszunnyadt. — „Egész lényemmel belemerülni ebbe a közös életbe, eltelni azzal, a mi őket ilyenekké teszi. De hogy' dobni le magáról mindezt a fölöslegeset, mindezt az ördögöt, a kül-

sőségekből összerótt embernek minden terhét? Valamikor még lehettem volna ilyen. Megszökhettem volna az apámtól, ha akartam volna. Még Dolochovval való párbajom után is fölcsaphattam volna katonának." — És Pierre képzeletében fölbukkant az az ebéd, a melyen Dolochovot párbajra hívta, és torzskai jóltévője. És egyszerre előtte állott az ünnepélyes lakoma-páholy. Ennek a lakomának a színhelye az angol clubban. És egy ösmérős, hozzá közelálló, kedves alak ül az asztal végén. Igen, ő az! Az ő jóltévője! — „De hiszen ő meghalt?” — gondolta Pierre. — „Igen, meghalt; de én nem tudtam, hogy él. És mennyire sajnálom, hogy meghalt, s mennyire örülök, hogy megint él!” — Az asztal egyik oldalán ültek Anatole, Dolochov, Neszviczkij, Deniszov és más hasonszőrűek (ezeknek az embereknek az osztálya épp oly tisztán meg volt határozva Pierre lelkében, mint azoknak az osztálya, a kiket mint *ők*-et emlegetett) s ezek az emberek, Anatole, Dolochov, hangosan kiabáltak, énekeltek; de az ő kiabálásukból is kihallatszott az ő jóltévőjének a hangja, a ki szüntelenül beszélt, és az ő szavainak a hangja épp oly jelentőségteljes és szakadatlan volt, mint a csatatér moraja, azzal a különbséggel, hogy egyúttal kellemes és megnyugtató is volt. Pierre nem értette azt, a mit a jóltévője beszélt, de tudta (gondolatainak a fogalomköre álmában is épp olyan világos volt), hogy a jóltévője a jóról és annak a lehetőségéről beszélt, hogy olyanok legyünk, mint *ők*. És *ők* az ő egyszerű, jóságos és komoly arczukkal minden oldalról körülvették a jóltévőjét. De azért, bár jók voltak, rá se néztek Pierre-re, s nem is ösmerték őt. Pierre magára akarta vonni a figyelmüket és szólni akart. Föltámaszkodott, de abban a pillanatban úgy érezte, mintha mezitláb lett volna s fáztak volna a lábai.

Elszégyelte magát, a kezével betakarta a lábait, a melyekről csakugyan lecsúszott volt a köpeny. A köpenyegyet megigazítván, Pierre egy pillanatra kinyitotta a szemeit s ugyanazokat a háztetőket és gerendákat, ugyanazt az udvart látta, de mindez most olyan kékes-színű, olyan világos volt, s teli volt hintve a harmat vagy a dér csillogásával.

„Pitymallik“, — gondolta Pierre. — „De nem erről van most szó. Végig kell hallgatnom, meg kell értenem a jóltevőm szavait.“ — Megint betakarózott a köpenyébe, de sem a páholy ebédlöje, sem a jóltevője nem volt ott többé. Csak szavakkal világosan kifejezett gondolatok jártak a fejében, a melyeket valaki mondott, vagy a melyeket maga Pierre eszelt ki.

Pierre később, mikor megint eszébe jutottak ezek a gondolatok, bár ennek a napnak a benyomásai keltették életre őket, mégis meg volt győződve, hogy ezeket a gondolatokat olyasvalaki mondotta neki, a ki rajta kívül állott. Úgy tetszett neki, hogy ébren soha se lett volna képes így gondolkodni s a gondolatainak így kifejezést adni.

„A világon a legnehezebb az emberi szabadságot Isten törvényeinek alárendelni“, — mondotta egy hang. — „Az egyszerűségben van az Isten iránt való engedelmesség; Ő tőle nem szabadulhatsz. És *ők* egyszerűek. *Ők* nem beszélnek, hanem cselekszenek. Beszélni ezüst, de hallgatni arany. Az embernek mindaddig, a míg fél a haláltól, semmije sincs. Minden azé, a ki nem fél tőle. Ha nem volna szenvedés, az ember nem férne a bőrébe és nem ösmerné meg önmagát. A legnehezebb az (gondolta vagy hallotta tovább álmában Pierre), hogy az ember mindennek a jelentőségét egyesítse a lelkében. Mindent egyesíteni?“ — mondotta Pierre. — „Nem, nem egyesíteni, hanem *összefoglalni* ezeket a gondolatokat, ez az, a mire szükség van! Igen, *össze kell foglalni, össze kell foglalni*“, — ismételte Pierre benső elragadtatással, érezvén, hogy éppen ezekkel és csakis ezekkel a szavakkal fejezhető ki az, a mit ő ki akar fejezni, s ezekkel oldódik meg az a kérdés, mely őt annyira kínozza.

— Igen, össze kell foglalni, ideje összefoglalni.*

— Fogni** kell, ideje befogni, Kegyelmes Uram! Kegyelmes Uram, — ismételte egy hang, — be kell fogni, ideje befogni...

Ez a lovász hangja volt, a ki Pierre-t költögette. A nap egyenesen beletűzött Pierre arczába. Végignézett

* Oroszul: szoprjagaty. (A ford.)

** Oroszul: zaprjagaty. (A ford.)

a fogadó sáros udvarán, melynek a közepén a kútnál katonák itatták sovány lovaikat, s melynek a kapuján szekerek döcögtek kifelé. Pierre undorral fordult félre, s a szemeit behúnyva megint szaporán végighevert a kocsi ülésén. — „Nem, és nem akarom ezt, nem akarom ezt látni és megérteni, én azt akarom, a mi álmomban föltárult előttem. Még egy másodperc, — és mindent megértettem volna. De hát mitévő legyek? Összefoglalni, de hogy foglalni össze mindent?“ — És Pierre rémülten érezte, hogy annak, a mit álmában látott és gondolt, egész jelentősége egyszeriben semmivé lett.

A lovász, a kocsis és a háziszolga elmondták Pierre-nek, hogy egy tiszt azzal a hírrrel jött, hogy a francziák már Mozsaiszk alatt vannak, s hogy a miénk hátrálnak.

Pierre fölkel, befogatott, s meghagyván, hogy a kocsija jöjjön utána, gyalog ment keresztül a városon.

A csapatok is útnak indultak s körülbelül tízezer sebesültet hagytak hátra. A sebesülteket ott lehetett látni az udvarokon, a házak ablakaiban, sőt sokan az utczákon verődtek össze. Az utczákon a szekerek körül, melyek a sebesülteket elszállítandók voltak, kiabálás, szitkozódás és dulakodás hallatszott. Pierre, mikor a kocsija utólérte, megosztotta a helyét egy sebesült tábornokkal, s együtt ment vele Moszkvába. Útközben értesült a sógora és Andrej herczeg haláláról.

X.

Pierre harminczadikán érkezett vissza Moszkvába. Már csaknem a vámsorompónál volt, mikor szembe jött vele Rasztopcsin gróf segédtisztje.

— Mi meg már mindenfelé keressük önt, — szólott a segédtiszt. — A gróf feltétlenül beszélni akar önnel. Kéreti, legyen szíves most mindjárt elfáradni hozzá egy nagyon fontos ügyben. — Pierre, a nélkül, hogy előbb hazanézett volna, kocsiba ült és elhajtattott a főparancsnokhoz.

Rasztopcsin gróf csak aznap reggel érkezett vissza a városba, szokolnikai nyaralójából. A gróf házának az előszobája és a fogadó-szobája tele volt hivatalnokokkal, a kik részben a hívására, részben a parancsok átvételére jelentek meg nála. Vaszilycsikov és Platov már találkoztak a gróffal és kijelentették neki, hogy Moszkvát tartani lehetetlen és hogy föl kell adni a várost. Bár ezeket a híreket a lakosság előtt titokban tartották, azért a hivatalnokok és a különböző előljáróságok fejei épp oly jól tudták, hogy Moszkva az ellenség kezére kerül, mint akár maga Rasztopcsin gróf; és hogy a felelősséget magukról elhárítsák, valamennyien eljöttek a grófhhoz, hogy megkérdezzék tőle, mitévők legyenek a rájuk bízott osztályokkal.

Mikor Pierre a fogadó-szobába lépett, éppen egy a harcztérről érkezett futár jött ki a gróftól.

A futár reménytelen kézlegységgel felelt a hozzá intézet kérdésekre, s a termen végigsietve kiment.

Pierre, mialatt várakozott, bágyadt szemeivel végignézett a különböző öreg és fiatal, katonai és polgári, előkelő és alantas hivatalnokokon, a kik ott voltak körülötte. Mindannyian elégedetleneknek és nyugtalanoknak látszottak. Pierre odament a hivatalnokok egyik csoportjához, a melyben egy ösmerősére akadt. Miután üdvözölték Pierre-t, folytatták a társalgást.

— Ha elküldenek és megint visszahívnak, az még nem olyan nagy baj; de ilyen körülmények közt semmiről se lehet jótállani.

— De itt van ni, itt azt írja, — szólott egy másik, és rámutatott egy nyomtatványra, melyet a kezében tartott.

— Ez egészen más. Erre a nép szempontjából van szükség, — felelt az első.

— Mi az? — kérdezte Pierre.

— A legújabb kiáltvány. — Pierre a kezébe vette és elkezdte olvasni:

„A fenséges herczeg, hogy mielőbb egyesülhessen azokkal a csapatokkal, a melyek útban vannak hozzá, elhagyta Mozsaiszkot és megállapodott egy megerősített helyen, a hol az ellenség nem lepheti meg egykönnyen. Innen negyvennyolcz ágyú van útban ő felé, löszerekkel együtt és a fenség azt mondja, hogy utolsó

csepp véréig védelmezni fogja Moszkvát, és kész akár az utczákon is verekedni. Azzal, barátim ne törődjete, hogy a hatóságok beszüntették a munkát: takarítani is kell, s a gonosztevőkkel majd elbánunk mi is. Ha kenyértörésre kerül a dolog, nekem minden városi és falusi emberre szükségem van, a ki legény a talpán. Akkor majd szólok vagy két nappal előbb, de most még nincsen rá szükség, tehát hallgatok. Jó a fejsze, nem rossz a gerely sem, de legjobb a háromágú villa: a francia se nehezebb egy-egy rozskévénél. Holnap elvitetem az iverzkaja matyuskát a Jekaterina-kórházba a sebesültekhez. Ott majd vizet szentelünk: ettől majd hamarabb meggyógyulnak; most már én is egészséges vagyok: fájt a szemem, de most jól látok mindakettőn“.

— De nekem katona-emberek mondták, — szólott Pierre, — hogy a városban lehetetlen a harcz, és hogy a hadállás . . .

— No persze, hiszen éppen arról beszélünk, — mondotta az első hivatalnok.

— Hát ez mit jelent: fájt a szemem, de most jól látok mindakettőn? — kérdezte Pierre.

— A grófnak árpája volt, — szólott a segédtsízt mosolyogva, — és nagyon nyugtalan lett, mikor elmondta neki, hogy a nép eljött tudakozódni, hogy van. — De mondja csak gróf, — mondotta egyszerre a segédtsízt és mosolyogva fordult Pierre-hez, — olyasmit hallottunk, hogy önnek mindenféle családi bajai vannak és hogy a grófné, az ön felesége . . .

— Én nem hallottam semmit, — felelt Pierre egykedvűen. — Hát önök mit hallottak?

— Tudja, sokszor csak úgy beszélnek ám. Én csak azt mondom, a mit hallottam.

— De hát mit hallott?

— Hát azt beszélik, — szólott a segédtsízt ugyanolyan mosolylyal, — hogy a grófné, az ön felesége, külföldre készül. Alkalmasint csak pletyka lesz . . .

— Lehet, — felelt Pierre és szórakozottan nézett körül. — Hát ez ki? — kérdezte egy alacsonytermetű, tiszta fehér köntösbe öltözött, hófehér szakállú és szemöldökű s piros arcú öreg emberre mutatva.

— Ez? Valami kereskedő, vagyis inkább fogadós, Verescságin. Lehet, hogy már hallotta is annak a kiáltványának a dolgát.

— Oh, tehát ez az a Verescságin! — kiáltott föl Pierre s belenézett a vén kereskedő határozott és nyugodt arczába, az árulás kifejezését fürkészvén rajta.

— Ez nem ő maga. Ez az apja annak, a ki azt a kiáltványt írta, — szólott a segédtsízt. — A fiatal az tömlőczen ül, s alkalmasint rosszul fog járni.

Egy csillagos öregecske és egy német hivatalnok, a kinek kereszt lógott a nyakában, odalépett a beszélgetőkhöz.

— Tudja, — mesélte a segédtsízt, — ez rendkívül bonyolult história. Akkoriban, vagy két hónappal ezelőtt, megjelent az a kiáltvány. A grófnak jelentést tettek róla. Azonnal elrendelte a nyomozást. Iványcs Gavriilo kisütötte, hogy a kiáltvány éppen hatvanhárom kézben fordult meg. Gyerünk az egyikhez: kitől kapta? — ettől és ettől. Elmegy ahhoz: hát ön kitől? stb és így eljutottak Verescságinhoz . . . egy tanulatlan kereskedőhöz, tudja olyan szatócs forma, — mondotta a segédtsízt mosolyogva. — Kérdik tőle: hát te, kitől kaptad? Ez volt a fődolog, hogy megtudjuk ő kitől kapta. Mástól nem kaphatta, mint a postaigazgatótól. De akkor már tisztában voltunk vele, hogy összebeszéltek. Azt mondja: senkitől, magam csináltam. Kérés, fenyegetés mind nem használt, megmaradt a mellett: magam csináltam. — Így is jelentették a grófnak. A gróf magához hívatta. — „Hogy’ került hozzád az a kiáltvány?” — „Magam csináltam“. Hiszen ösmeri a grófot, — szólott a segédtsízt büszke és vidám mosolylyal. — Képzelheti, milyen rettenetes dühre gerjedt: ilyen alávalóság, hitványság és megrögzöttség! . . .

— Áá! A grófnak szüksége volt rá, hogy Klyucsarev ellen valljon, most már értem! — mondotta Pierre.

— Teljességgel nem volt rá szüksége, — szólott a segédtsízt ijedten. — Klyucsarevnek ezenkívül is elég volt már a rovásán, azért is száműzték. Szóval a gróf rettenetesen fölháborodott. — „Ugyan már hogy’ csináltad volna te?” — szólott rá a gróf. Fölkapott az asztalról egy hamburgi ujságot. „Itt van. Nem te csináltad, hanem

fordítottad, még pedig gyalázatosan, mert hiszen te, mafla, francziául se tudsz". — És mit gondol, mit felelt? — „Nem, — azt mondja, — én semmi lapot nem olvasok, én csináltam". — „Ha pedig úgy van, akkor te áruló vagy s én a törvény elé állíttatlak és felköttem. Valld be hát, kitől kaptad?" — „Én semmiféle lapot nem láttam, magam csináltam". — Meg is maradt e mellett. A gróf elhívatta az apját: ez is csak azt vallotta. Törvény elé állították és el is ítélték, úgy tetszik kényszermunkára. Most eljött az apja, hogy könyörögjön érte. De haszontalan egy semmirekellő! Tudja olyan kereskedő-csemete, ficsúr és csábító, hallott valamit harangozni, s most már azt hiszi, hogy nem viheti el az ördög. Olyan biz' ő kelme! Az apjának korcsmája van ott a Kamennij-híd mellett, a korcsmában ott függ a Mindenható Istennek egy képe, az egyik kezében a jogar, a másikban az alma; fogta magát s pár napra elvitte a képet haza, és mit csinált vele! Talált valami gaz piktort . . .

XI.

Ennek az új elbeszélésnek a kellő közepén Pierre-t behívták a főparancsnokhoz.

Pierre belépett Rasztopcsin gróf dolgozó-szobájába. Rasztopcsin, mikor Pierre belépett, a homlokát és a szemét dörzsölte a kezeivel. Egy alacsonytermetű ember beszélt neki valamit, de a mint Pierre belépett, elhallgatott és kiment.

— Áá, Isten hozta, hős katona! — szólott a főparancsnok, a mint az az ember kiment. — Hallottunk ám világhírű hőstetteiről. De nem erről van most szó. Közünk szólva, kedvesem, ugy-e, hogy maga szabadkőműves? — mondotta Rasztopcsin gróf szigorú hangon, mintha ez bűn volna, a melyet azonban hajlandó neki megbocsátani. Pierre hallgatott. — Én, lelkem, mindenről nagyon jól vagyok értesülve; de azt is tudom, hogy van különbség szabadkőműves és szabadkőműves közt, és remélem, hogy ön nem tartozik azok közé, a kik az em-

beriség megmentésének örve alatt romlásba akarják dönteni Oroszországot.

— Igen, szabadkőműves vagyok, — felelte Pierre.

— No lássa, lelkem. Azt hiszem, nem ösmeretlen ön előtt, hogy Szperanszkijt és Magniczkijt már elküldték oda, a hová valók, ugyanazt cselekedték Klyucsarev urammal és másokkal is, a kik az alatt az ürügy alatt, hogy Salamon templomát akarják fölépíteni, azon iparkodtak, hogy rombadöntsék a hazájuk templomát. Beláthatja, hogy erre voltak okaim, és hogy nem küldhettem volna számkivetésbe az itteni postaigazgatót, ha nem lett volna veszedelmes ember. Most arról értesültem, hogy ön rendelkezésére bocsátotta a kocsiját, hogy a városból távozhassék, sőt hogy holmi iratokat is vett át tőle megőrzés végett. Én önt szeretem és nem kívánok önnek rosszat, és miután ön kétszerte fiatalabb nálam, én, mintha az apja volnék, azt tanácsolom önnek, szüntessen meg minden érintkezést az ilyesfajta emberekkel, és utazzék el innen mielőbb.

— De hát, gróf, mi volt a bűne Klyucsarevnek? — kérdezte Pierre.

— Ez már az én dolgom, a mi nem tartozik önre! — kiáltott rá Rasztopcsin.

— Ha azzal vádolják, hogy Napoleon kiáltványait terjesztette, úgy ez még koránt sincs bebizonyítva, — mondotta Pierre (nem nézvéen Rasztopcsinra), és Verescságin . . .

— Hiszen éppen ez az! — kiáltott föl Rasztopcsin az eddiginél még hangosabban és hirtelen, ránczolt homlokkal félbeszakította Pierret. — Verescságin hitszegő és áruló, a ki megkapja megérdemlett büntetését, — mondotta Rasztopcsin olyan tüzes haraggal, a minővel az ember valami elszenvedett sérelemről szokott megemlékezni. — No, de én nem azért hívtam önt, hogy bírálatot mondjon az én dolgaimról, hanem azért, hogy önnek tanácsot, vagy ha jobban tetszik, parancsot adjak. Kérem, legyen szíves az olyan emberekkel, mint Klyucsarev, az összeköttetést megszakítani és elmenni innen. Kiverem én a hóbertot mindenkiből, bárki legyen is. — És alkalmasint észretérvén, hogy úgy ráripakodott

Bezuchijra, a ki voltaképpen még semmit se követett el, szívélyesen megfogta Pierre kezét és hozzátette: — Mi nagy társadalmi nyomorúság előestéjén állunk, s nekem nincs rá időm, hogy mindenkihez, a kinek dolga akad velem, szeretetreméltó legyek. Néha csak úgy forog a fejem. Nos hát, kedvesem, önnek a maga személyét illetőleg mik a tervei?

— Egyelőre semmi, — felelt Pierre, a nélkül, hogy a szeméit felütötte, vagy méléző arczkifejezését megváltoztatta volna.

A gróf összeráncolta a homlokát.

— Adok önnek egy baráti tanácsot. Tisztuljon innen mielőbb, én csak annyit mondok. Boldog az, a ki tud hallgatni az okos szóra. Isten áldja, lelkem. — Ja — igaz, — kiáltott utána, mikor már az ajtóban volt, — igaz az, hogy a grófné a Jézus társaságbeli szent atyák karmái közé került?

Pierre nem felelt semmit s komoran és olyan haragosan ment el Rasztopcsintól, a milyen soha se szokott lenni.

Mire hazaért, már alkonyodott. Ekkor este vagy nyolcz különféle ember verődött össze nála. Egy bizottsági titkár, a zászlóalja ezredese, az intézője, az udvarmestere és még néhány folyamodó. Valamennyiüknek olyan dolguk volt Pierre-el, a melyben neki magának kellett döntenie. Pierre semmit sem értett az egészből, nem érdeklődött ezek iránt a dolgok iránt és a hozzá intézett kérdésekre csupa olyan feleletet adott, a melyek révén azt remélte, hogy lerázhatja a nyakáról ezeket az embereket. Végre, egyedülmaradván, felbontotta és elolvasta a felesége levelét.

„Ók, — az üteg katonái, Andrej herczeg elesett... az öreg... Az egyszerűségben van az Isten iránt való engedelmesség. Szenvedni kell... mindennek a jelentősége... össze kell foglalni... a felesége férjhez megy... Feledni kell és megérteni...“ És odalépven az ágyhoz, a nélkül, hogy levetkezett volna, leheveredett rá és tüstént elaludt.

Mikor másnap reggel fölébredt, az udvarmester be-

jött jelenteni, hogy Rasztopcsin gróftól külön ott járt egy rendőrtisztviselő, hogy megtudja, vajjon elutazott-e már vagy el szándékozik-e utazni Bezuchij gróf.

Vagy tíz ember várta a fogadó-szobában Pierre-t, a kiknek mind dolguk lett volna vele. Pierre sietve felöltözött és a helyett, hogy bement volna azokhoz, a kik rá várakoztak, a hátulsó lépcsőn lement és kilépett a kapun.

Ettől az időtől fogva, a legszorgosabb kutatások ellenére is, Moszkva pusztulásának a végéig Bezuchijék házanépe közül senki se látta többé Pierre-t, és nem is tudta senki, hogy hol van.

XII.

Rosztovék szeptember elsejéig, vagyis az ellenségnek Moszkvába történt bevonulását megelőző napig, a városban maradtak.

Petyának az Obolenszkij kozákok ezredébe történt belépése és Bjelaja Czerkvába való elutazása után, a hol az ezred szervezkedett, a grófnét megint elfogta a rémület. Az a gondolat, hogy mind a két fia háborúban van, mindakettő elkerült a szárnyai alól, s hogy ma-holnap, mint egyik ismerősének három fia, bármelyikük, sőt lehet, hogy egyszerre mindakettő eleshetik, most ezen a nyáron villant meg először a fejében a maga kegyetlen valóságában. Megpróbálta magához hívatni Nikolajt, személyesen el akart menni Petyához, hogy őt valahol Péterváron elhelyezze, de mindakét terve kivihetetlennek bizonyult. Petya nem térhetett vissza másként, mint az ezredével, vagy úgy, hogy ha áthelyezték volna egy másik mozgósított ezredbe. Nikoláj valahol a hadseregben volt, s utolsó levele óta, a melyben részletesen leírta Marja herczegnővel való találkozását, nem adott magáról hírt. A grófné egész éjjeleken át nem aludt, s mikor elszenderült, mindig csak elesett fiait látta. Hosszas tanácskozás és tárgyalás után a gróf végre kieszelt egy módot arra, hogy a grófnét megnyugtassa. Obolenszkij ezredéből áthelyeztette Petyát Bezuchij ezredébe, melyet Moszkva mellett szerveztek. Bár Petya azért katonai

szolgálatban maradt, de ez az áthelyezés megszerezte a grófnénak azt a megnyugtató tudatot, hogy legalább az egyik fia a szárnyai alatt maradt, s azt remélte, hogy sikerülni fog Petyát úgy elhelyeznie, hogy többé ne szakadhasson el tőle, s valami olyan szolgálati beosztást eszközölni ki a számára, a melyben soha se kerülhessen tűzbe. A míg csak Nikoláj forgott veszedelemben, addig úgy tetszett a grófnénak (és ez még bántotta is őt), hogy minden többi gyermekénél jobban szereti a legidősebbet; de mikor a legkisebbik, az a kópé, a ki sehogy sem akart tanulni, s tört és zúzott a házban mindent, mikor ez a pisze Petya, a kivel már torkig volt mindenki, az ő derült, fekete szemével, üde pirosságával és alig pelyhedző állával, odaszakadt ezek közé a felnőtt, félelmes és durva férfiak közé, a kik Isten tudja, miért verekszenek és ebben még örömeiket is lelik: akkor úgy tetszett az anyjának, hogy őt szerette jobban, mint a többi gyermekei közül bármelyiket is. Minél inkább közeledett az az idő, a mikor a várva-várt Petyának vissza kellett érkeznie Moszkvába, annál nagyobb nyugtalanság vett erőt a grófnén. Azt hitte, hogy meg sem éri már ezt a boldogságot. Nemcsak Szonya, de még a szeretett Natasa, és az ura jelenléte is felingerelte a grófnét. „Mi közöm hozzájuk, nekem Petyán kívül senki se kell!” — gondolta magában.

Augusztus végén Rosztovék egy második levelet is kaptak Nikolajtól. A voronezsi kormányzóságból írt, a hová lószorozásra volt kiküldve. Ez a levél nem nyugtatta meg a grófnét. Az egyik fiát veszélyen kívül tudván, annál inkább kezdett aggódni Petyáért.

Ámbátor Rosztovék ösmerősei már augusztus 20-áig csaknem mind elhagyták Moszkvát, s bár valamennyien megpróbálták a grófnét rábeszélni, hogy lehetőleg mielőbb távozzék, ő mindaddig hallani sem akart az utazásról, míg az ő drága kincse, az ő imádott Petyája vissza nem tér. Augusztus 28-ikán megérkezett Petya. Az a betegesen szenvedélyes gyöngédség, a melylyel az anyja őt fogadta, nem igen volt inyére a tizenhat esztendőös tisztecskének. Bár az anyja titkolta előtte azt a szándékát, hogy nem bocsátja ki többé a

szárnyai alól, Petya kitalálta a hátsó gondolatát s ösztön-szerűleg attól tartván, hogy az anyja mellett elpuhul és elvénaaszonyosodik (így gondolkozott magában), hidegen bánt el vele, kerülte őt és moszkvai tartózkodása alatt kizárólag Natasa társaságát kereste, a ki iránt mindig valami különös, szinte a szerelemmel határos baráti gyöngédséggel viseltetett.

A gróf szokott gondtalansága mellett, augusztus huszonnyolczadikán még semmi se volt készen az elutazásra és a rjazani és Moszkva melletti birtokokról az ingóságok elszállítására berendelt szekerek csak harminczadikán érkeztek meg.

Augusztus huszonnyolczadika és harminczegyediké közt nagy mozgolódás és sürgés-forgás volt egész Moszkvában. A darogo-milovszkoei vámsorompón nap-nap után ezrével szállították be a borodinoi ütközet sebesültjeit, és a többi sorompókon ezrével vonultak ki a szekerek, melyek a lakosokat és ingóságaikat vitték. Rasztopcsin kiáltványai ellenére, vagy tőlük függetlenül, vagy éppen a kiáltványok következtében az egymással legellentétebb és legfurcsább hírek kerültek forgalomba a városban. Voltak, a kik azt mondták, hogy ki van adva a parancs, hogy senkinek se szabad a városból távoznia; mások ezzel ellentétben azt újságolták, hogy a templomokban összeszedték mind a szentképeket, s hogy erőszakal távolítanak el mindenkit; ismét mások azzal a hírrel jöttek, hogy a borodinoi ütközet után még egy csata volt, a melyben a francziákat megsemmisítették; ezzel ellentétben voltak, a kik az orosz hadsereg teljes pusztulásának a hírét terjesztették; egyesek a moszkvai fölkelésről beszéltek, mely élén a papsággal fog a Hármashegyre kivonulni, mások titokban suttozták, hogy Augusztinnak nem szabad távoznia, hogy árulókat fogtak el, hogy a parasztok lázonganak és kirabolják azokat, a kik menekülni akarnak, stb. stb. De ez mind csak szóbeszédnek bizonyult, voltaképpen pedig azok, a kik mentek, s azok, a kik maradtak (bár akkor még nem volt meg a filei haditanács, mely Moszkva kiürítését elhatározta) — bárha nem szóltak is róla, de valamennyien érezték, hogy Moszkvát feltétlenül fel fogják adni, s hogy jó lesz,

ha maguk is minél előbb kereket oldanak és biztonságba helyezik a vagyonukat. Mindenki érezte, hogy egyszerre mindennek össze kell omlania, meg kell változnia, de el-sejéig még nem változott meg semmi. Mint a bűnös, a kit a vesztőhelyre visznek, tudja, hogy hamarosan el kell pusztulnia, de azért még mindig reménnyel néz körül és megigazítja a fején félrecsúszott sipkáját, Moszkva is önkéntelenül folytatta megszokott életmódját, bár tudta, hogy közel van a pusztulás órája, a mikor az életnek mindazok a megszokott viszonyai megszakadnak, a melyeknek addig engedelmeskedni szoktak.

Ez alatt a három nap alatt, mely Moszkva megszállását megelőzte, Rosztovék egész családja is tele volt a legkülönfélébb gondokkal. A család feje, Andrejevics Ilya gróf, egész nap járkált a városban és gyűjtötte a minden oldalról elterjedt híreket, otthon pedig csak általános, felületes és hebehurgya intézkedéseket tett az utazás előkészítésére.

A grófné felügyelt a csomagolásra, senkivel sem volt megelégedve és folyton szemmel tartotta Petyát, a ki minduntalan kisiklott a szemei elől, s a kit féltett Natasától, a kinél egész idejét töltötte. Egyedül Szonya foglalkozott gyakorlati dologgal: a holmi becsomagolásával. De Szonya az utóbbi időben feltűnően szomorú és lehangolt volt. Nikolaj levele kapcsán, a melyben Marja herczegnőről megemlékezett, a grófné az ő jelenlétében örömteljes áradozásokra ragadtatta magát és Marja herczegnőnek Nikolajjal való találkozásában az isteni Gondviselés ujját látta.

— Én soha sem örültem akkor, — mondotta a grófné, — mikor Bolkonszkij jegyese volt Natasának, azt azonban mindig kívántam, és valami előérzetem is azt súgta, hogy Nikolenyka feleségül veszi a herczegnőt. Hejh, beh szép is volna ez!

Szonya érezte, hogy ez igaz, hogy Rosztovék anyagi viszonyainak a rendezésére az volna az egyetlen mód, ha Nikolenyka gazdagon nőszülne, s hogy a herczegnő csakugyan jó parthie. De azért ez mégis nagyon elkésérítette. Minden keserősége ellenére, sőt nem lehetetlen, hogy éppen a keserőség következtében magára

vállalta a holmi összeszedésének és becsomagolásának nehéz gondjait, és egész napokon át ezzel volt elfoglalva. A gróf és a grófné is, ha rendelkezni akartak valamiről, csak hozzá fordultak. Petya és Natasa, ellenkezőleg, nemcsak hogy nem segítettek a szüleiknek, de legtöbbször útjában voltak a házban mindenkinek. Naphosszat hallható volt a házban a futkározásuk, lármájuk és minden ok nélkül való kaczagásuk. Kaczagtak és örültek nem azért, mintha valami különös okuk lett volna rá; de örömmel és vidámsággal volt tele a lelkük, és így, a mi csak történt, az mind ürügyül szolgált nekik az öröme és a kaczagásra. Petyának jó kedve volt azért, mert mint gyermek ment el a házból, és mint (legalább mindenki ezt mondotta neki), daliás férfi került vissza bele; jókedvű volt azért, hogy otthon van, hogy Bjelaja Czerkvából, a hol nem egyhamar volt kilátása ütközetre, Moszkvába került, a hol a legközelebbi napokban harcra kerül a sor, és főképpen jó kedve volt azért, mert Natasa, a kinek a hangulatától mindig az övé is függött, szintén jókedvű volt. Natasa pedig jókedvű volt azért, mert nagyon is sokat szomorkodott, most pedig semmi sem emlékeztette őt szomorúságának az okára és egészsége is teljesen helyreállott. Jókedvű volt még azért is, mert volt mellette egy ember, a ki rajongott érte (mások rajongása volt az a kocsikenőcs, melyre föltétlenül szükség volt ahhoz, hogy a gépezete teljesen szabadon működjék) és Petya csakugyan rajongott érte. De a fődolog, a miért jókedvűek voltak, az volt, hogy a háború elérkezett Moszkváig, hogy a vámsorompónál meg fognak ütközni, hogy fegyvereket fognak kiosztani, hogy mindenki menekülni fog, el fog menni valahová, s hogy egyáltalában valami szokatlan történik körülöttük, a mi mindig örömet okoz az embernek, de különösen a fiataloknak.

XIII.

Szombaton, augusztus harminczegyedikén úgy látszott, mintha Rosztovék házában fenekestől felfordult volna minden. Az ajtók mind tárva voltak, a bútor ki volt hordva vagy félre volt állítva, tükrök, képek le voltak

szedve. A szobák, melyekben széna, csomagolópapír és spárga hevert szanaszét, tele voltak ládákkal. A parasztok és házi cselédek, a kik egymásután hordták ki a holmit, nehézkes léptekkel jártak a parkettákon. Az udvaron parasztszekerek szorongtak, melyek közül némelyek már tetézetten meg voltak rakva s le is voltak kötözve, mások pedig még üresen álltak.

Az óriási cselédség és a szekerekkel együtt összeverődött parasztok egymást biztató hangjai és lépteinek a zaja visszhangzott a házban és az udvaron mindenfelé. A gróf még reggel elment valahová. A grófné, a kinek a nagy zajtól és sürgés-forgástól megfájdult a feje, az új pamlagos-szobában heverészett, a fején eczetes borogatással. Petya sem volt otthon (elment egyik társához, a kivel a népfölkelésből át akart lépni a tényleges hadseregbe). Szonya a nagy teremben a kristály- és porcellán-holmi becsomagolására ügyelt. Natasa össze-vissza hányt ruhák, szalagok és fodrok közt ült szétdúlt szobájában a földön, merően bámult maga elé, s egy báli ruhát tartott a kezében, ugyanazt a (régí divatú) ruhát, a melyben először volt Péterváron bálban.

Natasa restelte, hogy akkor, a mikor valamennyien annyira el voltak foglalva, semmit se csinál a házban, és reggel óta már nem egyszer megpróbált munkához látni, de semmi kedve se volt ehhez a munkához; az olyan munkára pedig, a melybe nem fektethette bele egész lelkét, minden erejét, szinte képtelen volt. Odaállt Szonya mellé, a hol a porcellánt csomagolták, és segíteni akart neki, de csakhamar ott hagyta s bement a szobájába, hogy összeszedje a maga czók-mókját. Eleinte örömet okozott neki az, hogy a ruháit és a szalagjait szétszította a szobaleányok között, de később, mikor azt, a mi megmaradt, mégis csak el kellett raknia, ebbe is csak beleunt.

— Dunyasa, ugy-e elrakod, lelkem? Igen? Igen?

És mikor Dunyasa mindenre kész örömmel vállalkozott, Natasa lekuporodott a földre, elővette azt a régi báliruhát és eltűnődött, de teljességgel nem olyasmin, a minek most foglalkoztatni kellett volna őt. Abból a mé-lázásból, a melybe Natasa elmerült volt, a cselédeknek a szomszéd cselédszobából behallatszó beszélgetése, és

szapora lépteiknek a cselédszobától a hátsó lépcső felé elhangzó zaja riasztotta fel őt. Natasa fölkel és kinézett az ablakon. Az utcán egy nagy sebesült szállítmány állott meg.

A komornák, az inasok, a kulcsárnő, a dada, a szakácsok, a kocsisok, a fullajtárok, a kukták mind a kapuban álltak és a sebesülteket bámulták.

Natasa fehér zsebkendőt dobott a fejére s mindkét kezével a csücskeket fogva kiment az utcára.

Az öreg Kuzjminicsna Mavra, a volt kulcsárnő, kivált a kapuban ácsorgó tömegből és odalépvén egy ekhós szekérhez, beszédbe eredt azzal a fiatal és halavány tiszttel, a ki a szekéren feküdt. Natasa pár lépésnyire közeledett hozzá és bátortalanul megállt, miközben még egyre fogta a kendőjét és csak arra fülelt, mit beszél a kulcsárnő.

— Önnek tehát senkije sincs Moszkvában? — kérdezte Kuzjminicsna Mavra. — Sokkal nagyobb nyugalma volna ám valami magánlakásban . . . Akár itt mi nálunk. Az uraságok úgy is elutaznak.

— Nem tudom, megengedik-e, — szólott a tiszt gyöngé hangon. — Ott a parancsnok . . . kérdezze meg tőle, — s rámutatott egy kövér őrnagyra, a ki éppen akkor jött visszafelé az utcán a szekerek során.

Natasa ijedt szemeket meresztett a sebesült tiszt arczára, és legott elindult az őrnagy felé.

— Szabad a sebsülteknek a mi házunkban megszállani? — kérdezte.

Az őrnagy mosolyogva a sipkájához emelte a kezét.

— És ugyan kit akarna elhelyezni, mamzell? — kérdezte a szemeit hunyorítva, és elmosolyodott.

Natasa nyugodtan megismételte a kérdését és az arca, valamint egész viselkedése, mind a mellett, hogy még egyre fogta a kendője csücskeit, olyan komoly volt, hogy az őrnagy legott elharapta a mosolyát és eleinte, mintegy azon tünődvén, mennyiben lehetséges ez a dolog, elgondolkozott, de azután igenlő választ adott.

— Oh, igen, miért ne volna szabad, — mondotta.

Natasa könnyedén megbiczczengette a fejét és gyors léptekkel visszatért Kuzjminicsna Mavrához, a ki még

mindig ott állt a sebesült mellett és szánakozó részvétellel beszélgetett vele.

— Szabad, azt mondta, szabad! — szólott Natasa suttogva.

A szekér a tiszttel együtt befordult Rosztovék udvarára, és utána a sebesültekkel megrakott szekerek a város lakóinak a meghívására tuczatszámra tértek be a Povarszkaja-utcza udvaraiba vagy álltak meg a házak kapúi előtt. Natasának szemlátomást tetszett ez az új emberekkel való s az élet megszokott körülményeitől elütő viszony. Kuzjminicsna Mavrával együtt azon volt, hogy minél több sebesült forduljon be az ő udvarukba.

— De mégis csak szólni kellene ám apuskának, — mondotta Kuzjminicsna Mavra.

— Dehogy' is, dehogy' is, hát nem mindegy az! Egy napra átmegyünk a fogadószobába. Akár mind átadhatjuk nekik a szobáinkat.

— No, de csak gondolja meg, kisasszony! A szárnyépületet, a vendégszobát, a dada szobáját még igen, de ezt is meg kell kérdezni előbb.

— Jól van no, majd megkérdezem hát.

Natasa beszaladt a házba, lábujjhegyen bement a pamlagos-szoba félig nyitott ajtaján, a honnan eczet-szag és Hoffmann-féle cseppek illata áradt ki.

— Alszik, mama?

— Jaj, mit álmodtam! — szólott a csak az imént elszunnyadt grófné, mikor fölébredt.

— Mama, lelkem, — mondotta Natasa s letérdelvé az anyja mellé, arczához szorította az arczát. — Bocsásson meg, kérem bocsásson meg, hogy felköltöttem, soha sem teszem többet. Kuzjminicsna Mavra küldött ide, sebesült tiszteket hoztak, megengedi? Nincs hová menniök; én tudom, hogy megengedi... — hádarta szaporán a nélkül, hogy léleketet vett volna.

— Miféle tiszteket? Kit hoztak? Szót sem értek az egészből, — mondotta a grófné.

Natasa elnevette magát, a grófné szintén elmosolyodott.

— Tudtam, hogy megengedi... azért mondtam is.

És Natasa, miután az anyját megcsókolta, fölkelt és az ajtó felé ment.

A teremben találkozott az apjával, a ki rossz hírekkel jött haza.

— Szépen itt ragadtunk! — szólott a gróf önkéntelen bosszúsággal: — a club is be van zárva, a rendőrség is kászolódik.

— Papa, ugy-e nem baj, hogy sebesülteket hívtam a házukba? — kérdezte tőle Natasa.

— Persze, hogy nem, — felelt a gróf szórakozottan. — De nem arról van most szó, ne tessék most holmi haszontalanságokkal foglalkozni, hanem tessék segíteni a csomagolásnál, hogy holnap indulhassunk... — És a gróf a cselédeknek és az embereknek is kiadta ugyanezt a parancsot. Ebédnél Petya is elmondta a maga ujságait.

Elmondta, hogy ma a Kremlben fegyvert osztottak ki a nép közt, és hogy bár Rasztopcsin kiáltványában az van, hogy két nappal utóbb újra kiáltványt intéz a néphez, már ma is minden elő van készítve arra, sőt már a rendelet is ki van adva, hogy holnap az egész lakosság fegyverestől kivonul a Hármashegyre, a hol nagy ütközet lesz.

A grófné szepegő rémülettel nézett a fia vidám és kihevült arczára, a mikor ezt ujságolta. Tudta, hogy ha csak egyetlen szót ejt előtte arról, hogy meg akarja őt kérni arra, ne menjen ebbe az ütközetbe (tudta, hogy mennyire örül ennek a küszöbönálló ütközetnek), majd odavet neki valamit a férfiakról, a becsületről, a hazáról, valami olyan nyakas, férfias és esztelen szót, a mire nem lehet felelni, s a mi elrontja az egész dolgot, és ezért, azt remélvén, hogy sikerül a dolgot úgy intéznie, hogy akkorra elinduljanak, és Petyát, mint a család védőjét és oltalmazóját magukkal vigyék, nem szólt Petyának semmit, hanem ebéd után félrehívta a grófit és könnyek között rimázkodott neki, hogy vigye el őt mielőbb, még az éjjel, ha csak lehetséges. Ő, a ki eddig teljesen közönyös volt, a szeretet önkénytelen és nőies ravaszságával most egyszerre azt mondogatta, hogy ha még akkor éjjel nem utaznak el, belehal a félelembe.

XIV.

Madame Schoss, a ki a leányához járt, még inkább fokozta a grófné rettegését azokkal a mesékkel, a melyeket arról mondott, hogy mi mindent látott a Mjaszniczkája-utczában egy csapszékben. A mint jött az utcán hazafelé, a részeg tömegtől, mely ott zajongott a csapszék körül, nem tudta folytatni az útját. Kocsit fogadott hát, és azon jött haza, útközben pedig a kocsis elmondta neki, hogy a tömeg felsőbb parancsra összezúzta a csapszékben a hordókat.

Ebéd után Rosztovék egész háznépe buzgó sietséggel látott hozzá a csomagoláshoz és az utazásra való előkészületekhez. Az öreg gróf, a ki egyszerre maga is munkához látott, egész délután ki s bejárt a házból az udvarra és vissza s eszeveszetten ordítózott a siető emberekre, és még jobban siettette őket. Petya az udvaron intézkedett. Szonya a gróf egymással ellentétes rendelkezései közepett nem tudta, mitévő legyen, és egészen belezavarodott. Az emberek kiabálva, czivakodva és zajongva futkostak a szobákban és az udvaron. Natasa, vele született szenvedélyességével, egyszerre maga is munkához látott. Eleinte bizalmatlankodtak a munkába való beleavatkozása iránt. Mindig valami tréfát vártak tőle s azért nem is igen engedelmeskedtek neki; de ő makacs szenvedélyességgel követelte az engedelmességet, bosszankodott, szinte sírva fakadt azért, hogy nem akarnak neki engedelmeskedni, és végre is elérte azt, hogy megbíztak benne. Első diadalát, mely ugyan nagy erőfeszítésébe került, de a mely megszerezte neki a tekintélyt, a szőnyegek becsomagolásánál aratta. A grófnak drága gobelinjei és perzsa szőnyegei voltak. Mikor Natasa munkához látott, két nyitott láda állott a szobában: az egyik tele volt porcellánnal, a másik meg szőnyegekkel. Az asztalokon még tömredek porcellán volt szétrakva, s még egyre hordták be a kamarából. Szükség lett egy harmadik ládára is, melyet az emberek éppen akkor czipeltek be a szobába.

— Hadd csak, Szonya, így is elhelyezünk mindent,
— szólott Natasa.

— Nem lehet, kisasszony, már próbáltuk, — mondotta egy inas.

— Dehogy' is nem, megállj csak kérlek. — És Natasa elkezdte kiszedni a papirosba csavart edényeket és tányérokat a ládából.

— Az edényeket ide kell rakni a szőnyegek közé, — mondotta.

— De hiszen még jó, ha a szőnyegeket el tudjuk helyezni három ládában, — kiáltott föl az inas.

— Megállj csak, kérlek. — És Natasa szaporán és ügyesen elkezdett válogatni. — Ez nem kell, — mondotta néhány kicsi tányérról; — azt, igen azt ide a szőnyegek közé, — mondta egy nagy edényre.

— Hadd el már Natasa, majd elrakunk mi mindent, — szolt rá Szonya szemrehányó hangon.

— Jaj, kisasszony! — sziszszent föl az udvarmester. De Natasa nem tágított, kiszedte a holmit mind, és megint elkezdte berakosgatni, úgy határozván, hogy a rossz, házi szőnyegeket és a fölösleges edényt nem kell magukkal vinni. Mikor készen volt minden, újra elkezdték berakni. És csakugyan, miután csaknem minden ócska holmit, a mit nem lett volna érdemes magukkal venniök, kiválasztottak, a többi értékes holmit szépen elhelyezték a két ládában. Csak a szőnyeges láda teteje nem akart becsukódni. Csak egy pár dolgot kellett volna kivenniök, de Natasa nem tágított. Hol kiszedte, hol berakta, hol meg átrakta a holmit, jól leszorongatta, az inas és Petya által, a kit szintén belevont a csomagolás munkájába, leszorítottatta a láda födelét és maga is mindenképpen erőlködött, hogy lezárja.

— Jól van már, Natasa, — szólott Szonya. — Látom, hogy igazad van, csak a legfelső darabot vedd ki.

— Nem akarom! — kiáltott föl Natasa, s egyik kezével szétbomlott haját tartotta, mely belecsüggött verejtékes arczába, a másikkal meg a szőnyegeket szorongatta. — Szorítsd hát, Petyka, szorítsd! Vaszilyics, te is! — kiáltott föl. A szőnyegek engedtek és a fedél becsukódott. Natasa örömeiben összecsapta a kezét, fölsikoltott és kicsordultak a könnyei. De ez alig egy másodperczig tartott. Legott más dologba fogott, és most már aztán

teljesen megbíztak benne, sőt az apja se haragudott meg rá, mikor jelentették neki, hogy Ilyinicsna Natalya megváltoztatta a rendelkezéseit: a cselédek pedig Natasához jöttek megkérdezni, vajjon lekössék-e a szekereket, és eléggé meg vannak-e rakva? Rendbe jött a dolog, még pedig Natasa rendelkezései révén: a fölösleges dolgok ott maradtak és csak a legértékesebbek kerültek jól összeszúfolva a szekerekre.

De bármennyire iparkodtak is az emberek, még késő éjszakáig se volt becsomagolva minden. A grófné elszunnyadt, a gróf pedig reggelre halasztván az elutazást, szintén lefeküdt aludni.

Szonya és Natasa, teljesen felöltözve, a pamlagos-szobában háltak.

Ekkor éjjel még egy sebesültet hoztak végig a Povarszkáján, és Kuzjminicsna Mavra, a ki a kapuban állott, beterelte őt Rosztovék udvarába. Kuzjminicsna Mavra fogalmai szerint ennek a sebesültnek valami nagyon tekintélyes embernek kellett lenni. Hintóban szállították, mely teljesen be volt takarva sármentővel, s az ernyője is fel volt emelve. A kocsis mellett egy tisztos külsejű öreg komornyik ült a bakon. Mögötte egy orvos és két katona érkezett utána egy szekéren.

— Tessék csak mi hozzánk, tessék. Az uraság elutazik, üres az egész ház, — mondotta a kulcsárnő az öreg komornyikhoz fordulva.

— Bizony, — felelt a komornyik fölsóhajtva, — azt se hittük, hogy idáig elhozzuk! Nekünk is van házunk Moszkvában, de nagyon messze van ide és nem lakik benne senki.

— Tessék hát beljebb kerülni mi hozzánk, nálunk van minden bőviben, tessék, — biztatta őt Kuzjminicsna Mavra. — De hát annyira rosszul van? — tette hozzá.

A komornyik legyintett a kezével.

— Nem is reméltük, hogy élve behozzuk! Az orvost kell megkérdezni. — És a komornyik leszállt a bakról és odament a szekérhez.

— Jó, — felelt neki az orvos.

A komornyik megint odament a hintóhoz, bele-

pillantott, megcsóválta a fejét, szólt a kocsisnak, hogy forduljon be az udvarra, és odaállt Kuzjminicsna Mavra mellé.

— Uram Jézus Krisztusom! — mondotta.

Kuzjminicsna Mavra azt ajánlotta, hogy vigyék be a sebesültet a házba.

— Az uraságnak nem lesz ellenére... — mondotta. De ki akarván kerülni a lépcsőmászást, bevitték a sebesültet a szárnyépületbe és madame Schoss volt szobájában helyezték el. Ez a sebesült Bolkonszkij Andrej herczeg volt.

XV.

Közeledett Moszkva utolsó napja. Vidám és derült őszi idő volt. Vasárnap. Mint vasárnap rendesen, most is a város minden templomában beharangoztak a misére. Úgy látszik, senki se sejtette még, mi várt Moszkvára.

Csak a társadalom helyzetének két fokmérője árulta el azt az állapotot, a melyben Moszkva volt: a csöcselék, vagyis a szegény emberek osztálya és a közhasználati tárgyak nagy drágasága. Gyári munkások, cselédek és parasztok, a kik közé hivatalnokok, seminaristák és nemes emberek is keveredtek, ezen a reggelen nagy tömegekben vonultak ki a Hármashegyire. Miután egy darabig vártak, de nem bírták elvárni Rasztopcsint, és meggyőződtek róla, hogy Moszkvát fel fogják adni, széteszlottak a város korcsmaiban és csapszékeiben. De ezenkívül az árak is elárulták ezen a napon, hogy hogy állanak a dolgok. A fegyverek, az arany, a szekerek, és lovak ára állandóan emelkedett, míg a papírpénz és a városi holmik ára rohamosan csökkent, úgy, hogy déltájban voltak esetek, a mikor drága holmikat, például szöveteket féláron kínáltak, míg egy parasztlóért ötszáz rublt is fizettek, butorokat, tükröket és bronz tárgyakat meg ingyen vesztegettek.

Rosztovék ódon és nyugodt házában az élet ren-

des körülményeinek ez a szertefoszlása csak vajmi kevésbé volt érezhető. Az embereket illetőleg mindössze az történt, hogy éjjel három ember eltűnt a nagy cselédségből; de semmit se vittek el s az áruk dolgában pedig kisült, hogy az a harmincz szekér, mely faluról jött be az udvarra, óriási értéket képviselt, a melyért Rosztovékat nagyon sokan irigyelték, és a melyekért hihetetlen összegeket ígértek nekik. Sőt nemcsak hogy óriási összegeket kínáltak a szekerekért, de este és szeptember elsején kora reggel megtöltötték Rosztovék udvarát a házban és a szomszéd házakban elhelyezett sebesültek tisztí szolgái, sőt maguk a sebesültek is, és rimánkodtak Rosztovék embereinek, eszközöljék ki, hogy szekereket kaphassanak, melyek őket Moszkvából elszállítsák. Az udvarmester, a kihez az effajta kérdésekkel fordultak, bár sajnálta a sebesülteket, de kereken megtagadta a kérésüket, azt mondván, hogy még csak elő se meri hozni a grófnak. Bármennyire szánalomra méltók voltak is azok a sebesültek, a kiknek ott kellett maradniok, nyilvánvaló volt, hogy ha egyetlen szekeret átengednek, úgy semmi ok sincs rá, hogy a másodikat, a harmadikat, valamennyit, sőt még a hintaikat is át ne engedjék. Harmincz szekéren sem menthették meg mind a sebesülteket, és az általános nyomorúság közepett lehetetlen volt, hogy magukra és a hozzájuk tartozókra ne gondoljanak. Így gondolkozott az udvarmester a gazdája nevében.

Mikor Andrejevics Ilya gróf elsején reggel fölébredt, nesztelenül kilopózott a hálószobából, nehogy a grófnét, a ki csak hajnaltájban szunnyadt el, felköltse, és lila hálóköntösében kiment a lépcsőre. A lekötözött szekerek útra készen álltak az udvaron. A hintók a lépcső előtt váraakoztak. Az udvarmester a kapuban ácsorgott s egy korosabb tisztiszolgával és egy felkötött karú sápadt tiszttel beszélgetett. Az udvarmester, mikor a gróft megpillantotta, szigorú és jelentőségteljes intéssel figyelmeztette a tisztiszolgát és a tisztet, hogy távozzanak.

— Nos, készen van-e minden, Vaszilyics? — kérdezte a gróf, kopasz fejét simogatva, s kedélyesen pis-

logva a tisztre és a tisztí szolgára, fejbiczczentéssel üdvözölte őket. (A gróf szerette az új arczókat.)

— Akár tüstént befoghatunk, kegyelmes uram.

— No ez derék, a mint a grófné fölébred, Isten hírével! Önök mit akarnak, uraim? — fordult oda a tiszthez. — Az én házamban laknak? — A tiszt közelebb lépett hozzá. Sápadt arczát hirtelen pirosság öntötte el.

— Gróf, az Istenre kérem... tegye meg nekem azt a szívességet, engedje meg..., hogy meghúzzam magamat valamelyik szekeren. Itt nem tudok hova lenni... Akár a terü tetejében is. Nekem mindegy, hogy hol... — A tiszt még be se fejezhette a mondókáját, máris ott termett a tisztí szolga s a gazdája nevében ugyanavval a kérdéssel fordult a grófhöz.

— Hja úgy! Igen, igen, igen, — szólalt meg a gróf szaporán. — Igen, nagyon örülök. Vaszilyics, intézkedjél, hogy egy-kettőre lerakjanak egy vagy két szekeret, vagy... annyit, a mennyi kell... — szólott a gróf holmi határozatlan kifejezésekkel osztogatván a parancsait. De a tiszt hálájának heves kitörése abban a pillanatban elárulta, hogy mi volt az, a mit parancsolt. A gróf körülnézett: az udvaron, az ajtóknban, a szárnyépület ablakaiban, mindenfelé sebesültek és tisztí szolgák jelentek meg. Valamennyien a grófra néztek és megindultak a lépcső felé.

— Méltóztassék csak feljönni, kegyelmes uram, a folyosóra: mi történjék a képekkel? — szólott az udvarmester. És a gróf vele együtt belépett a házba, előbb azonban megismételte arra vonatkozó parancsát, hogy ne utasítsák el azokat a sebesülteket, a kik menni akarnak.

— Nos, lehetne-e valahogy' eligazítani, — tette hozzá halk és titokzatos hangon, mintha attól tartott volna, hogy valaki meghallja.

Kilencz órakor fölébredt a grófné, és Timofejevna Matrjonya, az ő volt szobaleánya, a ki most a csendőrpáncsnoki tisztet töltötte be a grófné körül, bejött jelenteni volt úrnőjének, hogy Karlovna Marja nagyon föl van háborodva s hogy a kisasszonyok nyári ruhái nem maradhatnak itt. A grófné kérdéseire, hogy madame

Schoss miért van fölháborodva, kisült, hogy az ő ládáját levették a szekérről, hogy a szekereket mind megoldják, a holmit leszedik és a szekereket sebesültekkel rakják meg, a kiket a gróf, a maga együgyűségében magával akar vinni. A grófné magához hívatta az urát.

— Mit jelentsen ez, barátom, azt hallom, hogy megint lerakják a holmit?

— Tudod, lelkem, azt akarom neked mondani... grafinyuska... eljött hozzám egy tiszt és megkért, engedjek át néhány szekeret a sebesültek számára. Lásd, ez életbevágó dolog, csak gondold meg, hogy' maradjanak itt szegények!... Igazán, lásd, itt vannak az udvaron, magunk hívtuk be őket, vannak köztük tiszték... Tudod, én azt hiszem, igazán mondom, lelkem, lásd... hadd jöjjenek hát velünk... miért siessünk? — A gróf, mint rendesen, mikor pénzről volt szó, mindezt meglehetősen bátortalanul mondta. A grófné pedig már hozzászokott ehhez a modorhoz, mely a gyermekek érdekeit sértő olyas dolgokat, mint egy-egy folyosó vagy üveg-ház építése, házi hangverseny vagy színi előadás rendezése, meg szokott előzni, s megszokta és kötelességének tartotta, hogy az ezen a bátortalan hangon kifejezett óhajtásoknak mindig ellene szegüljön.

Fölvette szokott, alázatosan siránkozó ábrázatát és így szólt az urához:

— Hallod-e, gróf, annyira vitted a dolgot, hogy a házunkért már nem adnak semmit, és most még a *gyermekeink* egész vagyonát is el akarod kótyavetyélni. Hiszen magad mondod, hogy vagy százezer rubelnyi érték van együtt itt ebben a házban. Én, barátom, nem helyeslem, nem helyeslem a dolgot. Ám, a hogy' akarod. A sebesültekről gondoskodjanak a hatóságok. Ez az ő dolguk. Gondolj inkább Lopuchinékra, a kik még tegnapelőtt tisztára elhordatták mindenünket. Így tesznek mások. Csak mi vagyunk bolondok. Ha már engem nem kímélsz, kíméld legalább a gyermekeket.

A gróf legyintett a kezével és semmit se felelvén, kiment a szobából.

— Papa, mi az? — kérdezte tőle Natasa, a ki utánuk szintén bement az anyja szobájába.

— Semmi! Mi közöd hozzá! — szólt rá a gróf bosszúsan.

— Nem, hiszen hallottam, — mondotta Natasa. — Miért nem akarja a mama?

— Mi közöd hozzá! — kiáltott rá a gróf. Natasa az ablakhoz ment és eltűnődött.

— Apuska, Berg jön hozzánk, — mondotta, a mint az ablakon kipillantott.

XVI.

Berg, Rosztovék veje, már a Vladimir- és Anna-renddel kitüntetett ezredes volt, s még mindig a helyettes törzskari főnök nyugodt és kellemes állását töltötte be a második hadtest első hadosztályának a törzskari főnöke mellett.

Szeptember elsején érkezett a hadseregtől Moszkvába.

Moszkvában ugyan semmi dolga se volt; de feltűnt neki, hogy a hadseregtől mind Moszkvába kíváncsoztak és ott valamiben mesterkedtek. Ezenkívül családi ügyeiben is szükségesnek találta, hogy elkéredzkedjék.

Berg, kifogástalan lüktőjén, és két szakasztott olyan világospej lovon hajtattott az apósa háza elé, a minő egy herczegnek is volt. Figyelmesen végignézett az udvaron ácsorgó szekereken, és a lépcsőre felérve, elővette tiszta zsebkendőjét és csomót kötött rá.

Az előszobából Berg türelmetlenül szapora léptekkel sietett be a fogadószobába, s miután a gróft megölelte, Natasának és Szonyának pedig kezét csókolt, legett a mamácska hogyléte felől kezdett tudakozódni.

— Hát hogy' lehet valaki most? De mondd csak, — kérdezte a gróf, — mi hír a csapatokról? Visszavonulnak, vagy csakugyan lesz még egy ütközet?

— Csak a mindenható Isten döntheti el, apácska, — szólott Berg, — a haza sorsát. A hadsereget a vitézség szelleme hatja át, és a fővezérek éppen most gyűltek össze tanácskozásra. De hogy mi lesz, azt még nem tudni. Egész általánosságban, apácska, csak annyit mondok, nincs eléggé méltó szó, annak a hősie szellemnek,

annak az igazán klasszikus férfiasságnak a jellemzésére, a melyet az orosz csapatok ebben a huszonhatodiki csatában tanusítottak... Annyit mondhatok, apácska (itt, mint egy tábornok, mikor az ő jelenlétében mesélt valamit, rácsapott a mellére, bár kissé elkésve, mert akkor kellett volna a mellére csapni, a mikor az „orosz csapatok“-at emlegette), — annyit mondhatok, hogy nekünk parancsnokoknak nemcsak hogy nem kellett serkentenünk a katonáinkat, hanem erőszakkal is alig bírtuk megakadályozni ezeket a... férfias és klasszikus hőstetteket, — mondotta hadarva. — Barclay de Tolly tábornok, mindig csapatainak az élén tette kockára az életét. A mi hadtestünk egy hegy lejtőjén volt fölállítva. Képzelheti. — És itt Berg elmondta mindazt, a mire a másoktól hallott elbeszélésekből visszaemlékezett. Natasa le nem vette róla a szeméit, — a mi Berget szemlátomást zavarba hozta, — és mintha csak valami kérdésnek a megoldását kereste volna az arcán, szakadatlanul őt bámulta.

— Azt a hősiességet, a melyet az orosz csapatok tanusítottak, el se lehet képzelni, s még kevésbé eléggé dicsőíteni! — mondotta Berg rápillantván Natasára s mintegy biztatni akarván őt válaszul makacs pillantására, rámosolygott. — „Oroszország nem Moszkvában, hanem fiainak a szívében van!“ Ugy-e, apácska? — kérdezte Berg. Ebben a pillanatban bágyadt és mogorva arczczal kilépett a pamlagos-szobából a grófné. Berg felugrott. kezét csókolt a grófnénak, tudakozódott a hogyléte felől, és fejcsóválással is kifejezést adván a részvétének, megállott mellette.

— Bizony, mamácska, igazán mondom, minden oroszra nézve nehéz és szomorú idők ezek. De miért aggódnak annyira? Ráérnek még indulni...

— Én meg nem foghatom, mit csinálnak azok az emberek, — szólott a grófné az urához fordulva, — csak az imént hallottam, hogy még semmi sincs készen. Mégis csak kellene ám valakinek intézkedni. Aztán még Mityenkára panaszkodol. Soh'se lesz vége ennek a dolognak.

A gróf akart valamit mondani, de nyilván elharapta. Fölkelt a székéről és az ajtó felé indult.

Berg ekkor, ki akarván fújni az orrát, elővette a zsebkendőjét, s ráesvén a pillantása a csomóra, elgondolkozott, miközben szomorúan és jelentőségteljesen csóválta a fejét.

— Nekem még egy nagy kérésem volna magához, apácska, — mondotta.

— Hm? . . . — szólott a gróf és megállott.

— Az imént elmentem Juszupov háza mellett, — kezdte Berg mosolyogva. — Az intézője, a kit jól ösmerek, kiszaladt elélem s megkérdezte, nem akarok-e valamit vásárolni. Bementem, tudja csak úgy kíváncsiságból, s láttam ott egy szekrényt, meg egy toilette-asztalt. Tudja, Vjeruska mennyire áhítozik egy ilyenre és megnyit czivakodtunk már ezen (Berg önkénytelenül is átcsapott a jóléte felett való öröm hangjába, mikor a szekrényről és a toilette-asztról kezdett beszélni). És milyen gyönyörű! — pompásan jár és angol titkos fiók is van benne, tudja? Vjeruska már régóta áhítozik ilyenre. Szeretném hát meglepni vele. Annyi parasztot láttam itt az udvarban. Adjon át kérem közülük egyet nekem, jól megfizetem, és . . .

A gróf összeránczolta a homlokát és elkezdett vakarózni.

— A grófnétől kérje, nem én intézkedem.

— Ha nehézségekbe ütközik, nem föltétlenül szükséges, — szólott Berg. — Csak Vjeruska miatt szerettem volna.

— Jaj, menjetek már mind a pokolba, a pokolba, a pokolba! — kiáltott föl az öreg gróf. — Úgy is szinte szédül már a fejem. — És kiment a szobából.

A grófné sírva fakadt.

— Bizony, mamácska, nagyon nehéz időket élünk, — szólott Berg.

Natasa az apjával együtt ment ki, s mintha valamin törte volna a fejét, eleinte mögötte ballagott, majd hirtelen lesietett.

A lépcsőn ott állott Petya, s azzal volt elfoglalva, hogy fölfegyverezte azokat az embereket, a kik Moszkvából elmenendők voltak. Az udvaron még mindig ott állottak a megrakott szekerek. Közülök kettőt kiürítettek

és az egyikre éppen akkor kapaszkodott föl a legénye segítségével az a sebesült tiszt.

— Tudod most már, hogy miért? — kérdezte Petya Natasától. (Natasa tudta, hogy Petya azt érti, hogy miért kapott össze az apjuk az anyjukkal.) Natasa nem felelt.

— Azért, mert a papa mind át akarta engedni a szekereket a sebesülteknek, — mondotta Petya. — Nekem Vaszilyics mesélte. Szerintem . . .

— Szerintem, — fortyant föl Natasa egyszerre, szinte kiabálva és Petya felé fordította haragos ábrázatát, — szerintem az olyan csúnyaság, olyan gyalázatoság, olyan . . . ki se mondhatom micsoda. Mintha bizony holmi németek volnánk? . . . Megrezzent a torka a görcsös zokogástól, és attól tartván, hogy elgyengül, és kárba vész a haragja, megfordult és sietve lerohant a lépcsőn.

Berg ott ült a grófné mellett és rokoni tisztelettel csillapítgatta őt. A gróf pipával a kezében járt föl s alá a szobában, mikor Natasa a dühtől eltorzult arczczal, mint a szélvész berontott a szobába és gyors léptekkel odament az anyjához.

— Ez csúnyaság! Ez gyalázat! — kiáltott föl. — Ez lehetetlen, hogy ezt mama parancsolta.

Berg és a grófné csodálkozva és megszeppenve néztek rá. A gróf megállott az ablakban és hallgatott.

— Mamácska, ez lehetetlen, nézzen csak ki, mi történik ott az udvaron, — kiáltott föl, — ezek itt maradnak! . . .

— Mi lelt? Kik azok az *ezek*? Mit akarsz tőlem?

— Kik, hát a sebesültek! Ez lehetetlen, mamácska; ez hallatlan volna . . . Nem, mamácskám lelkem, bocsásson meg kérem, de lássa lelkem . . . Mamácska, mit nekünk az, a mit itt magunkkal hurczolunk, de nézzen csak ki az udvarra, ott mi van . . . Mamácska! . . . Ez lehetetlen! . . .

A grófné rápillantott a leányára, látta az anyja helyett megszégyenült arczát, látta az izgatottságát, megértette, hogy az ura miért nem néz most feléje sem, és zilált arczczal nézett körül.

— Eh, hát tegyetek, a mit akartok! Tán' útjában állok valakinek? — mondotta, még mindig nem adván meg magát egészen.

— Mamácska, lelkem, bocsásson meg.

De a grófné félrelökte a leányát és odament a grófhhoz.

— Barátom, intézkedjél, a hogy jónak látod . . . Én, lásd, ehhez nem értek, — mondotta s bűnbánóan le-sütötte a szemét.

— A tojás . . . a tojás tanítja a tyúkot . . . — szó-lott a gróf az öröm könnyein keresztül és megölelte a fe-leségét, a ki örült, hogy szégyenkező arcját a keblébe te-methette.

— Apácska, mamácska! Intézkedhetem? . . . Igen? . . . — kérdezgette Natasa. — Azért elviszünk ám mindent, a mire szükségünk van, — mondotta Natasa.

A gróf helyeslőleg bólintott felé, és Natasa azzal a gyors futással, a melylyel fogócskát szokott játszani, a termen keresztül kiszaladt az előszobába s onnan a lép-csön le az udvarra.

Az emberek odacsődültek Natasa köré, s mindaddig nem hitték el azt a furcsa parancsot, a melyet nekik adott, míg maga a gróf a felesége nevében is meg nem erősítette azt a parancsot, hogy a szekereket mind bo-csássák a sebesültek rendelkezésére, a ládákat meg hord-ják vissza a kamrákba. Miután az emberek a parancsot megértették, a legnagyobb örömmel és buzgósággal lát-tak hozzá új munkájukhoz. Most már ezt nemcsak hogy nem találta furcsának a cselédség, sőt ellenkezőleg, meg volt róla győződve, hogy ez nem is lehetett másként, ép-pen úgy, mint a hogy' egy fertály órával azelőtt nemcsak hogy furcsának nem találta senki azt, hogy a holmit el-viszik, a sebesülteket meg otthagyják, de sőt meg volt győződve mindenki, hogy ez nem is lehet másként.

Az egész háznép, mintegy kárpótlásul azért, hogy az imént nem csinált semmit, nagy buzgalommal látott hozzá a sebesültek elhelyezésének új munkájához. A se-besültek kibújtak a szobáikból és örömteljes sápadt arc-zal vették körül a szekereket. Időközben a szomszéd

házakban is elterjedt a híre annak, hogy Rosztovéknál szekerek vannak, és egyszerre a többi házakból is kezdtek oda szállingózni a sebesültek. Közülük sokan azt is ajánlották, hogy ne is szedjék le a holmit, hanem ültesék őket a tetejébe. De a mint egyszer a lerakodás munkája megkezdődött, azt többé lehetetlen volt feltartóztatni. Az már teljesen mindegy volt, a felét hagyják-e ott, vagy az egészet. Az edényekkel, bronzokkal, képekkel és tükrökkel megtöltött ládák, a melyeket oly nagy gonddal csomagoltak be a múlt éjszaka, szanaszét heverték az udvaron, és még mindig kerestek és találtak is olyan holmit, a mit le lehetett rakni, hogy a sebesülteknek újabb és újabb szekereket engedhessenek át.

— Még négy szekeret oda lehet adni, — szólott az intéző, — a magamét is átengedem, különben hogy' férnek el?

— Adja csak oda azt is, a melyiken az én ruháim vannak, — mondotta a grófné. — Dunyasa majd velem jön a hintóban.

Ezt is átengedték tehát s elküldtek sebesültekért a szomszéd házakba. A háziakon és a cselédségen valami örömteljes élénkség vett erőt. Natasa olyan túlradóan boldog hangulatban volt, mint már régóta nem.

— Hát ezt hova kössük? — kérdezték az emberek, a mint egy ládát megpróbáltak a hintó keskeny főlhágójára odaerősíteni, — legalább egy szekeret mégis csak itt kellene tartani.

— De hát mi van benne? — kérdezte Natasa.

— A grófné könyvei.

— Hagyjátok itt. Vaszilyics majd elrakja. Nincs rá szükség.

A bricska már tele volt emberekkel; azt se tudták Ilyics Pjortnak hol adjanak helyet benne.

— Majd felül a bakra. Ugy-e felülsz, Petya, — kiáltott rá Natasa.

Szonya is szüntelenül szorgoskodott; de munkájának a célja homlokegyenest ellenkezett Natasa céljával. Azt a holmit szedte össze, melyet ott kellett hagyniok, a grófné kívánságára összeírta őket, és iparkodott lehetőleg minél többet magával vinni belőle.

XVII.

Délután két óraker Rosztovék befogott és felpakolt négy hintója ott állott a kapuban. A sebesülteket szállító szekerek egymás után fordultak ki az udvarból.

Az a hintó, a melyen Andrej herczeget szállították, mikor a lépcső mellett elhaladt, magára vonta Szonya figyelmét, a ki a komornával együtt éppen a kapuban álló tágas és magas hintóban a grófné ülését rendezgette.

— Hát ez kinek a hintaja? — kérdezte Szonya s kikukkantott a hintó ablakán.

— Tán nem tudja, kisasszony? — felelt a komorna. — A sebesült herczeg van benne: ő is nálunk hált, és szintén velünk jön.

— De hát ki az? Hogy' hívják?

— A mi volt vőlegényünk. Bolkonszkij herczeg! — felelt a szobaleány lihegve. — Azt mondják, halálán van.

Szonya kiugrott a hintóból és odaszaladt a grófnéhoz. A grófné, a ki már útiruhába volt öltözve, nagykendővel a vállán és kalappal a fején, bágyadtan járt föl és alá a fogadó-szobában és a háziakat várta, hogy az elutazás előtt zárt ajtók mögött egy imát mondjon velük. Natasa nem volt a szobában.

— Mamácska, — mondotta Szonya, — Andrej herczeg itt van, halálosan megsebesülve. Velünk jön ő is.

A grófné rémült szemeket meresztett s megkapván Szonya kezét, ijedten nézett körül.

— Natasa? — mondotta.

Ennek a hírnek az első pillanatban Szonyára is, a grófnéra nézve is, csak egy jelentősége volt. Ősmerték az ő Natasájukat és az azon való rémület, vajjon erre a hírre mi történik, minden részvétet elnémított bennük az iránt az ember iránt, a kit pedig mindaketten szerettek.

— Natasa még nem tudja; de velünk jön, ez bizonyos, — mondotta Szonya.

— Azt mondod, halálán van?

Szonya bólintott a fejével.

A grófné megölelte Szonyát és sírva fakadt.

„A Gondviselés útjai kifürkészhetetlenek!“ — gon-

dolta magában, úgy érezvén, hogy mindabban, a mi most történik, jelentkezni kezd az a Mindenható kéz, mely eddig az emberek tekintete előtt rejtve volt.

— No, mama, készen van minden. De mi lelte? . . .

— kérdezte Natasa élénk arczczal, a mint a szobába lépett.

— Semmi, — felelt a grófné. — Ha készen vagyunk, mehetünk. — És a grófné lehajolt a reticule-jéhez, hogy önmagából kikelt ábrázatát elrejtse. Szonya megölelte és megcsókolta Natasát.

Natasa kérdő pillantással nézett rá.

— Mi lelt? Mi történt?

— Semmi . . . semmi . . .

— Valami nagyon rossz, ugy-e? . . . De hát mi az? — kérdezte Natasa rosszat sejtven.

Szonya felsóhajtott, de nem felelt semmit. A gróf, Petya, madame Schoss, Kuzjminicsna Mavra és Vaszilyics bejöttek a fogadó-szobába s az ajtót bezárván, valamennyien leültek, és némán, a nélkül, hogy ránéztek volna egymásra, ültek ott pár pillanatig.

A gróf kelt föl elsőnek és a szentkép előtt elkezdett keresztet vetni magára. Azután megölelte Kuzjminicsna Mavrát és Vaszilyicset, a kik Moszkvában maradtak, és mialatt ezek a kezeit keresték és a vállait csókoltgatták, könnyedén megveregette a hátukat és gyöngéden megnyugtató, érthetetlen szavakat mormogott a fülükbe. A grófné bement a szentképes szobába, és Szonya ott találta őt, a mint a szétszórtan a falon maradt képek előtt térdelt. (Csak a családi hagyományok szempontjából legértékesebb szentképeket vitték el magukkal.)

A lépcsőn és az udvaron a Petya által törökkel és kardokkal fölfegyverzett és útra kész emberek, a kiknek a nadrágjuk be volt gyűrve a csizmájukba, s mindenféle feszesen álló szíjakkal és övekkel voltak fölszerelve, búcsúzkodtak azoktól, a kik maradtak.

Mint az elutazások alkalmával rendszeren, most is sok mindent elfeledtek, vagy rosszul helyeztek el, és két legény jó darabig ácsorgott kétoldalt a hintó nyitott ajtai és felhágói mellett, iparkodván a grófnét minél jobban elhelyezni, mialatt a szobaleányok párnákkal és cso-

magokkal futkostak ide s tova a házból a kocsizhoz, a hintóhoz, a bricskához és vissza.

— Mindig elfelejtenek mindent, — mondotta a grófné. — Már tudhatnád, hogy így nem tudok ülni. — És Dunyasa a fogait csikorgatta, de a nélkül, hogy felett volna, az arczán szemrehányó kifejezéssel rohant oda a hintóhoz, hogy a grófné ülését megigazítsa.

— Oh ez a népség! — szólott a gróf fejcsóválva.

Jefim, az öreg kocsis, a ki az egyetlen volt, a kivel a grófné kocsira mert ülni, magosan ült fönn a bakon és rá se hederített arra, a mi mögötte történt. Harminczesztendős tapasztalásból tudta, hogy még jó darabig nem mondják neki: „No, Isten nevében!” s majd ha mondják is, még vagy kétszer megállítják őt, és elküldenek valami elfeledett holmiért, végül pedig még egyszer megállítják és a grófné maga kihajlik hozzá az ablakon s az Istenre és minden szentekre megkéri őt, hogy a lejtős úton óvatosan hajtson. Ő ezt már mind tudta, s éppen azért türelmesebben várta, mint a lovai (különösen Szokol, a rudas, mely folyton kapálózott és idegesen rágta a zablát), hogy mi fog történni. Végre elhelyezkedtek valamennyien; fölszedték és lehajtották a kocsira a fölhágókat, becsukták az ajtót, visszaküldtek valakit egy skatulyáért, a grófné kihajolt és elmondta neki a mondókáját. Erre aztán Jefim is lassan levette a kalapját és keresztet vetett magára. Az előlovas és a többiek ugyanezt cselekedték.

— Isten nevében! — szólott Jefim, s föltette a kalapját, — előre! — Az előlovas megindult. A rudas belefeküdt a hámba, pattogtak a rúgók és megimbolyodott a kocsiláda. Az inas már menetközben ugrott föl a bakra. Az udvarról kimenet nagyokat zökkent a hintó a rázós kövezeten, épp akkorákat zökkentek a többi fogatok is, és a menet megindult fölfelé az utcán. Mikor egy-egy templom mellett elmentek, a hintókban, batárokban és bricskákban keresztet vetett magára mindenki. A Moszkvában maradó emberek kétoldalt kísérték a kocsikat egy darabig.

Natasa ritkán érzett akkora örömet, mint a mely most erőt vett rajta, a mikor ott ült a hintóban a grófné

mellett, és elnézte az elhagyott és aggódó Moszkvának mellette lassan elvonuló falait. Olykor kihajolt a kocsi ablakán s egy pillantást vetett hátra és előre, a hol őket megelőzve, a sebesültek hosszú kocsisora vonúlt ki a városból. Csaknem legelől szemébe ötlött Andrej herczeg hintájának magas ernyője. Nem tudta, hogy ki van ebben a hintóban, de azért valahányszor kihajolt a kocsiból, mindig ezt a hintót kereste a szemeivel. Tudta, hogy az van legelől.

Kudrinában Nikitszkajából, Prjesznyából és Podnovinszkajából még néhány olyan kocsisor verődött össze, és a Szadováján már két sorban vonultak egymás mellett a fogatok és a szekerek.

Mikor a Szucharova-torony mellett elmentek, Natasa, a mint a jövőkön és menőkön kíváncsi és gyors pillantással végignézett, egyszerre örömmel és meglepetve fölkiáltott:

— Batyuska! Mama, Szonya, nézzék csak, ez ő!

— Ki az? Ki az?

— Nézzék csak, Istenemre mondom, ez Bezuchij! — mondotta Natasa, s kihajolván a kocsi ablakából, egy kocsis-kaftánba öltözött, magas és kövér emberre nézett, a ki járásában és egész viselkedésében elárulta az álruhás urat, s a ki egy sárga és csupaszképű, posztóköpenyes öreg emberrel éppen akkor lépett a Szucharova-torony boltozata alá.

— Isten bizony, Bezuchij, kaftánban, valami vén ficzkóval. Isten bizony, — ismételte Natasa, — nézzék csak, nézzék!

— Dehogy' is, nem ő az. Hogy' is lehet ilyen badarságot mondani!

— Mama, — kiáltott föl Natasa, — a fejemet teszem rá, hogy ő. Biztosítom róla. Megállj, megállj! — kiáltott rá a kocsisra; de a kocsi nem állhatott meg, mert a Mescsánszkájából újabb szekerek és fogatok kerültek elő és kiabáltak Rosztovékra, hogy menjenek tovább és ne álljanak útjukban a többieknek.

És csakugyan, bár sokkal távolabbról, mint az imént, Rosztovék mind meglátták Pierre-t, vagy azt a Pierre-hez rendkívül hasonlító embert, a ki kocsis-kaf-

tánban, lehorgasztott fejjel és komoly arczczal ballagott az utcán egy alacsonytermetű, csupaszképű és lakáj kinézésű öregeskével. Ez az öreg észrevette a kőcsi ablakából kikukkanó arcot, és tiszteletteljesen megérintvén Pierre könyökét, mondott neki valamit, és rámutatott a kocsira. Pierre sokáig nem tudta megérteni, mit akar tőle: nyilván olyan mélyen el volt merülve a gondolataiba. Végre, mikor megértette, odanézett, és abban a pillanatban fölismervén Natasát, az első benyomásnak engedve, szaporán a kocsi felé indult. De alig ment tíz lépést, nyilván eszébe jutott valami, és megállt.

Natasának a kocsiból kihajló arcza gúnyos gyöngédségtől csillogott.

— Kirillics Pjotr, jöjjön már! Lássá, mindjárt megösmertük! Ez csodálatos! — kiáltott föl és kezét nyújtott neki. — Hát maga hogy kerül ide? És ebben az öltözetben?

Pierre megfogta a feléje nyújtott kezét és menetközben (miután a kocsi nem állhatott meg) ügyetlenül megcsókolta.

— Mi lelte magát, gróf? — kérdezte a grófné álmélkodó és résztvevő hangon.

— Mi az? Mi? Miért? Jaj, ne is kérdezzék, — szólt Pierre és ránézett Natasára, a kinek ragyogó és örömteljes tekintete (ezt a nélkül is érezte, hogy ránézett volna) egészen körülvette őt varázsával.

— Ön talán itt marad Moszkvában? — Pierre hallgatott.

— Moszkvában? — ismételte kérdőleg. — Igen, Moszkvában maradok. Isten velük.

— Jaj, beh szeretnék férfi lenni, akkor föltétlenül itt maradnék most magával. Jaj de jó volna! — szólt Natasá. — Mama, engedje meg, hogy itt maradjak. — Pierre szórakozottan nézett Natasára, s valamit akart mondani, de a grófné megelőzte.

— Ön is résztvett a csatában, hallottuk...?

— Igen, résztvettem, — felelt Pierre. — Holnap megint csata lesz, ... — kezdte el, de most meg Natasá szakította félbe.

— De hát mi lelte magát, gróf? Egészen ki van kelve magából...

— Jaj, ne is kérdezzenek, ne is kérdezzenek, én magam se tudok semmit. Holnap... De nem! Isten velük, Isten velük, — mondotta, — rettenetes idők! — S elmaradván a kocsitól, fölment a gyalogjáróra.

Natasa még jó darabig kihajolt a kocsi ablakából, és gyöngédségtől sugárzó, örömteljes, de valamelyest gúnyos mosolylyal nézett utána.

XVIII.

Pierre, Moszkvából való eltünése óta immár második napja lakott az elhunyt Bazgyejev üres lakásában. Történt pedig ez a következőképpen.

A Moszkvába történt visszatérése és Rasztopcsin gróffal való találkozása után következő napon, Pierre, mikor fölébredt, jó darabig nem tudott tisztába jönni azzal, hol van, és mit akarnak tőle. Mikor a fogadó-szobájában reá várakozó emberek közt felsoroltak neki egy francziát is, a ki levelet hozott neki Vasziljevna Jelena grófnétól, egyszerre elfogta a zavarnak és a reménytelenségnek az az érzése, a melyre annyira hajlandó volt. Egyszerre úgy tetszett neki, hogy most mindennek vége, hogy össze-zavarodott és összeomlott minden, hogy most szó sincsen arról, ki a bűnös és ki az ártatlan, hogy a jövőben immár nincs előtte semmi, s hogy ebből a helyzetből nincs többé menekülés. Elkényszeredetten mosolyogva, és valamit mormogva, hol valami idéetlen helyzetben leült a pam-lagra, hol meg fölkelte, odament az ajtóhoz és a kulcslyukon át kinézett a fogadó-szobába, hol pedig a kezével legyintve visszatért a helyére s fogott egy könyvet. Az udvarmestere másodszor is bejött jelenteni, hogy az a franczia, a ki a grófné levelét hozta, hacsak egy pillanatra is, de nagyon szeretne beszélni vele, és hogy Bazgyejev özvegyétől is eljöttek, hogy megkérjék, vegye át már a neki szánt könyveket, mert Bazgyejeva asszony falúra akar utazni.

— Hjah úgy, tüstént, várj csak... Vagy nem, nem,

menj és mondd meg, hogy azonnal jövök, — szólott Pierre az udvarmesterének.

De alig hogy az udvarmester kiment, Pierre fogta az asztalról a kalapját és a hátsó ajtón kiment a szobájából. A folyosón nem volt senki. Pierre végigmenve a hosszú folyosón, eljutott a lépcsőhöz, és homlokát ránczolja s mindkét kezével dörzsölve, elindult lefelé. A parádés ajtónál ott állott a kapus. A lépcső derekától, a meddig Pierre eljutott, egy másik lépcső ágazott ki a hátsó kijárat felé. Pierre rátért erre a lépcsőre és kilépett az udvarra. Eddig senki se látta. De az utcán, alig, hogy kilépett, az ott ácsorgó kocsisok és a házmester is meglátták, és kalapot emeltek előtte. Pierre, mikor magán érezte ezeknek a pillantását, úgy tett, mint a struccz-madár, mely a homokba dugja a fejét, hogy meg ne lássák: lehorgasztotta a fejét és a lépteit gyorsítva, elindult tovább az utcán.

Mindama teendők közül, melyek aznap délelőtt Pierre-re vártak, Alexejevics Joszif könyveinek és iratainak a kiválogatása látszott előtte a legfontosabbnak.

Beleült a legelső bérkocsiba, mely az útjába akadt és elhajtattott a Patriarcha-tavakhoz, a hol Bazgyejev özvegyének a háza volt.

Elnézte a Moszkvából minden oldalról távozó szekerek szakadatlan sorát, folyton illegette nehéz testét, nehogy a döcögő, ócska kocsiból kipottyanjon, valami ahhoz hasonló örömteljes érzés fogta el, a melyet az iskolából megszökött diák érezhet, és beszédbe eredt a kocsisával.

A kocsis elmesélte neki, hogy ma osztják ki a Kremlben a fegyvereket, és hogy holnap az egész lakosságot kiterelik a Hármashegyre, a hol nagy ütközet lesz.

A Patriarcha-tavakhoz érve, Pierre megkereste Bazgyejev házát, a melyben már régóta nem járt. Odament a kapushoz. A kopogásra ugyanaz a Geraszim nevű, sárga és csupaszképű öreg jött neki kaput nyitni, a kit őt esztendővel ezelőtt Alexejevics Josziffal Torzskában látott.

— Itthon van? — kérdezte Pierre.

— Danilovna Szofja, tekintettel a körülményekre,

már elutazott a gyermekekkel együtt a torzskai kormányzóságba, kegyelmes uram.

— Azért mégis bemegyek, mert könyveket kell kiválogatnom, — szólott Pierre.

— Csak parancsoljon kérem; az elhunyt Alexejevics Joszifnak, — Isten adjon neki örök nyugodalmat, — az öcscse, Alexejevics Makar itt van ugyan, de ő, a mint tán méltóztatik is tudni, kissé gyöngélkedik, — mondotta az öreg inas.

Alexejevics Makar, mint Pierre nagyon jól tudta, Alexejevics Joszifnak a sok ivástól kissé elhülyült testvére volt.

— Igen, igen, tudom. Gyerünk, gyerünk... — mondotta Pierre és belépett a házba. Az előszobában egy rezesorrú, kopasz öreg ember lézengett, hálóköntös rajta, meztelen lábain sárczipők; mikor Pierre-t megpillantotta, bosszúsán mormogott valamit, és eltűnt a folyosón.

— Nagyeszű ember volt, most pedig, a mint méltóztatik látni, egészen elgyengült az elméje, — mondotta Geraszim. — Parancsol tán besétálni a dolgozó-szobába? — Pierre bólintott a fejével. — A dolgozó-szoba úgy van most is, a mint annak idején lepecsételték. Danilovna Szofja megparancsolta, hogy ha öntől jön valaki, adjuk ki neki a könyveket.

Pierre belépett ugyanabba a komor dolgozó-szobába, a melynek még a megboldogult életében is oly remegéssel lépte át a küszöbét. Ez a porlepte dolgozó-szoba, mely Alexejevics Joszif halála óta érintetlen volt, most még komorabb benyomást tett rá.

Geraszim felhúzta az egyik ablakredőnyt és lábújjhegyen kiment. Pierre körüljárta a szobát, odament a szekrényhez, a melyben kéziratok voltak, és elővette a rendnek valamikor egyik legfontosabb ereklyéjét. Ez az eredeti skót okmányok csomója volt, jóltevőjének a széljegyzeteivel és magyarázataival. Leült a porlepte íróasztal mellé, s odatette maga elé a kéziratokat, hol kinyitotta, hol összecsukta őket, és végre félrelökvén az iratokat, a kezeire hajtotta a fejét és gondolatokba merült.

Geraszim több ízben is óvatosan bepillantott a szobába és látta, hogy Pierre mozdulatlanul ül ott. Több mint

két óra telt el. Geraszim ekkor megengedte magának, hogy zajt csapjon az ajtóban és ezzel magára vonja Pierre figyelmét. De Pierre nem hallotta őt.

— Parancsolja, hogy elküldjem a bérkocsit?

— Hjah úgy, — szólott Pierre felocsudva és hirtelen fölkel, — Hallod-e, — mondotta s megfogván Geraszimot a kabátja gombjánál fogva, csillogó, nedves és lelkes szemével tetőtől-talpig végigmérte az öreget. — Hallod-e, azt tudod, hogy holnap ütközet lesz...

— Hallottam valamit róla, — felelt Geraszim.

— Csak arra kérlek, ne mondd meg senkinek, hogy én ki vagyok. És tedd meg, a mire kérlek.

— Igen is, — szólott Geraszim. — Parancsol tán valamit enni?

— Nem, de más valamire volna szükségem. Valami parasztruha s egy pisztoly kellene nékem, — mondotta Pierre, s váratlanul elpirult.

— Igenis, — felelt Geraszim rövid gondolkodás után.

Pierre ennek a napnak egész hátralévő részét teljes magányban töltötte el, jóltevőjének a szobájában, és a mint Geraszim hallotta, nyugtalanul járt föl és alá egyik szögletből a másikba, miközben maga-magával beszélgetett, és még az éjszakát is ott töltötte a számára sebtében megvetett ágyon.

Geraszim, a ki már sok furcsaságot látott életében, legkevésbé se csodálkozott Pierre átköltözésén, s úgy látszott, mintha jól esett volna neki az, hogy megint van kit kiszolgálnia. Még aznap estére, a nélkül, hogy csak egy pillanatra is gondolkodóba esett volna azon, hogy Pierre-nek miért volt rá szüksége, szerzett neki egy kaftánt és egy sapkát, s másnapra megígérte, hogy a kívánt pisztolyt is előteremti. Alexejevics Makar, sárcczipős lábaival csoszogva, akkor este két ízben is megállt Pierre ajtajában és fürkésző tekintettel nézett végig rajta. De alig hogy Pierre odafordult hozzá, bosszúsan és szégyenkezve összecsapta a hálóköntösét és sietve odább állott. És éppen akkor, a mikor Pierre másnap a Geraszim által előteremtett kocsis-kaftánban elment az öreggel a Szucharova-torony tájára, hogy pisztolyt vásároljon, akkor találkozott Rosztovékkal.

XIX.

Kutuzov szeptember elsején adta ki a parancsot, hogy az orosz csapatok Moszkván keresztül vonuljanak vissza a rjazani útra.

Az első csapatok még éjszakának idején útnak indultak. Az éjjel indult csapatok nem siettek s lassan és rendben indultak el; de hajnalban az elindult csapatok a darogomilovszki hídhöz érve, a túlsó parton kínosan szorongó és a híd felé iparkodó, az innenső oldalon pedig az utczákat és közöket szinte eltorlaszoló, hátul pedig őket szorongató csapatok tömegét látták köröskörül. S erre minden ok nélkül való sietség és aggodalom érzése vett erőt a csapatokon. Mind a híd felé törtek előre s ellepték a hidat, a réveket és a ladikokat. Kutuzov mindenféle mellékutczákon keresztül jutott át a Moszkva túlsó partjára.

Szeptember másodikán délelőtt tíz óraker már csak a hátvéd csapatai maradtak a darogomilovszki külvárosban. A hadsereg zöme már elhagyta volt a várost és átkelt a Moszkva folyón.

Ugyanekkor, szeptember másodikán, délelőtt tíz óra tájban, Napoleon, csapatai közepett ott állott a Paklonnoi-hegyen és gyönyörködött az előtte föltáruló látványban.

Augusztus huszonhatodikától kezdve, tovább, szeptember másodikáig, a borodinoi ütközettől kezdve addig, míg az ellenség Moszkvába bevonult, ennek az izgalmas és emlékezetes hétnek minden napján az a szokatlan s az embereket mindig bámulatba ejtő őszi idő volt, a mikor az alantjáró nap még jobban melegít, mint tavasszal s mikor a ritka és tiszta levegőben úgy csillog minden, hogy szinte bántja a szemet, mikor az ember melle megerősödik és fölfrissül az illatos, őszi levegőtől, mikor az éjszakák is szinte langyosak és mikor ezeken a sötét és meleg éjszakákon rémületet és örömet keltve telehintik az eget az aranyosan pislogó csillagok.

Szeptember másodikán délelőtt tíz óraker is ilyen

volt az idő. Szinte tündéries volt a reggel verőfénye. A Paklonnoi-hegyről nézve, Moszkva terpeszkedve nyúlt el az ember szemei előtt a folyójával, kertjeivel és tem-lomaival, s látszólag rendes életét élte, kupolái pedig mint a csillagok, úgy ragyogtak a nap sugaraiban.

Napoleon ennek a szokatlan építkezésű és soha nem látott formákkal ékes városnak a láttára, valami olyan, valamelyest írgy és nyugtalan kíváncsiságot érzett, a minőt az emberek az előttük ösmeretlen élet formáival szemben szoktak érezni. Nyilvánvaló volt, hogy ez a város teljes erővel élte a maga életét. Azokból a meghatározhatatlan jelekből, a melyekből nagy távol-ságra is csalhatatlanul meg lehet különböztetni az eleven testet a halottól, Napoleon a Paklonnoi-hegyről látta a városban az élet lüktetését, és szinte érezte ennek a nagy és szép testnek a lélekezését. Minden orosz ember, ha Moszkvát nézi, megérzi benne az anyát; és minden ide-gen ember, ha elnézi a várost, a nélkül, hogy anyai jelen-tőségét ösmerné, okvetlenül kírzi a városnak nőies jel-legét, s ezt Napoleon is kírtezte.

— Ime, itt van végre ez a híres ázsiai város, az ő számtalan templomával, ime itt van a szent Moszkva! Ideje is már! — mondotta Napoleon, s leszállván a lová-ról, kiterítette maga elé Moszkva térképét és odahívatta Lelorme D'Ideville-t, a tolmácsát.

„Az ellenség által elfoglalt város olyan, mint a leány, a ki elvesztette az ártatlanságát“, — gondolta ma-gában (a mint ezt Szmolenszkben Tucskovnak el is monda). És ebből a szempontból nézte az előtte elterülő s általa még soha sem látott keleti szépséget. Neki magá-nak is furcsa volt, hogy ez a régóta táplált és szinte le-hetetlennek látszó vágya is valóra vált. A derült reggeli fényben hol a várost, hol a térképet nézte s tanulmá-nyozta a város részleteit, miközben birhatásának biztos tudata izgatta és rémítgette őt.

„De hát lehetett volna-e ez másként?“ — gondolta. „Ime itt van ez a főváros; itt hever a lábaimnál és várja a sorsát. Hol van most Alexandr, s mit gondol vajjon? Különös, gyönyörűséges, nagyszerű város! De különös és nagyszerű ez a pillanat is! Vajjon milyen színben lát-

nak most engem — ök?“ — gondolta magában a csapatairól. „Ime, itt a jutalma mindezeknek a kislelkűeknek“, — gondolta, a mint a körülötte álló s a minden oldalról közeledő és sorakozó csapatokon végignézett. „Egyetlen szavam, kezemnek egyetlen moczczanása és elveszett a csároknak ez az ősrégi fővárosa. De az én irgalmasságom mindenkor kész a legyőzöttekhez leereszkedni. Nagylelkűnek és igazán nagynak kell lennem. De nem, az nem igaz, hogy én Moszkvában vagyok“, — villant meg egyszerre a fejében. „De mégis, ime, itt hever lábaim előtt és aranyos kupolái és keresztjei reszketve csillognak a nap sugaraiban. De én megkegyelmezek neki. A barbárság és zsarnokság ősrégi emlékeire rá fogom írni az igazság és a könyörületesség nagy szavait . . . Alexandert, tudom, ez fogja legérzékenyebben érinteni. (Napoleonnak úgy tetszett, hogy mindannak, a mi történt, legfőbb jelentősége abban az egyéni küzdelemben volt, a melyet ő Alexandrral folytatott.) A Kreml magaslatáról, — igen, ez a Kreml, igen, onnan hirdetem nekik az igazságosság törvényét, megmutatom nekik a civilizáció valódi jelentőségét és rákényszerítem a bojárok utódait, hogy szeretettel emlékezzenek meg legyőzöjüknél a nevéről. Elmondom majd a küldöttségnek, hogy én nem akartam és nem is akarom a háborút, hogy én csak az ő udvaruk hazug politikája ellen viseltem háborút, hogy én tisztelem és szeretem Alexandert, s hogy Moszkvában kész vagyok egy hozzá és népeimhez méltó béke föltételeit elfogadni. A háború szerencsésjét nem akarom kihasználni, hogy azt az uralkodót, a kit oly nagyabecsülök, megalázzam. „Bojárok, — fogom nekik mondani, — én nem akarok háborút, én békét akarok, én minden alattvalómnak a jólétére törekszem.“ Egyébiránt, előre is tudom, hogy a jelenlétük lelkesíteni fog engem, s úgy, mint rendesen, tisztán, ünnepélyesen és fönségesen fogok elmondani nekik mindent. De hát csakugyan igaz, hogy Moszkvában vagyok? Igen, ime itt van!“

— Hadd vezessék elém a bojárokat, — fordult oda a kíséretéhez. Egyik tábornok a fényes kísérettel legott ellovagolt a bojárokért.

Elmúlt két óra. Napoleon megreggelizett és megint

ugyanazon a helyen állt a Paklonnoj-hegyen és várta a küldöttséget. A bojárokhoz intézendő beszéde már egészen tisztán kialakult a fejében. Ez a beszéd tele volt azzal a méltósággal és hiúsággal, a melyhez Napoleon annyira értett.

A nagylelkűségnek az a modora, a melyet Napoleon Moszkvában tanusítani szándékozott, őt magát is elragadta. Képzeteiben már kijelölte azoknak a gyűlekezeteknek a napjait, a melyeken a csárok palotájában az orosz mágnásoknak össze kell majd jönniök a francia császár mágnásaival. Gondolatban már kijelölte azt a kormányzót is, a ki majd meg tudja nyerni a lakosságot. Értésülvén róla, hogy Moszkvában sok a jótékony intézmény, képzeteiben elhatározta, hogy mindezeket az intézményeket el fogja halmozni a kegyeivel. Úgy gondolkodott, hogy valamint Afrikában burnuszban kellett ülnie a mecsetekben, úgy Moszkvában kegyesnek kell lennie, akár a csárok. És hogy teljesen meghódítsa az oroszok szívét, ő is, mint minden francia, a ki semmiféle érzésbe vágó dolgot nem tudott elképzelni a nélkül, hogy *kedves, szelid, szegény édesanyjára* ne emlékezzék, elhatározta, hogy mindezekre az intézetekre nagy betűkkel ráíratja: „Ez az intézet az én kedves anyámnak van szentelve.“ Nem, egyszerűen: „Édes anyám háza“, — határozta el végre. „De hát lehetséges-e, hogy csakugyan Moszkvában vagyok? Igen, íme itt van előttem; de miért nem jön olyan soká a város küldöttsége?“ — gondolta magában.

E közben kíséretének a hátsó soraiban halk, de izgatott tanácskozás folyt tábornokai és marsalljai között. Azok, a kik elmentek volt a küldöttségért, azzal a hírrel jöttek vissza, hogy Moszkva üres és mindenki elment belőle. A tanácskozók arcza sápadt volt és izgatott. Nem attól szeppentek meg, hogy Moszkvát elhagyták a lakosai (bármily fontosnak látszott is előttük ez a tény) hanem attól, hogy' adják ezt tudtára a császárnak, hogy' mondják meg neki, a nélkül, hogy ő felségét abba a rettenetes, és francziául *ridicule*-nek nevezett helyzetbe hozzák, hogy' mondják meg neki, hogy hiába várta a bojárokat ilyen soká, mert a városban részeg hordákon kívül

nincsen senki. Némelyek azt ajánlották, hogy bármibe kerüljön is, össze kell fogdosni valamiféle küldöttséget, mások ellene szóltak ennek a véleménynek, és a mellett kardoskodtak, hogy óvatosan és okosan elő kell készíteni a császárt és meg kell neki mondani az igazságot.

— Mégis csak meg kell neki mondani . . . — mondogatták a kíséretbeli urak. — A helyzet annyival is súlyosabb volt, hogy a császár nagylelkű tervein tűnődve, türelmesen járt föl és alá a térkép mellett, s olykor a tenyere alatt egy-egy pillantást vetett a moszkvai útra, miközben vidáman és büszkén elmosolyodott.

— De az kínos . . . Lehetetlen! — mondogatták valukat vonogatva a kíséretbeli urak, sehogy' sem tudván rászánni magukat arra, hogy azt a rettenetes szót: le ridicule . . . kimondják.

E közben a császár, belefáradván a hiábavaló várakozásba, és szerencsés szimatjával megérezvén, hogy az a fönséges pillanat, ha nagyon is soká húzódik, lassankint veszít a fönségéből, jelt adott a kezével. Elhangzott egy magános, jelző ágyúlövés, mire a csapatok, melyek Moszkvát minden oldalról körülvették, a tveri, kalugai és darogomilovszki sorompókon át megindultak Moszkva felé. Mind gyorsabban és gyorsabban, szinte egymást hajszolva, szaporán, szinte futólépésben vonultak egymás után a csapatok, melyek el-eltűntek az általuk fölvert porfelhőkben, s betöltötték a levegőt egymásbaolvadó rivalgásuk zajával.

Napoleon a csapatok sodrával együtt eljutott a darogomilovszki sorompóhoz, de ott megint megállt, és a lováról leszállván, hosszú ideig járt föl és alá a kamerkollezzsszkij-sánczon és várta a küldöttséget.

XX.

Moszkva ezalatt teljesen kiürült. Még voltak ugyan benne emberek, ott maradt a lakosságnak tán egy ötvedrésze, de a város azért üres volt. Üres volt, mint a pusztulófélben lévő és királynőjétől megfosztott kaptár.

A királynőjétől megfosztott kaptárban immár nincs élet, de a felületes szemlélő előtt azért épp oly elevennek látszik, mint a többiek.

A déli nap forró sugaraiban, a királynőjétől megfosztott kaptáron kívül is épp oly vidáman döngnek a méhek, mint a többi, eleven kaptárak körül; épp oly, már messziről érezhető mézillata van ennek is, és épp úgy járnak ki s be a nyíláson a méhek. De csak egy pillantást kell vetni belé, hogy meglássa az ember, hogy ebben a kaptárban már nincs élet. Nem úgy szállongnak körülötte a méhek, nem az az illat, nem azok a hangok fogadják előtte a közeledő méhészt. Ha a méhész az ilyen beteg kaptár falát megkopogtatja, az azelőtti hirtelen és kedélyes válasz, a potrohuk alját fenyegetőleg illegető és szárnyaik szapora rezgésével légies, életteljes hangot hallató méhek tízezreinek a zümmögése helyett csak szakgatott döngicsélés a válasz, mely tompán visszhangzik az üres kaptárban. Az ilyen kaptár szájából nem méz és étel fűszeres, kellemes illata, s nem a bőség melegsége árad szét, hanem a méz illatába belevegyül az üresség és a poshadás szaga. Híre sincs többé a kaptár szájánál a védelemben pusztulásra kész, potrohukat fölünkörítő és riadót döngő öröknek. Nem hallatszik többé a munka remegésének a forró víz bugyogásához hasonló halk és egyenletes hangja, s helyette a zürzavar zavaros és szakgatott moraja hallszik. Bátortalanul és ravaszul szállnak kaptárról-kaptárra a hosszúkás, fekete s mézzel bemaszatolt rabló-méhek; ezek nem szúrnak, hanem elillannak a veszedelem elől. Annak előtte a méhek megrakodva szálltak be a kaptárba, de üresen hagyták el azt, most pedig kifelé is zsákmánynyal megrakodva szállnak. A méhész félrehúzza az alsó reteszt és belenéz a kaptár alsó részébe. A munkába elmerült, nedvesen csillogó s egymás lábaiba kapaszkodó méhecskék fekete lánczai helyett, melyek annakelőtte a sonkolyig (az alsó fenékig) lecsüggtek és a munka szünet nélküli zúgásával töltögették a sejteket, most álmos és összetöpörödött méhek lézengnek szórakozottan a kaptár alján és falain. Az enyvvel odaragasztott és a szárnyak legyezőivel tisztára separt fenék helyett apró viaszkomorzsák és ürülék-darabkák, lábacskaikat alig-alig billeg-

tető, félholt és teljesen elpusztult méhecskék hevernek szanaszét a kaptár fenekén.

A méhészt kinyitja a felső reteszt, és megnézi a kaptár felső részét. A méhek sűrű sorai helyett, melyek gondosan kitöltögetik a lép sejtecskéit és melengetik az ivadékaikat, tisztán látja a lép művészi munkáját, de már nem abban a szüziességben, mint annakelőtte. Minden piszkos és el van hanyagolva; a fekete rabló-méhek gyorsan és lopva suhannak ide s tova; a kurta összeasszott és bágyadt, szinte elvénhedt méhek lomhán támolynak idestova, nem látnak senkit, nem kívánnak semmit, s szinte elvesztik az élet öntudatát. A herék, a lódarazsak, a poszméhek és a lepkék röptükben ügyetlenül támolynak, odacsapódnak a kaptár falaihoz. Itt ott a halott ivadékokkal és mézzel telt sejtek közt bosszús dongás hallatszik; néhol két méhecske pusztá megszokásából annak, hogy a kaptár fészkeit tisztán tartsa, erejét meghaladó iparkodással vonszol kifelé egy-egy halottat vagy poszméhet, maga se tudván, miért cselekszi ezt. Egy másik szögletben, két vén méh szorgalmasan mosakodik, csipkedi vagy eteti egymást, maga se tudván, baráti vagy ellenséges indulattal cselekszi-e ezt. Egy harmadik zúgban egy csoport méhe egymást szorongatva támad rá valami áldozatra, s üldözi, fojtogatja szegényt. S az elgyengült vagy megölt méhe, lassan és könnyedén, mint a pehely, hull alá a holttestek közé. A méhészt megfordítja a két középső keretet, hogy lássa a fészket. A sok ezernyi, vállvetve egymás mellett szorongó, s a szaporodás magasztos titkait őrző méhecskék fekete körei helyett százszámra látja maga előtt a levert, félig holt és szendergő méhek rajait. A szentélyen ülve, a melyet őriztek, s a mely nincs többé, csaknem valamennyien meghaltak, a nélkül, hogy maguk is tudták volna. A rothadás és halál szaga árad szét belőlük. Csak egyesek akadnak köztük, a melyek megmozdulnak, fölhasználódnak, bágyadtan föl szállanak és ráütnek ellenségüknek a kezére, nem lévén többé erejük arra, hogy őt megszúrják és a szúrásba belehaljanak; a többiek, a halottak, mint a halpikkely, könnyedén hullanak lefelé. A méhészt lezárja a reteszt, krétával meg-

jegyzi a kaptárt, s alkalmas időben feltöri és kiperzseli belőle a beteg rajt.

Ilyen üres volt Moszkva akkor, a mikor Napoleon fáradtan, izgatottan és mogorván járt föl és alá a kamer-kolezsszkij sánczon és várta az illedelemnek azt a bár külső, de az ő felfogása szerint elmaradhatatlan megnyilvánulását, — a küldöttséget.

Moszkva egyes részeiben, bár teljesen vaktában, mozogtak ugyan még az emberek, s megőrizték régi szokásaikat, de maguk se tudták már, mit csinálnak.

Mikor Napoleonnak a kellő óvatossággal tudára adták, hogy Moszkva üres, bosszús pillantást vetett arra, a ki neki ezt a hírt hozta, és elfordulván tőle, tovább járt föl és alá.

— A kocsimat, — mondotta. Az ügyeletes segéd-tisztel felült a kocsijára, s bevonult a külvárosba.

„Moszkva üres. Milyen hihetetlen esemény!“ — mondotta magában.

Nem ment be a városba, hanem a darogomilovszki külváros egyik fogadjában szállt meg.

A színelőadás vége teljes kudarczot vallott.

XXI.

Az orosz csapatok éjjel két óra és délután két óra közt vonultak át Moszkván s maguk után vonzották az utolsó távozni készülő lakosokat és sebesülteket is.

A csapatok vonulása közben a Kamennij-, a Moszkvorjeczkij- és a Jauzszkij-hídaknál volt a legnagyobb a tolongás.

Mialatt a csapatok a Kremlnél két részre szakadva a Moszkvorjeczkij- és a Kamennij-híd felé özönlöttek, egy nagy csapat katona a fönnakadást és a tolongást fölhasználva, a hídak előtt visszafordult, s loppal és szótlanul a Blazsennij Vaszilij mellett a Boroviczki-kapun át viaszompolygott a Krasznaja-térre, mert valahogyan megszimatotha, hogy ott könnyűszerrel lesz mit zsebelni. Épp oly tömeg lepte el a Gosztinnij Dvor minden bejáróját és folyosóját, mint az olcsó piaczkokat.

De nem hallatszottak az elárusítók mesterkélten barátságos, csábító hangjai, híre se volt a házalóknak, s a vásárló hölgyek tarka tömegének, mindenfelé csak a fegyvertelen katonák egyenruhái és köpenyei látszottak, a kik megrakodva mentek el és csakhamar megint üres kézzel tértek vissza. A kereskedők és a segédek (nagyon kevesen voltak) fejvesztetten jártak-keltek a katonák között, nyitogatták és csukogatták a boltjaikat és az inasaikkal maguk hordták el az árúkat valahová. A Gosztinnij Dvor előtt lévő téren dobosok állottak és gyülekezést vertek. De a dobpergés, nem mint azelőtt, gyülekezésre, hanem ellenkezőleg, arra indította a fosztogató katonákat, hogy a dobszótól minél messzebbre fussanak szét. A boltokban és a csarnokokban a katonák közt szürkekaftános és borotvált fejű alakok is tűntek föl. Két tiszt, az egyik egyenruhája fölött szolgálati övvel, egy sovány, sötétszürke lovon ülve, a másik köpenynyel a vállán és gyalogszerrel, ott állott az Ilyinka szegletén és valamiről beszélgetett. Egy harmadik vágatva jött oda hozzájuk.

— A tábornok azt parancsolta, hogy minden áron szét kell verni őket azonnal. Ez mégis csak hallatlan! Az embereknek több mint a fele szétszaladt.

— Hova mégy? ... Hova mentek? ... — kiáltott rá három gyalogos katonára, a kik fegyvertelenül, a köpönyegüket fölkapva, suhantak be mellette a sorba. — Megállj, gazember!

— No itt van, tessék hát őket összeszedni, — felelt a másik tiszt. — Arról ugyan szó se lehet; sietni kell mielőbb, nehogy még a többi is kereket oldjon, ennyi az egész!

— De hát hogy' menjünk? — ott a hídon megálltak, összetorlódtak és meg se moccanak. Be kell keríteni őket, nehogy az utolsók is szétfussanak.

— Menjenek hát oda! Kergessék ki őket, — kiáltott a legidősebb tiszt.

A szolgálati öves tiszt leszállt a lóról, magához hívta a dobost, és velé együtt bement a boltívek alá. Néhány katona egyszeriben futásnak eredt. Egy kereskedő, a kinek az orra piros hólyagokkal volt ellepve,

jól táplált ábrázatán a számítás nyugodt és elpusztíthatatlan kifejezésével, szaporán és a karjait folytonosan himbálva jött oda a tiszthez.

— Nagyságos uram, — mondotta, — legyen olyan kegyes, és védjen meg bennünket. Mi sem kíméljük a garast, szót sem érdemel; a legnagyobb örömmel! Parancsoljon, tüstént kihozom a szövetet, nemes embernek akár kettőt se sajnálunk, a legnagyobb örömmel! Mert hát mindenikünk érzi, hogy ez a legtisztább fosztogatás! Parancsoljon! Ha legalább egy őrszemet kaphatnánk, hogy a boltjainkat bezárhassuk...

Több kereskedő verődött össze a tiszt körül.

— Eh, badar beszéd, — mondotta egyikük, egy szigorú ábrázatú, szikár ember. — Mikor arról van szó, hogy leüssék az ember fejét, aligha sir a hajszájai után. Vigye, ki mit akar! — S egy erélyes mozdulattal legyintett a kezével, s oldalvást fordult a tiszt felé.

— Könnyű neked, Szidorycs Iván, — szólalt meg bosszúsan az első kereskedő. — Tessék hát befáradni, nagyságos uram.

— Miért könnyű, — kiáltott föl a szikár kereskedő, — nekem százezer rúbl értékű árúm fekszik a három üzletemben. Hogy' mentem meg, ha még a katonaság is elmegy? Eh, Isten kezében vagyunk valamennyien.

— Parancsoljon hát, nagyságos uram, — szólott az első kereskedő mély hajlongások közt. A tiszt tanács-talanul állt ott és határozatlanság tükröződött az arcán.

— De hát mi közöm nekem hozzá! — kiáltott föl egyszerre, s gyors léptekkel ment végig a soron. Egyik nyitott boltból verekedés és szitkozódás zaja hallatszott ki, s mikor a tiszt odaért, sűrű ujjasban egy beretvált fejű, kilökött ember repült ki az ajtón.

Ez az ember a nyakát behúzza suhant el a kereskedők és a tiszt mellett. A tiszt nekiesett a boltban volt katonáknak. De ugyanekkor a Moszkvorjeczki-hídnál szorongó tömeg rémes rivalgása hangzott föl, és a tiszt kiszaladt a térre.

— Mi az? Mi az? — kérdezte, de a bajtársa akorra már száguldva sietett el a kiabálás irányába, a Blazsennij Vaszilij mellett.

A tiszt lóra kapott és elvágtatott utána. Mikor a hídhöz ért, két lemozdonyozott ágyút, a hídon vonuló gyalogságot, néhány felborult szekeret, egy pár ijedt arcot és egy csapat vigyorgó katonát látott. Az ágyúk mellett egy kétlovas szekér állott. A szekér mögött a kerekek közt négy nyakszijas agár szorongott. A szekér tetézetten meg volt rakva mindenféle holmival, s a leg-tetején egy a lábaival fölfelé fordított gyerekszék mellett egy asszony ült, a ki keservesen és kétségbeesetten jajveszékelt. A bajtársak elmondták a tisztnek, hogy az egész lárma és az asszony jajveszékélése onnan eredt, hogy Jermolov tábornok rábukkanván erre a tömegre, mikor megtudta, hogy a katonák elszélednek a boltokba, a lakosok pedig eltorlaszolják a hídat, parancsot adott, hogy mozdonyozzák le az ágyúkat és azzal fenyegető-zött, hogy elrettentő például lövetni fogja a hídat. A tömeg erre fölborította a szekereket, szorongatni kezdte egymást, és kétségbeesetten ordítózva és tülekedve el-tisztult a hídról, úgy, hogy a csapatok újra megindulhat-tak előre.

XXII.

Ezalatt maga a város teljesen kiürült. Az utcákon szinte egy lélek se járt. A kapuk és a boltok mind zárva voltak; a csapszékeken kívül itt-ott elvétve egy-egy kurjantás vagy részeg nótázás hallatszott. Az utcán kocsi nem járt, s csak nagy ritkán hallatszott egy-egy gyalogjáró lépteinek a zaja. A Povarszkája teljesen csön-des és elhagyott volt. Rosztovék házának tágas udvarán az elvonult szekerek után széna- és ganaj-maradványok heverték szanaszét, de egy árva lélek se volt látható. Rosztovék házában, melyben a család minden holmija ottmaradt, két ember ült a nagy fogadó-szobában. Ignat, a házmester, és a Miska legény, Vaszilycs unokája, a ki a nagyapjával szintén ottmaradt Moszkvában. Miska kinyitotta a zongorát és egy újjal kalimpált rajta. A házmester csípőre tett kezekkel és örömteljesen moso-lyogva állott a nagy tükör előtt.

— Ugy-e szép! Hm? Ignat bácsi! — szólalt meg a kis legény, és egyszerre mind a két kezével elkezdte verni a zongorát.

— Lám-lám! — felelt Ignat, csodálkozván rajta, a mint mind mosolygóbbá vált az ábrázata a tükörben.

— Gyalázatosak! Igazán gyalázatosak! — szólalt meg mögöttük a nesztelenül belépő Kuzjminicsna Mavra hangja. — Ott az a szélespofájú hogy' vicsorgatja a fogát. Verést érdemelnétek ezért! Odalenn még semmi sincs összetakarítva, Vaszilycs már majd leesik a lábáról. No, de megállj csak!

Ignat helyreruczczantotta az övét, abbahagyta a mosolygást és alázatosan lesütött szemekkel kisompolygott a szobából.

— Nénike, csak még egy cseppet, — rimánkodott a fiúcska.

— Majd adok én néked még egy cseppet. Akasztófa! — kiáltott rá Kuzjminicsna Mavra s megfenyegette őt. — Eredj s állítsd oda a szamovárt nagyapádnak.

Kuzjminicsna Mavra letörölgette a port, betette a zongorát, mélyen fősóhajtva kiment a fogadó-szobából, és bezárta maga után az ajtót.

Az udvarra érve, Kuzjminicsna Mavra eltűnődött azon, vajjon hova menjen most: teázni menjen-e Vaszilycshez a szárny-épületbe, vagy bemenjen a kamarába összerakni azt, a mi még nem volt összerakva.

Gyors léptek hallatszottak a csendes utcán. A kapuban a léptek megszűntek, valakinek a keze alatt, a ki ki akarta nyitni a kaput, egyet koppant a kilincs.

Kuzjminicsna Mavra odament a kapuhoz.

— Kit keres?

— A grófot, Rosztov Andrejevics Ilya grófot.

— Kicsoda maga?

— Tiszt vagyok. Beszélnem kell a gróffal, — mondotta egy kellemes és urias orosz hang.

Kuzjminicsna Mavra kinyitotta a kapút. És belépett az udvarra egy tizenhét év körüli, kerekarcú tisztcske, a ki nagyon hasonlított Rosztovékhoz.

— Elutaztak, batuska. Tegnap vecsernyekor mentek el, — szólott Kuzjminicsna Mavra barátságosan.

A fiatal tiszt, mintegy határozatlanságban lévén az iránt, vajjon bemenjen-e vagy nem, csettintett a nyelvével.

— Oh, milyen bosszúság! — mondotta. — Tegnap kellett volna jönnöm . . . Oh, de sajnálom!

Kuzjminicsna Mavra ezalatt figyelmes részvétellel nézte a Rosztovékhoz olyannyira hasonlító fiatal ember ismerős arczonásait, rongyos köpenyét és foltozott czipőit.

— De hát miért akart a gróffal beszélni? — kérdezte tőle.

— No, ha már így van . . . mit csináljak! — mondotta a tiszt bosszúsán és a kapú felé nyúlt, mintha el akarna menni. De megint megállt és habozni látszott.

— Nézzen ide! — szólalt meg egyszerre. — Én a grófnak, a ki mindig nagyon jó volt hozzám, rokona vagyok. A mint látja, kissé lerongyolódtam (jóságos és derült mosolylyal nézett a köpenyére és czipőire) és pénzem sincsen; arra akartam hát kérni a grófot . . .

Kuzjminicsna Mavra nem is engedte, hogy befejezze.

— Csak egy pillanatra legyen türelemmel, batyuska. Csak egy pillanatra, — mondotta. És alig hogy a tiszt a kezét a kapúról levette, Kuzjminicsna Mavra megfordult és öregesen, szapora léptekkel elment a hátsó udvarba a lakása felé.

Mialatt Kuzjminicsna Mavra hazament, a tiszt, fejét lehorgasztva és rongyos czipőit nézegetve föl és alá járt az udvarban. — „Oh, beh sajnálom, hogy nem találtam itt a bácsikát. De hát ez a derék öregasszony! Vajjon hova tűnt el? S vajjon hol tudom meg, milyen utczákon keresztül érhetem el hamarabb az ezredemet, melynek most már Rogozszkaja felé kell közelednie?” — gondolta magában ezalatt a fiatal tiszt. Kuzjminicsna Mavra ijedt, de egyúttal elszánt arczczal került elő a szöglet mögül s egy koczkás kendőbe csavarva valamit hozott a kezében. Mikor már csak pár lépésnyire volt tőle, kibontotta a kendőt, egy fehér huszonöt rubeles bankót vett elő belőle és sietve odanyújtotta a tisztnek.

— Ha a kegyelmes úr itthon volna, a rokonság ré-

vén alkalmasint . . . de most talán . . . egyelőre . . . — Kuzjminicsna Mavrának az inába szállott a bátorsága és összezavarodott. De a tiszt nem utasította el, lassan elvette a bankót s elkezdett hálálkodni Kuzjminicsna Mavrának. — Persze, ha a gróf itthon volna, — mentegődött még egyre Kuzjminicsna Mavra. — Isten áldja, batyuska, őrizze meg az Isten, — mondotta Kuzjminicsna Mavra, a mint őt mély hajlongások közt a kapúhoz kísérte. A tisztcske, mintegy saját magát kigúnyolva, elmosolyodott, megcsóválta a fejét és szinte futva sietett végig az elhagyott utczákon, hogy az ezredét a Jauzszkij-hídnál utólérje.

Kuzjminicsna Mavra pedig, könnyes szemekkel még jó darabig ott állott a zárt kapú mellett és elmélázva csóválta a fejét, miközben az ismeretlen tiszt iránt az anyai gyöngédségnek és szánalomnak egy hirtelen és váratlan rohamra fogta el a szívét.

XXIII.

A Varvarkán, egy épülőfélben lévő házból, a melynek a földszintjén korcsma volt, részeg kurjogtatás és nótázás hallatszott ki. Vagy tíz gyári munkás ült a padokon, a piszkos kis szobában lévő asztalok mellett. Valamennyien izzadtak és részegek voltak, s zavaros szemekkel felfúvódva s a szájukat szélesre kítátva valami nótát bögték. Külön-külön, nagy nehezen és erőlködve énekeltek, nyilván nem azért, mintha kedvük lett volna énekelni, hanem csak azért, hogy megmutassák, hogy részegek és hogy most mulatnak. Egyikük, egy tiszta, kék köntösbe öltözött, hórihorgas és szőke legény ott állott mögöttük. Az arcza és finom metszésű, egyenes orra szép lett volna, ha nincsenek keskeny, összeszorult és szüntelenül vonagló ajkai, s zavaros, komor és mozdulatlan szemei. Azoknak a háta mögött állott, a kik énekeltek s ünnepélyesen és szögletesen hadonászott a fejük fölött, könyökig felgyűrűt, fehér kezeivel, melyeknek piszkos ujjait természetellenesen iparkodott minél inkább szétterpeszteni. Köntösének ujja minduntalan lecsúszott, s

a síheder a bal kezével megint csak felgyűrte, mintha valami különös fontosságot tulajdonított volna annak, hogy ez a fehér, izmos és hadonászó kar föltétlenül meztelen legyen. A dalolás közepett kurjantások, verekedés és ütlegelés zaja hallatszott be a pitvarból és a lépcsőről. A hórihorgas legény legyintett a kezével.

— Elég! — kiáltott föl parancsoló hangon. — Oda-künn már verekszenek! — s még egyre a köntöse ujjai-val bibelődvén, kiment a lépcsőre.

A gyári munkások követték. Azok a munkások, a kik ma délelőtt ennek a hórihorgas legénynek a vezetése alatt a korcsmában ittak, a gyárból hírt hoztak a korcsmárosnak és ennek fejében kaptak bort. A szomszéd kovácműhelyből való kovácsok, hallván a nagy lármát a korcsmában, azt hitték, hogy megostromolták a korcsmát, és ők is be akartak törni. Ebből aztán verekedés támadt a lépcsőn.

A korcsmáros az ajtóban viaskodott egy kovács-csal, s ugyanakkor, mikor a munkások kiléptek, a kovács kitepte magát a korcsmáros kezei közül, és arczczal lebukott a kövezetre.

Egy másik kovács rárontott az ajtóra s nekifeszítette a mellét a korcsmárosnak.

A felgyürt újjú legény az arczába vágott az ajtóban toporzékoló kovácsnak és vadul fölördített:

— Fiúk! Ütik a mieinket!

Ekkorra az első kovács föltápászkodott a földről és összevert arczán a vért szétmázolva, siránkozó hangon fölkiáltott:

— Segítség! Megölnek! . . . Megöltek egy embert! Czimborák! . . .

— Jaj, batuski, halálra vertek, megöltek egy embert! — jajdult föl egy asszony, a ki a szomszéd kapú kilépett. Egész sereg ember verődött össze a véres kovács körül.

— Nem elég, hogy kifosztottad a népet, leszted még az ingét is, — mondotta valaki a korcsmároshoz fordulva, — még embert is öltél? Te zsványt, te!

A hórihorgas legény a lépcsőn állva hol a korcsmarost, hol a kovácsokat nézte zavaros szemével,

mintha csak azon tünődött volna, vajjon kivel kellene most kikezdeni.

— Gyilkos! — kiáltott rá egyszerre a korcsmárosra, — kössétek meg, fiúk!

— Micsoda, könnyű ám azt mondani! — kiáltott föl a korcsmáros, a rárohanó emberek elől védekezve, miközben lekapta a sipkáját és a földhöz csapta. Mintha ennek a cselekedetnek valami rejtelmesen fenyegető jelentősége lett volna, a munkások, a kik a korcsmárost megrohanták volt, habozva megállottak.

— Barátom, a rendet jól ösmerem. Elmegyek a rendőrséghez. Azt hiszed, nem akadok rá. Manapság senkinek se szabad ám zshiványkodni! — kiáltott föl a korcsmáros és fölvette a sipkáját.

— Gyerünk hát, ha úgy tetszik! Gyerünk... no, — ismételték egymás után a korcsmáros és a hórihorgas legény és mind a ketten megindultak kifelé az utcára. A véres kovács ott ballagott mellettünk. A munkások és a kíváncsi nép vitatkozva s nagy lármával követte őket.

A Moroszejka szegletén egy nagy és lezárt redőnyös házzal szemben, a melyen egy varga cégédtáblája volt kitéve, szomorú ábrázattal vagy húsz czipész-legény ácsorgott, mind csupa sovány, elgyötört, rongyos köntösbe öltözött, bocskoros ember.

— Számoljon le az embereivel, a mint illik, — mondotta egy szikár, sűrű szakállas és összeránczott szemöldökű legény. — Azt hiszi tán, azzal, hogy a vérünket szívta, minden rendben van. Lóvá tett bennünket, lóvá tett már egy egész hete! Most pedig mindennek a tetejébe, ő maga is kereket oldott.

Mikor a méltatlankodó legény a népet és a véres embert megpillantotta, elhallgatott és a vargák valamennyien mohó kíváncsisággal csatlakoztak a vonuló tömeghez.

— Hova megy ez a nép?

— Hová, hát a hatósághoz.

— Hát csakugyan nem mi győztünk?

— Hát te mit gondoltál! Hallgasd csak, mit beszél a nép.

Kérdések és feleletek hallatszottak. A korcsmáros a tömeg gyarapodását fölhasználván, elmaradt és visszatért a korcsmájába.

A hórihorgas legény, a ki nem vette észre ellenfelének, a korcsmárosnak az eltűnését, meztelen karjaival hadonászva, szüntelenül beszélt, s ezzel vontta magára a közfigyelmet. A nép főképpen őt szorongatta, azt remélvén, hogy ő tőle fogja meghallani a valamennyiüket foglalkoztató kérdések megoldását.

— Csináljon rendet, szerezzen érvényt a törvénynek, arra való a hatóság! Nem úgy van-e, igazhitűek? — mondotta a hórihorgas legény s alig észrevehetően elmosolyodott.

— Ő tán azt hiszi, hogy már nincs is hatóság? De hát el lehet-e az ember hatóság nélkül? Úgy is elegen vannak a zshiványok.

— Badar beszéd! — hangzott föl a tömegben. — Hát e! lehet-e csak úgy egy-kettőre hagyni Moszkvát! Neked tréfából mondták, te meg legott el is hitted. Mintha nem volnának csapataink bőven. Éppen azért eresztették be őket! Erre való a hatóság. Hallgasd csak, mint beszél a nép, — mondták ujjal mutogatva a hórihorgas legényre.

Kitai-gorod falainál egy másik, kisebb csoport ember vett körül egy posztóköpenyes embert, a ki egy papirlapot tartott a kezében.

— Ukázt, ukázt olvasnak! Ukázt olvasnak, — hallatszott a tömegben és a nép az olvasó felé özönlött.

A posztóköpenyes ember felolvasott egy augusztus 31-éről kelt kiáltványt. Mikor a tömeg őt körülvette, valamelyest zavarba jött, de a hórihorgas legény kívánságára, a ki odatolakodott mellé, könnyedén reszkető hangon megint előlről kezdte olvasni a kiáltványt.

„Én holnap korán reggel elmegyek a Fönséges herczeghez“ — olvasta (a legfényesebbhez! — ismételte a hórihorgas legény, a szemöldökeit diadalmas mosolylyal összerántva), „hogy vele a dolgot megbeszéljem, cselekedjem, s a csapatoknak segítsek a gonosztevőket kiirtani; majd csak kiszorítjuk belőlük a lelket . . .“ — folytatta és megállt (hallod? — kiáltott föl a legény diadalmasan. Mi mindent ígér . . .), „kipusztítjuk őket és ezeket a

vendégeinket is a poklokra küldjük; visszajövök s akkor munkához látunk, végzünk velük, s megszabadulunk ezektől a gonosztévőktől“.

Az utolsó szavakat mélységes hallgatás közepett olvasta föl. A hórihorgas legény szomorúan lehorgasztotta a fejét. Nyilvánvaló volt, hogy ezeket az utolsó szavakat senki sem értette meg: „holnap délre visszajövök“, és ez a felolvasót is, a hallgatóságot is, szemlátomást elkeserítette. A nép fölfogása a végsőig fel volt csigázva, ez pedig nagyon is egyszerűen és szinte túlságosan érthetően volt mondva, így közülük bárki beszélhetett volna, s éppen ezért nem lett volna szabad így beszélnie egy ukáznak, mely a legfőbb hatalomtól eredt.

Szomorún hallgatva álltak ott valamennyien. A hórihorgas legény fölbigygyesztette az ajkát és megtántorodott.

— Meg kellene kérdezni tőle!... Ugy-e ő az?... Kérdezzük meg hát. Neki tudnia kell... Majd csak mond valamit, — hallatszott egyszerre a tömeg hátsó soraiban és a közfigyelem a rendőrfőnököknek a térre érkezett fogata felé irányult, a kit két lovas dragonyos kísért.

A rendőrfőnök, a ki aznap délelőtt a gróf parancsára elment volt a bárkákat fölégetni, és ennek a megbízásnak a révén jó csomó pénzt vágott zsebre, mikor a felé közeledő tömeget megpillantotta, megállította a kocsiját.

— Micsoda népség ez? — kiáltott rá a bátortalanul és egyenkint a kocsija felé közeledő emberekre. — Miféle népség? Feleljetek hát, ha kérdeznek, — ismételte a rendőrfőnök, miután nem kapott választ.

— Ezek, nagyságos uram, — szólt a „posztóköpnyes boltossegéd, — ezek, méltóságos uram, a kegyelmes gróf fölszólítására, életüket nem kímélve, szolgálatba akartak állni, de holmi lázongásról szó sincs, mint a hogy' a kegyelmes gróf... .

— A gróf nem utazott el innen, még itt van, ő majd rendelkezik felőletek, — mondotta a rendőrfőnök. — Gyerünk! — szólt oda a kocsisának. A tömeg megállt, összeverődött azok körül, a kik hallották, mit mondott a rendőrfőnök, és bambán bámult a tovarobogó kocsni után.

A rendőrfőnök ugyanakkor ijedten hátranézett, va-

lamit mondott a kocsisának, mire lovai még gyorsabb futásnak eredtek . . .

— Fiúk, rászedtek! Gyerünk csak hozzá! — kiáltott föl a hórihorgas legény. — Ne engedjétek fiúk! Kérjétek csak számon tőle! Megállj! — kiabáltak egyesek és a tömeg hanyatt homlok rohant a kocsi után.

A tömeg hangos zajongással iparkodott a rendőr-főnök után a Dubjankára.

— No persze, az urak és a kereskedők elinaltak, nekünk meg el kell pusztulnunk. Mi tán kutyák vagyunk, vagy mi? — hangzott föl a tömegben mind sűrűbben.

XXIV.

Rasztopcsin gróf, a kit elkeserített és vérig sértett az, hogy a haditanácsba nem volt hivatalos, hogy Kutuzov rá se hederített abbeli ajánlatára, hogy ő is részt akar venni a főváros védelmében, és a kit rendkívül meglepett a táborban tapasztalt amaz új fölfogás, a mely mellett a főváros nyugalmának és hazafias hangulatának a kérdése nemcsak, hogy másodrangúvá törpült, de teljesen fölöslegesnek és jelentéktelennek bizonyult, — Rasztopcsin gróf, a kit mindez elkeserített, sértett és meglepett, szeptember elsején este, Kutuzovval való találkozás után, visszatért Moszkvába. A gróf, miután megvacsorált, teljesen felöltözve ledőlt a pamlagra; éjjel egy órakor futár verte föl, a ki Kutuzovtól levelet hozott neki. A levélben az volt megírva, hogy miután a csapatok Moszkván keresztül, a rjazani úton vonulnak vissza, szíveskedjék a gróf rendőrtisztviselőket küldeni ki, a kik a csapatokat a városon keresztül kalauzolják. Ez a hír éppenséggel nem volt új Rasztopcsin előtt. Nemcsak Kutuzovval tegnap a Paklonnoj hegyen történt találkozása, hanem már a borodinoi ütközet óta, a mikor a Moszkvába érkezett tábornokok egyhangúlag kimondták, hogy még egy ütközetbe belemenni teljes lehetetlenség, a mikor a gróf rendeletére éjszakáról-éjszakára hordták ki a városból a kincstári vagyont, és a lakosok fele elhagyta a várost, tudta, hogy Moszkvát fel fogják adni, és mégis ez

a hír, a melyet egyszerű levél formájában, mint Kutuzov parancsát, és még hozzá éjszakának idején, első álmában közöltek vele, meglepte és fölingerelte őt.

Később, mikor ezekben a napokban kifejtett működéséről szólt, Rasztopcsin gróf emlékiratainak több helyén megírta, hogy akkoriban két főczél lebegett a szemei előtt: „megőrizni Moszkvában a nyugalmat, és kijuttatni falai közül a lakosokat“. Ha ezt a kettős czélt helyeseljük, akkor Rasztopcsin egyetlen lépését se kifogásolhatjuk. De hát miért nem vitték el a moszkvai szentélyeket, fegyvereket, töltényeket, lőpor- és gabona-készleteket, miért áltatták a lakosok ezreit azzal, hogy Moszkvát nem adják föl, és miért tették őket tönkre ezzel? — Azért, hogy megőrizzék a város nyugalját, — feleli Rasztopcsin gróf az emlékirataiban. Miért vitték ki halomszámra a hatóságoktól a fölösleges iratokat, Lepich léghajóját és más egyebeket? — Azért, hogy a város üresen maradjon, — feleli Rasztopcsin gróf az emlékirataiban. Csak abból kell kiindulni, hogy a nép nyugalját csakugyan fenyegette valami, s akkor, a mi csak történt, mind igazolható.

A terror minden iszonyatossága kizárólag a nép nyugalmaról való gondoskodásra volt alapítva.

De mire alapította Rasztopcsin gróf 1812-ben a moszkvai nép nyugalmaára vonatkozó aggodalmait? Mi oka volt feltételezni a város nyugalmanak a megzavarását? A lakosok elmentek s visszavonuló csapatok töltötték meg Moszkvát. Miért kellett volna ezért a népnek forrongania?

Az ellenség benyomulásakor nemcsak Moszkvában, de egész Oroszországban sehol semmi olyas nem történt, a mi zavargásokra engedett volna következtetni. Szeptember elsején és másodikán már alig volt több tízezer embernél Moszkvában, és azon a csoportosuláson kívül, mely a főparancsnok udvarában támadt, s a melynek ő maga volt az oka, semmi egyéb nem történt. Nyilvánvaló, hogy még kevésbé lehetett volna a nép izgalmatól tartani, ha a borodinoi ütközet után, mikor Moszkva feladása nyilvánvalóvá vagy legalább is valószínűvé vált, ha Rasztopcsin akkor, a helyett, hogy a népet a fegyverkiosztással és kiáltványaival izgatja, gondoskodott volna

a szent kincsek, a löpor, lőszerék és pénz elszállításáról és nyíltan megmondta volna a népnek, hogy a várost ki fogják őríteni.

Rasztopcsinnak, a ki heves és lobbanékony vérmérsékletű ember volt, és mindig csak a közigazgatás legmagasabb köreiből mozgott, minden hazafias érzése mellett, sejtelve se volt a népről, a melyet vezetni akart. Mindjárt az ellenségnek Szmolenszkbe történt bevonulásakor, Rasztopcsin a maga képzeletében megalkotta magának azt a szerepet, hogy Oroszország szívében ő fog irányt szabni a nép érzelmeinek. Meg volt győződve nem csak arról (a miről egyébiránt minden kormányzó meg van győződve), hogy külső ténykedéseivel a kezében tartja Moszkva lakosait, hanem arról is, hogy fölhívásai és kiáltványai révén, a melyek azon a nyakatekert nyelven voltak megírva, a mely iránt a nép a maga körében határozott megvetéssel viseltetik, és a melyet, ha felülről jön, meg sem ért, uralkodik a nép hangulatán is. A nép érzelemvilágának szép vezető-szerepe annyira megtetszett Rasztopcsinnak, s annyira beleléte magát ebbe, hogy annak a szükségessége, hogy ezt a szerepet letegye, annak a szükségessége, hogy Moszkvát minden vitézi cselekedet nélkül elhagyja, szinte készületlenül találta őt, és így egyszerűen elvesztette lábai alól azt a talajt, a melyen állott és semmiképpen se tudta, mitévő legyen. Bár tudta, de azért lelke fenekén az utolsó pillanatig nem hitte, hogy Moszkvát csakugyan ki kell őríteni, s így semmit sem tett ennek az előkészítésére. A lakosok az ő akarata ellenére hagyták el a várost. Mikor a hatóságokat kiköltöztették, ez csak a tisztviselők erélyes követelésére történt, a kiknek a gróf szintén csak nagy nehezen engedett. Ő maga kizárólag azzal a szereppel volt elfoglalva, a melyet magának szánt. A mint ez a lobbanékony képzelő tehetséggel megáldott emberekkel gyakran megesik, ő már régóta tudta, hogy Moszkvát kiüritik, de ezt csak az eszével tudta, a lelke fenekén pedig nem hitte el, és így nem is tudta magát ebbe a helyzetbe beleképzelni.

Egész lelkes és erélyes tevékenysége (hogy mennyire volt ez hasznos a népre és mennyire hatott rá, az más kérdés) arra volt irányozva, hogy a lakosokban föl-

keltse ugyan azt az érzést, a melyet ő maga érzett, — a francziák ellen való hazafias gyűlöletet és az önbizalmat.

De mikor ez a nagy esemény valóban nagy és történelmi jelentőségű mérveket öltött, mikor nem bizonyult elegendőnek pusztán csak szavakkal adni kifejezést a francziák iránt való gyűlöletnek, sőt a mikor már ütközetel se lehetett kifejezni ezt a gyűlöletet, mikor az önbizalom Moszkva védelmét illetőleg haszontalannak bizonyult, mikor Moszkva egész lakossága, mint egyetlen ember, minden vagyonát cserben hagyva, kivonult Moszkvából s ezzel a tétlen cselekedettel adott teljes erővel kifejezést a maga nemzeti érzésének, — akkor az a szerep, a melyet Rasztopcsin magának választott, egyszeriben esztelenségnek bizonyult, s ő maga egyszeriben egyedülállónak, gyengének és nevetségesnek érezte magát, mert kisiklott lábai alól a talaj.

Mikor álmából fölriadva, Kutuzov hideg és parancsoló levelét megkapta, Rasztopcsin annál ingerültebbnek érezte magát, minél inkább tudatában volt bűnös voltának. Mindaz, a mi a gondjaira volt bízva, s a mit biztonságba kellett volna helyeznie, ott maradt Moszkvában. És most már teljességgel lehetetlen volt mindent elszállítani.

„Vajjon ki a hibás ebben, ki hagyta ennyire jutni a dolgot?“ — gondolta magában. „Természetes, hogy nem én. Én készen tartottam mindent s én meg is védtem volna Moszkvát! De ime, hova juttatták a dolgot! Gazemberek, hitszegők!“ — gondolta magában a nélkül, hogy voltaképpen számot adott volna magának róla, kik voltak ezek a gazemberek és hitszegők, de szükségét érezvén e mellett annak, hogy ezeket a bizonyos hitszegőket, a kik annak a fonák és nevetséges helyzetnek, a melybe jutott, okai voltak, mélységes megvetésével sújtsa.

Rasztopcsin gróf akkor éjjel parancsokat osztogatott, a melyekért Moszkva minden részéből sereglettek hozzá. A környezete még soha ilyen sötétnek és ingerültnek nem látta a grófot.

— Kegyelmes uram, az ősi birtokok osztályának a főnökétől vannak itt parancsokért . . . A konzisztoriumból, a szenátustól, az egyetemről, a nevelőintézetből, a vikáriustól . . . kérdeztetik . . . A tűzoltó főparancsnokság

parancsot kér. A fogházból a felügyelő . . . a tébolydából a felügyelő . . . így érték egymást egész éjjel a jelentések.

Mindezekre a kérdésekre a gróf kurta és bosszús feleleteket adott, melyek azt mutatták, hogy az ő parancsaira most nincs szükség, hogy mindazt, a mit ő oly gondosan előkészített, valaki elrontotta, és hogy mind ezért, a mi most történik, majd ez a valaki fogja viselni a teljes felelősséget.

— Nos hát, mondd meg annak a tökfilkónak, — felelt az ősi birtokok osztályának a sürgetésére, — hogy maradjon a helyén és őrizze az írásait. Hát a tűzoltóság meg micsoda badarságot akar? Ha vannak lovaik, hadd menjenek mind Vladimirba. Csak nem hagyjuk itt őket a francziáknak.

— Kegyelmes uram, itt van a felügyelő a tébolydából, mit méltóztatik neki parancsolni?

— Mit parancsolok? Menjenek Isten hírével mind, ennyi az egész . . . Az örülteket meg eresszék szét a városba. Ha már a hadsereget is örültek vezetik, menjenek ezek is Isten hírével.

A foglyokat illetőleg, a kik a börtönökben ültek, a gróf bosszúsúan odakiáltotta a felügyelőnek:

— Micsoda, neked két zászlóalj kíséret kellene, a mi nincs? Ereszd ki őket és vége!

— Kegyelmes uram, politikai foglyok is vannak köztük, Mjeskov, Verescságin.

— Verescságin! Hát ez még mindig nincs felkötve? — kiáltott Rasztopcsin. — Vezessétek elém.

XXV.

Reggel kilencz órakor, mikor a csapatok már javában vonultak Moszkván keresztül, senki sem jött többé a gróf rendelkezéseit kikérni. A ki csak mehetett, elment magától is; azok, a kik maradtak, szintén a maguk esze szerint állapították meg, hogy mitévők legyenek.

A gróf kiadta a parancsot, fogjanak be neki, hogy elmelessen Szokolnikibe, s ezalatt mogorván, sár-

gán és szótlanul, keresztbe tett karokkal ült a dolgozó-szobájában.

Csöndes és békés időkben minden kormányzónak úgy tetszik, hogy a gondjaira bízott lakosságot kizárólag az ő ereje mozgatja s a maga nélkülözhetetlenségének ebben a tudatában találja meg minden kormányzó a maga fáradozásainak legszebb jutalmát. Érthető, hogy mindaddig, a míg a történelem tengere nyugodt, a kormányzónak, a ki rozoga ladikján ülve, belekapaszkodik a csáklájával a nép hajójába, és így húztatja magát, úgy tetszik, hogy mindenképpen ő mozgatja a hajót, a melybe kapaszkodik. De támadjon csak vihar, kezdjen el háborogni a tenger s mozduljon meg a hajó is, egyszeriben minden tévedés ki van zárva. A hajó megy a maga hatalmas és független útján előre, a csáklya már el sem éri a tovasikló hajót, és a kormányos a hatalmas úr helyzetéből, az erő forrásából, számot sem tévő, haszontalan és gyenge emberré lesz legott.

Rasztopcsin is érezte ezt, s ez volt az, a mi őt voltaképpen fölháborította.

A rendőrfőnök, a kit a tömeg megállított, a segéd-tiszttel, a ki azt jött jelenteni, hogy a kocsi előállott, együtt lépett be a grófhöz. Mindketten sápadtak voltak, és a rendőrfőnök, miután jelentést tett a megbízatásáról, elmondotta azt is, hogy nagy tömeg áll a gróf udvarán, és látni kívánja őt.

Rasztopcsin a nélkül, hogy csak egy szót is felelt volna, fölkelt és gyors léptekkel elindult pazar, derült fogadó-szobája felé, odalépett az erkély ajtajához, a kilincs után nyúlt, majd levette róla a kezét és átment az ablakhoz, a honnan jobban láthatta a tömeget. A hórihorgas legény ott állott a legelső sorban, és a kezével hadonászva, szigorú ábrázattal beszélt valamit. A véres kovács sötét ábrázattal állott mellette. Zűrzavaros hangok tompa morajlása hallatszott a zárt ablakokon keresztül.

— Készen van a kocsi? — kérdezte Rasztopcsin az ablaktól eltávozván.

— Készen, kegyelmes uram, — felelt a segéd-tiszt. Rasztopcsin megint odament az erkély ajtajához.

— De hát mit akarnak ezek? — kérdezte a rendőrfőnöktől.

— Kegyelmes uram, azt mondják, hogy Exczellenziád parancsára a francziák ellen készülnek, és valami árulást emlegetnek. A tömeg nagyon izgatott, kegyelmes uram. Én is csak nagy nehezen menekültem előle. Kegyelmes uram, azt volnék bátor ajánlani . . .

— Legyen szives elkotródni, ön nélkül is tudni fogom, mi a teendőm! — kiáltott rá Rasztopcsin bosszúsán. Ott állott az erkély ajtajában és lenézett a népre. „Ime, mire juttatták Oroszországot! Ime mire juttattak engem!” — gondolta Rasztopcsin, ellenállhatatlan haragot érezvén föltámadni a lelkében az ellen a valaki ellen, a kire rá lehetne hárítani a felelősséget mindazért, a mi történt. A mint ez a hevesvérű emberekkel gyakran megesik, már javában forrott benne a harag, de még mindig tárgyat keresett hozzá. „Ime, itt az a néptömeg, a lakosság sepreje”, — gondolta, a mint a tömeget nézte: „az a csöcselék, a melyet a butaságukkal fölbújtottak! Áldozat kell nekik”, — villant fel fejében a mint a handabandázó, hórihorgas legényre nézett. S ez csak azért jutott eszébe, mert neki is áldozat kellett, a ki tárgyává legyen a haragjának.

— Kész a kocsi? — kérdezte másodszor is.

— Kész, kegyelmes uram. De mi történjék Verescságinnal? Odalenn vár a kapuban, — felelt a segédtsizt.

— Á! — kiáltott föl Rasztopcsin, mintha valami váratlan emlék döbbsentette volna meg.

És gyorsan kinyitván az ajtót, elszánt léptekkel kilépett az erkélyre. Egyszerre elnémult a moraj, mindenki lekapta a sipkáját, s minden szem rátapadt a kilépő grófra.

— Üdvözöllek, fiúk! — szólott a gróf szaporán és hangosan. — Köszönöm, hogy eljöttetek. Tüstént lejövők közétek, előbb azonban végeznünk kell egy gonosztevővel. Meg kell büntetnünk azt, a ki Moszkva pusztulását okozta. Várjatok csak! — És a gróf gyorsan visszahúzódtott a szobába, s becsapta maga után az ajtót.

A megelégedés helyeslő moraja suhant végig a tömegben. „Ő tehát végezni akar a gonosztevőkkel! Te meg

azt mondog, francia . . . majd megmutatja ő a rendet!" — mondogatták az emberek, mintegy szemrehányást téve egymásnak a kishitűségükért.

Pár percz múlva sietve lépett ki egy tiszt a parádés kapun, parancsolt valamit, mire a dragonyosok kihúzták magukat. A tömeg mohón vonult az erkélytől a lépcső felé. Rasztopcsin dühösen, szapora léptekkel jött ki a lépcsőre, gyorsan körülnézett, mintha valakit keresett volna.

— Hol van? — kérdezte a gróf és abban a pillanatban, mikor ezt kimondta, meglátott egy hosszúnyakú és félig beretvált fejű fiatal embert, a ki két dragonyos között kanyarodott ki a ház sarka mögül. Ez a fiatal ember kék posztóval borított és valamikor úrias, de most ütöttkopott rókaprémés bekecsbe és piszkos, kenderből való fegyencz-nadrágba volt öltözve, mely be volt gyűrve, régóta nem tisztogatott és foltozott, vékony csizmaszárába. Vékony, gyenge lábairól súlyos bilincsek csüggtek alá, melyek csak még jobban akadályozták amúgy is bizonytalan járását.

— Áá! — szólott Rasztopcsin és szaporán elfordítván a tekintetét a rókaprémés bekecsbe öltözött fiatal embertől, rámutatott a lépcső legalsó fokára. „Állítsátok ide!” A fiatal ember, súlyos bilincseit csörgetve, nagy nehezen föllépett a lépcsőfokra, egyik kezével a bekecs gallérját fogta, mely a nyakát szorongatta, s hosszú nyakán vagy kettőt fordítva, mélyen felsóhajtott, és egy alázatos mozdulattal összekulcsolta a hasán munkához nem szokott kezeit.

Pár pillanatig, a mialatt a fiatal ember a lépcsőn elhelyezkedett, teljes csönd volt köröskörül. Csak az egy helyre tóduló tömeg hátsó soraiból hallatszott olykor egy-egy krárogás, nyögés, taszigálás, valamint a változtatott lábak topogása.

Rasztopcsin bevárta, míg a fiatal ember elhelyezkedett a lépcsőn, s a homlokát ránczolva, végigsímította a kezével az arcát.

— Fiúk! — szólalt meg Rasztopcsin érczesen csengő hangon, — ez az ember, Verescságin, — ugyanaz a gazember, a ki miatt Moszkva elveszett.

A fiatal ember alázatosan állt ott, és kezeit a hasán

összekulcsolva, kissé előrehajolt. Reménytelen kifejezésű, sovány s a félig beretvált fej által eltorzított fiatal arcza mélyen le volt horgasztva. A grófi első szavaira lassan fölemelte a fejét, s mintha akart volna mondani valamit, vagy legalább találkozni akart volna a pillantásával, úgy alulról ránézett a grófra. De Rasztopcsin nem nézett rá. A fiatal ember hosszú és vékony nyakán, a füle mögött, mint a kötél, úgy kifeszült egy kékellő ér, s ugyanakkor az arcza is elpirult.

Minden szem rá volt szegezve. Végignézett a tömeg, s mintegy reményt veszve attól a kifejezéstől, melyet az emberek arczáról leolvasott, szomorúan és bátor-talanul elmosolyodott és megint lehorgasztván a fejét, megcserélte a lábait a lépcsőn.

— A czárját és a hazáját elárulta, eladta magát Bonaparténak, ő az egyetlen, a ki meggyalázta az orosz nevet, s ő miatta kell Moszkvának pusztulnia, — mondotta Rasztopcsin egyenletes, érdes hangon; de egyszerre egy hirtelen pillantást vetett Verescságinra, a ki még egyre azon mód alázatosan állt ott. Mintha ez a pillantás indulatba hozta volna, fölemelte a kezét s a néphez fordulva, szinte rikácsolva felkiáltott: — Ítéletek felőle, végezzetek vele! Átengedem őt nektek!

A nép hallgatott és mind összebb szorult. Egymást visszatartani, ebben a fullasztó szorongásban lélekzeni, moczcanni se tudni és valami ösmeretlen, érthetetlen és rettenetes eseményre várni, szinte elviselhetlenné kezdett válni. Azok, a kik az első sorokban álltak s mindent láttak s hallottak, a mi előttük történt, rémülten tágra nyitott szemekkel, tátott szájjal és minden erejüket megfeszítve szorították vissza a hátukkal a mögöttük szorongó tömeget.

— Üssétek! . . . Hadd pusztuljon az áruló és ne gyalázza meg az orosz nevet! — kiáltott Rasztopcsin. — Vádjátok! Én parancsolom! — A tömeg, mely nem a szavakat, hanem csak Rasztopcsin hangjának haragos csen-gését hallotta, egyet morajlott, megindult, de megint csak megállapodott.

— Gróf! — szólalt meg a hirtelen támadt csönd egy pillanatában Verescságin bátor-talan, de egyúttal színpa-

dias hangja. — Gróf, az Isten, a ki felettünk van . . . — mondotta Verescságin, fölütvén a fejét, mire vékony nyakán azt a vastag eret megint kiduzzasztotta a vér s szaporán váltakozott az arczán a pirosság a sápadtsággal. Nem fejezte be azt, a mit mondani akart.

— Üssétek! Én parancsolom! . . . — ordított Rasztopcsin, a ki egyszerre épp úgy elsápadt, mint Verescságin.

— Kardot ránts! — vezényelte egy tiszt a dragonyosoknak és maga is kirántotta a kardját.

Egy másik, még erőteljesebb hullám hömpölygött keresztül a tömegen s az első sorokhoz érve, magával ragadta az előlállókat s himbálózva sodorta őket oda a lépcső aljához. A hórihorgas legény megkövesült arczkifejezéssel és ütésre emelt kézzel állott Verescságin mellett.

— Vágjátok! — szólt oda a tiszt szinte suttogva a dragonyosoknak, a kik közül az egyik a dühtől eltorzult arczczal végigvágott Verescságin fején a kardja lapjával.

„Óh!“ — jajdult föl Verescságin kurtán és csodálkozva s rémülten nézett körül, mintha csak nem értette volna, hogy miért bántak így vele. A csodálkozásnak és a rémületnek ugyanilyen följajdulása morajlott végig a tömegen is.

De a csodálkozás fölkiáltása után, mely Verescságin ajkáról kitört, panaszosan följajdult a szerencsétlen a fájdalomtól s ez a följajdulás okozta a vesztét. Az emberi érzésnek az a végsőig megfeszített húrja, mely a tömeget még visszatartotta, most egyszeriben elpattant. El volt kezdve a bűn, be is kellett hát fejeződnie. A méltatlankodás panaszos följajdulása belefűlt a tömeg fenyegető és dühös ordításába. Mint az a bizonyos utolsó, hetedik hullám, mely a hajókat elpusztítja, úgy hömpölygött végig ez az utolsó, föltartóztathatatlan hullám a hátsó sorokon az elsők felé, megbontotta őket és elnyelte valamennyiüket. A dragonyos meg akarta ismételni a suhintását. Verescságin a kezeivel védekezve, a rémület ordításával rohant neki a tömegnek. A hórihorgas legény, a kire véletlenül rábukkant, kezeivel belekapaszkodott Verescságin vékony nyakába s vele együtt vad ordítással esett oda az üvöltözve előrenyomuló tömeg lábai elé.

Egyesek Verescságit, mások a hórihorgas legényt ütötték és ránczigálták. S a szorongatott embereknek, valamint azoknak a kiabálása, a kik a hórihorgas legényt meg akarták menteni, csak szította a nép dühét. A dragonyosok jó darabig nem tudták a vérrel elborított és félholtra vert gyári munkást kiszabadítani. S a mohó sietőség ellenére is, a melylyel a tömeg a megkezdett dolognak a végére járni iparkodott, azok, a kik Verescságit ütötték, taszigálták és fojtogatták, jó darabig nem tudtak elbánni vele; de a tömeg minden oldalról szorongatta őket és mint egy egységes összeszorult test imbolygott ide s tova körülöttük, miközben se végezni nem tudott vele, se ott nem tudta őt hagyni.

„A fejszével neki, vagy mi! . . . Üssétek csak . . . Áruló, eladta Krisztust! Mégis él . . . eleven . . . úgy kell a tolvajnak, hadd szenvedjen. Csak baltával neki! . . . Még most is él?”

Csak mikor az áldozat megszűnt védekezni s a jajgatását is elnyújtott hörgés váltotta föl, akkor kezdett a tömeg az ott heverő, vérrel bemocskolt tetem körül szaporán megmozdulni. Mindenki odament, megnézte, a mi történt, s rémülettel, csodálkozással és megbánással eltelve húzódott vissza.

„Oh, Istenem, olyan is ám a nép, mint a ragadozó állat, hogy' is éljen meg köztük az ember!” — hallatszott a tömegeből. „És milyen fiatal . . . alkalmasint valami kereskedőféle . . . a népből való . . . azt mondják, nem . . . már hogyne volna . . . Oh, Istenem! . . . A másikat is úgy ellátták, hogy alig mozog . . . Oh, ez a nép . . . Nem irtózik az semmitől . . .” mondogatták most ugyanazok az emberek és betegesen szánakozó kifejezéssel nézték a vérrel és porral bemocskolt és szinte megkékültségű, s összeszabdalt, hosszú és vékonynyakú tetemet.

Egy búzgó rendőrtisztviselő illetlenség tartván, hogy Ő Excellentiája udvarán egy tetem heverjen, megparancsolta a dragonyosoknak, hogy vigyék ki a tetemet az utcára. Két dragonyos nyomorékra vert lábainál fogva kivonszolta a tetemet az utcára. Az áldozat vérrel és porral bemocskolt, s vékony és hosszú nyakán

fityegő, beretvált feje ide s tova forgolódva húzódott végig a földön. A nép borzadva húzódott vissza a tetem mellől.

Mikor Verescságin összerogyott és a tömeg vad ordítással szorongott és háborgott körülötte, Rasztopcsin egyszerre elsápadt és a helyett, hogy a hátsó lépcsőhöz ment volna, a hol a kocsija várt rá, maga se tudta miért és hogyan, lehorgasztott fejjel s gyors léptekkel elment az első emelet szobáiba vezető folyosóra. A gróf arcza sápadt volt, s nem tudott lázasan reszkető állán uralkodni.

— Kegyelmes uram, erre . . . hova méltóztatik? . . . erre tessék, — szólalt meg mögötte egy ijedt, reszkető hang. Rasztopcsin grófnak nem volt ereje felelni, s engedelmesen megfordulván, ment oda, a hova igazították. A hátsó lépcsőnél ott állott a hintaja. Az ordító tömeg távoli lármája ide is elhallatszott. Rasztopcsin gróf sietve felült s megparancsolta a kocsisnak, hogy hajtson ki Szokolniki-ba, falusi kastélyába. A Mjaszniczkájára érve, a hol már nem hallotta a tömeg ordítását, a megbánás kezdett föltámadni a grófban. Elégedetlenül gondolt vissza arra az izgatottságra és félelemre, a melyet az alárendeltjei előtt mutatott. „A tömeg rettenetes, visszataszító”, — gondolta francziául. „Olyanok, mint a farkasok, semmivel se lehet őket kielégíteni, csak hússal”. „Gróf! Egy az Isten fölöttünk!” — jutottak eszébe egyszerre Verescságin szavai, s a hideg kellemetlen érzése borzongott végig Rasztopcsin gróf hátán. De ez csak pillanatnyi érzés volt és Rasztopcsin gróf megvetéssel mosolyodott el saját magán. „Nekem más kötelességeim voltak” — gondolta. „Sok más áldozat pusztult el, és pusztul el a közjóért” és elkezdett azokon a kötelességeken tünődni, melyek a családjával, a (gondjaira bízott) fővárossal és saját magával, — nem mint Rasztopcsin Vaszilyevics Fedorral (abból indult ki, hogy Rasztopcsin Vaszilyevics Fedor föláldozza magát a bien publique-ért), hanem mint főparancsnokkal, mint a hatalom képviselőjével s a czár teljes hatalmú megbizottjával szemben tartozott. — „Ha én csak Vaszilyevics Fedor volnék, viselkedésemnek a terve egészen másként volna megrajzolva; de nekem a

főparancsnoknak az életét, meg a méltóságát kötelességem volt megőrizni.“

A hintó lány rúgóin könnyedén himbálózva s nem hallván többé a csöcselék rettenetes üvöltését, Rasztopcsin testileg lecsillapodott s mint rendesen történni szokott, a testi megnyugvással együtt a gondolatai révén a lelki megnyugvás is visszatért a belsejébe. Az a gondolat, mely Rasztopcsint megnyugtatta, éppenséggel nem volt új. A mióta a világ áll s az emberek öldöklék egymást, soha még egyetlen ember se követett el bűnt az ember-társán a nélkül, hogy ne ezzel a gondolattal nyugtatta volna meg magát. Ez a gondolat pedig — más embereknek az állítólagos jóléte.

Az olyan ember, a ki nem rabja a szenvedélynek, soha sem ösmeri ezt a jólétet; de az, a ki egy ilyen bűntényt elkövet, mindig egészen pontosan tudja, miben áll az a jólét. És most Rasztopcsin is tudta.

Nemcsak hogy nem tett magának szemrehányást a törtétekért, de még az önelégültségre is talált okot abban, hogy olyan sikerrel ki tudta használni a kínálkozó alkalmat arra, hogy egy gonosztévőt megbüntessen és egyúttal a népet is megnyugtassa.

„Verescságin már a törvény előtt is állott s halálra volt ítélve“, — gondolta Rasztopcsin (bár Verescságin a szenátus csak kényszermunkára ítélte). Áruló és hit-szegő volt; nem hagyhattam büntetlenül s így egy csapással két legyet ütöttem agyon, megnyugtatóul egy áldozatot adtam a nép kezére s megbüntettem egy gonosztévőt“.

Mikor falusi házába megérkezett, és házi ügyeiben elkezdett rendelkezni, Rasztopcsin gróf teljesen megnyugodott.

Egy félórával később a gróf gyors lovakon vágta-tott tova a szokolniki mezőkön s már eszébe se jutott az, a mi volt, hanem csak arra gondolt, azon tünődött, mi lesz. A jauzszkij hídhöz iparkodott, a hol Kutuzov állítólag tartózkodott. Rasztopcsin gróf már előkészítette az elméjében azokat a haragos és maró szemrehányásokat, a melyekkel Kutuzovot az ámításáért illetni fogja. Éreztetni fogja ezzel a vén udvari rókával, hogy mindazért a sok

bajért, mely a főváros feladásából származni fog, Oroszország pusztulásáért (mint Rasztopcsin gondolta) egyedül és kizárólag az ő eszeveszett, vén fejét terheli a felelőség. Még egyszer átgondolván mindazt, a mit neki mondani fog, Rasztopcsin epésen forgólódott a hintájában és bosszúsan nézett körül.

A szokolniki mező üres volt egészen. Csak a végén, a szegényház és a tébolyda körül látszott néhány csoport fehérruhás alak, úgyszintén néhány hasonló öltözetű, magános ember, a kik kiabálva s a kezeikkel hadonászva ballagtak egyenkint a mezőn.

Egyikük át akart futni Rasztopcsin gróf hintaja előtt. Maga Rasztopcsin gróf, meg a kocsisa és a drágonyosok is, a rémület és a kíváncsiság homályos érzésével bámultak ezekre a szabadon bocsátott örültekre és különösen arra, a ki feléjük futott.

Ez az örült, hosszú, sovány lábain imbolyogva, szél-től lobogó köntösében, lelkendezve rohant előre s le nem vette a szemét Rasztopcsinról, miközben rekedt hangon kiabált neki valamit, s mindenféle jelekkel próbálta őt megállásra bírni. Az örült egyenlőtlen szakállcsomókkal benőtt, sötét és diadalmas arca sovány volt és sárga. Fekete, achátszínű szemgolyói mélyen és aggodalmasan forogtak sáfrányszínű szeme fehérjében.

— Állj! Megállj, ha mondom! — kiabált átható hangon, s megint lihegve, nyomatékos hangsúlyozással és taglejtésekkel kiabált valamit.

Utólérte a hintót s ott futott tovább mellette.

— Háromszor megöltek és én háromszor föltámadtam halottaimból. Megköveztek, keresztrefeszítettek . . . Én föltámadok . . . föltámadok . . . föltámadok. Széttépték a testemet. Az Isten országa elpusztul . . . Háromszor elpusztultam és háromszor fölépültem újra! — kiabált mind emeltebb és emeltebb hangon. Rasztopcsin gróf egyszerre elsápadt, éppen úgy, mint akkor, a mikor a tömeg rávetette magát Verescságinra. Elfordult. — Gyer... gyerünk gyorsabban! — kiáltott rá reszkető hangon a kocsisára.

Oly gyorsan gördült tova a hintó, a hogy' csak a lovak bírták; de Rasztopcsin gróf még sokáig hallotta a

háta mögött az örült távolódó, értelmetlen és kétségbeesett ordítozását, s nem látott egyebet, mint folyton csak annak a róka-prémes bekecsű árulónak rémülten csodálkozó és véres ábrázatát.

Bármily friss lett légyen is ez az emlék, Rasztopcsin úgy érezte, hogy mélyen, szinte vérig bevésődött a szívébe. Tisztán érezte most, hogy ennek az emléknek véres nyoma soha se fog behegedni, sőt ellenkezőleg, minél régibb lesz ez az emlék, annál bántóbban, szint' az élete végéig ott fog élni a szívében. Úgy tetszett, mintha újra hallaná a saját szavait: „Vágjátok, a fejetekkel feleltek érte!“ — „Miért is mondtam ezeket a szavakat? Valahogy' véletlenül mondtam . . . De éppen úgy nem is mondhattam volna (gondolta) s akkor nem történt volna *semmi*.“ Látta a dragonyos eleinte rémült, majd kegyetlenre vált arcját és a rémes és bártortalan szemrehányásnak azt a pillantását, melyet rá az a rókaprém-bekecses fiatal ficzko vetett . . . „De hiszen nem magamért cselekedtem ezt. Nem tehettem másképp“, „csöcselék“, „áruló . . .“, „a közjó“, — gondolta magában.

A jauszskij hídnál még mindig ott szorongtak a csapatok. Nagy volt a forróság. Kutuzov sötéten, szomorúan ült egy lóczán a híd mellett és ostorával a homokban rajzolgatott, mikor nagy zajjal odagördült elé egy hintó. Egy tábornoki egyenruhába öltözött, tollforgós kalapos ember lépett oda Kutuzovhoz, s hol haragosan, hol féltéken révedező szemekkel bámulván rá, francziául el kezdett valamit mondani neki. Ez volt Rasztopcsin gróf. Azt mondta Kutuzovnak, hogy azért jött ide, mert Moszkva és a főváros nincs többé, hanem csak a hadsereg van. — Más lett volna, ha fenséged nem mondta volna nekem, hogy nem adja föl Moszkvát, míg végig nem küzd még egy ütközetet: akkor mindez nem következett volna be! — mondotta.

Kutuzov ránézett Rasztopcsinra és mintha nem értette volna meg hozzá intézett szavait, szorgosan iparkodott valami különöset leolvasni az arczáról. Rasztopcsin zavarba jött és elhallgatott. Kutuzov könnyedén megcsóválta a fejét s a nélkül, hogy fürkésző tekintetét Rasztopcsin arczáról levette volna, halkan így szólott:

— De hiszen nem is adom én fel Moszkvát ütközet nélkül.

Vajjon Kutuzov valami egészen másra gondolt-e akkor, a mikor ezeket a szavakat mondotta, vagy pedig szándékosan, értelmetlenségük tudatában mondta ki őket, de Rasztopcsin gróf nem felelt semmit, hanem sietve elment Kutuzovtól. És, — furcsa! — Moszkva főparancsnoka, a büszke Rasztopcsin gróf, fogta a szeges korbácsát, odament a hídhöz, és kiabálva elkezdte szétkergetni az ott megtorlódott szekereket.

XXVI.

Murat csapatai délután négy órakor vonultak be Moszkvába. A csapatok élén a Württemberg-huszárok mentek, hátul pedig nagy kísérettel maga a nápolyi király lovagolt.

Az Arbat közepe táján, a Javlennij Nikolaj közelében Murat megállt és jelentést várt az elővédőtől az iránt, vajjon a város erődje, a „le Kremlin“, milyen állapotban van.

Murat körül a Moszkvában maradt lakosok egy kisebb csoportja verődött össze. Mindannyian bátortalan álmélkodással bámulták a furcsa külsejű, aranynyal és tollakkal ékes, hosszúhajú vezért.

— Ez tán maga az ő czárjuk, vajjon? Semmi különös nincs rajta, — hallatszott egy-egy halk hang.

Egy tolmács lépett oda a csoporthoz.

— Le a sipkával... le... a sipkával, — szóltak rá egymásra az emberek a tömegben. A tolmács odafordult egy öreg emberhez és megkérdezte tőle, messze van-e oda a Kreml? Az öreg, a ki csodálkozva hallotta az idegenszerű, lengyeles kiejtést, a tolmács beszédében nem ösmervén föl az orosz szót, semmit sem értett abból, a mit hozzá szóltak, s elbújt a többiek mögé.

Murat közelebb húzódott a tolmácshoz, és megkérdezte vele, hol vannak az orosz csapatok. Az oroszok egyike megértette a kérdést, s egyszerre több hang is kezdett felelni a tolmácsnak. Az elővédből egy tiszt oda-

lépett Murathoz és jelentette, hogy az erőd kapuja el van torlaszolva, s hogy ott alkalmasint törbe akarják őket csalni.

— Jól van, — szólott Murat, s odafordulván a kíséret egyik tagjához, kiadta a parancsot, hogy állítsanak föl négy közönséges ágyút és kezdjék löni a kaput.

A tűzérség ügetve vált ki a Murat mögött következő oszlopból és megindult az Arbat felé. A Vozdvizsenszka végére érve, a tűzerek megállottak és felvonultak a téren. Az ágyúkat néhány francia tiszt vezényelte és helyezte el, miközben messzelátón keresztül fürkészte a Kremlt.

A Kremlben beharangoztak a vecsernyére, és ez a harangozás zavarba hozta a francziákat. Azt hitték, hogy ez volt a jel a fegyverfogásra. Néhány gyalogos katona odafutott a Kutafjevskij-kapuhoz. A kapuban gerendák, deszkák heverték szanaszét. A mint a tiszt a különítményével odaért, két puskalövés hallatszott a kapu mögül. Az ágyúk mellett álló tábornok valami vezényszót kiáltott oda a tisztnek, a ki a katonáival együtt hamarosan visszavonult.

Még három lövés hallatszott a kapuból.

Az egyik lövés egy francia katona lábát érte, mire a pánczélók mögül néhány hang furcsa fölkiáltása hangzott föl. A francia tábornok, a tisztek és a katonák arczán egyszerre, mint egy vezényszóra a vidámság és nyugalom addigi kifejezését a harczra és a szenvedésre való készség makacs kifejezése váltotta föl. A marsalltól kezdve az utolsó katonáig, valamennyiükre nézve ez nem a Vozdvizsenka, a Mochavaja, a Kutafja és a Troiczki-kapu, hanem egy új és alkalmasint véres ütközetnek a terepe volt. És valamennyien készültek erre az ütközetre. A kapuból hallatszó hangok elnémultak. Az ágyúk fölvonultak. A tűzerek már fújták a meggyújtott kanóczokat. A tiszt „tüzelj!”-t vezényelt, s két érczesen süvítő hang hallatszott egymásután. A kartácsok megzördültek a kapu kövén, a gerendákon és a pánczélokon és két füstfelhő imbolygott a tér fölött.

Pár pillanattal az után, hogy a lövések dörrenése a Kremlben elhangzott, valami furcsa hang hallatszott a

francziák feje fölött. Óriási csóka-sereg kelt szárnyra a falak fölött s károgva és ezernyi szárnyával suhogva keringett fölöttük a levegőben. Ezzel egyidejűleg egy magános emberi hang fölkiáltása hangzott föl a kapuból, s a füst mögül egy sapkátlan és kaftános emberi alak bukkan elő. Puska volt a kezében és célbavette a francziákat. „Tüzelj!” ismételte a tüzértiszt s ugyanabban a pillanatban egy puskadörrenés és két ágyúlövés durrant el. A füst megint eltakarta a kaput szem elől.

A páncélok mögött immár nem mozdult semmi, s a gyalogos francia katonák tisztjeikkel együtt odamentek a kapuhoz. A kapuban három sebesült és négy elesett ember hevert a földön. Két kaftános ember négykézláb mászott a fal mentén a Znamenyka felé.

— Szedjétek össze ezeket, — szólott a tiszt a gerendákra és a holttestekre mutatva, s a francziák, miután a sebesülteket is lemészárolták, a holttesteket keresztülhajtották a kerítésen. Hogy kik voltak ezek az emberek, azt nem tudta senki. „Szedjétek össze ezeket”, csak ennyit mondtak róluk, s összeszedték és kihajigálták őket csak azért, hogy ne rontsák a levegőt. Az egy Thiers szentelt az emlékezetüknek néhány szót: „Ezek a szerencsétlenek elfoglalták a szent erődöt, fegyverekre tettek szert az arzenálból és lövöldöztek a francziákra. Egyeseket közülük kardélre hánytak és megtisztították tőlük a Kremlt.”

Murat-nak jelentették, hogy szabad az út. A francziák bevonultak a kapun és tábort ütöttek a Szenátustéren. A katonák kihajigálták a szenátus ablakaiból a székeket és tüzet raktak a téren.

Más csapatok is vonultak keresztül a Kreml-en, s a Maroszejkán, a Dubjánkán, s a Pokrovkán helyezkedtek el. Ismét mások a Vozdvizenszknán, a Znamenykán, a Nikolszkáján és a Tverszkáján állapodtak meg. A francziák sehol sem találván senkit, nem kvártélyozták be magukat, hanem valósággal tábort ütöttek a városban.

A francia katonák bár lerongyolódva, éhesen, elgyötörve és eredeti létszámuknak egy harmadára leolvadva érkeztek Moszkvába, mégis szigorú rendben vonultak be a városba. Látszott rajtuk, hogy ez bár elgyö-

tört és kimerült, de azért még mindig harczképes és féltelmes hadsereg. De csak addig a pillanatig volt hadsereg, a míg a katonái nem széledtek el a házakban. De alig hogy az ezredek emberei elkezdtek az elhagyott és gazdag házakba szétszéledni, egyszer s mindenkorra megszűntek hadsereg lenni, se lakosoknak, se katonáknak nem voltak nevezhetők, hanem egyszerű fosztogatókká lettek. Mikor öt hétre rá, ugyanezek az emberek Moszkvából kivonultak, már nem voltak többé csapatoknak nevezhetők. A fosztogatók gyülelész hordájává lettek, a melyben mindenki egy csomó olyasmit vitt magával, a mit értékesnek, vagy szükségesnek tartott. Ezek közül az emberek közül, mikor Moszkvából kivonultak, egynek sem az volt többé a célja, mint azelőtt, hogy küzdjön, hanem csak az, hogy a zsákmányát megőrizze. Ahhoz a majomhoz hasonlóan, a mely a kezét egy korsó szűk nyakába dugván, megmarkolt egy marék diót, s nem nyitván ki a markát, nehogy a zsákmányát elveszítse, ezzel a vesztét okozta: a francziáknak is, Moszkvából való kivonulásuk után, nyilvánvalóan el kellett pusztulniok csak azért, mert tömérdek összeharácsolt holmit vittek magukkal, s épp oly kevésbé voltak képesek ettől a zsákmánytól megválni, mint a mily kevésbé volt képes az a majom a diót a markából kiereszteni. Tíz perczel az után, hogy egy-egy francia ezred bevonult Moszkva valamelyik negyedébe, egyetlen katona vagy tiszt se maradt az utcán. A házak ablakaiban köpenyes és félcipős alakok bukkantak föl, a kik nevetve jártak-keltek a szobákban; a pinczékben és a padlásokon ugyanilyen alakok gazdálkodtak az élelmiszerek között; az udvarokon ugyancsak ilyenek feszegették a pajták és istállók ajtait; a konyhákban tüzet raktak, felgyűrt újjakkal sütöttek, főztek, dagasztottak, s ijesztgették, meg-megtréfálták s becézgették a nőket és a gyermekeket. Ilyesféle emberek a boltokban, a házakban és mindenütt akadtak bőven, de csapatok immár nem voltak sehol.

Ugyanaznap a parancsnokok egyik parancsot a másik után adták ki arról, hogy a katonáknak tilos a városban elszéledni, szigorúan meg van tiltva a lakosokkal erőszakoskodni, tilos a fosztogatás, és hogy estére általá-

nos névsor-olvasás lesz; de semmiféle rendszabálytal sem tudták az embereket visszatartani attól, hogy el ne széledjenek az elhagyott, de gazdag, és élelmiszerekkel bőven ellátott városban. Valamint az éhes nyáj egy csoportban bandukol végig a puszta földön, de legott feltartóztathatatlanul elkalandozik, a mint kövér legelőre bukkan, úgy a csapatok is feltartóztathatatlanul szétszéledtek a városban.

Lakosok nem voltak Moszkvában, és a katonák, mint a víz a homokban, úgy szétszivárogtak benne, s a Kremlből, a hová először tették be a lábukat, csillag-alakban széledtek el minden irányban. A lovas katonák, a kik betoppantak egy-egy kereskedő mindennel bőven fölszerelten elhagyott házába, a hol nemcsak hogy helyet találtak a lovaiknak, de még többet is a kelleténél, azért mégis továbbmentek, hogy egy másik házat is elfoglaljanak, a mely jobbnak látszott előttük. Sokan több házat is lefoglaltak s krétával a falára írták, ki számára vannak lefoglalva, miközben patvarkodtak, sőt hajba is kaptak más csapatokkal. A katonák, a kik még nem helyezkedtek el, ide s tova kóboroltak az utcán, hogy megnézzék a várost, és annak a hírére, hogy mindenütt szabad a vásár, oda iparkodtak, a hol minél értékesebb holmi zsákmányolására volt kilátásuk. A parancsnokok elmentek, hogy embereiket féken tartsák, de csakhamar maguk is hasonló cselekedetekre vetemedtek. A Karetnij sorban egész boltok kínálkoztak fogatokkal teli, s itt a tábornokok verődtek össze, hintókat és batárokat válogatva. A városban maradt lakosok szinte édesgették magukhoz a parancsnokokat, azt remélvén, hogy így talán meg lesznek kímélve a fosztogatástól. Tömérdek kincs volt mindenfelé és se vége, se hossza nem volt a kínálkozó zsákmánynak; azok körül a pontok körül, a melyeket a francziák elleptek, újabb és újabb még ösmeretlen és ki nem kutatott helyeket földöztek föl mindenfelé, a melyeken még nagyobb bőségre látszott kilátás. És Moszkva mindinkább magába itta őket. Valamint akkor, ha vizet öntünk a száraz földre, a víz is, a száraz föld is eltűnik, úgy, a mint ezek a kiéhezett csapatok rászabadultak a bőségben dúskáló, elhagyott városra, ezzel együtt úgyszólván

semmivé lettek; és egyszerre piszkos lett a város, tűzvések támadtak és megkezdődött a végnélküli fosztogatás.

A francziák Moszkva égését: au patriotisme féroce de Rastopchine-nak tulajdonították; az oroszok a francziák fanatizmusának. Voltaképpen pedig Moszkva égésének, már olyan értelemben, hogy érette a felelősséget egy vagy több emberre lehetett volna hárítani, nem volt és nem is lehetett oka. Moszkva annak a következtében égett le, hogy a lakosok olyan körülmények közt hagyták hátra, a minők közt minden fából épült városnak, tekintet nélkül arra, hogy van-e, vagy nincs-e benne százharmincz ócska tűzifecskendő, le kell égnie. Moszkvának ki kellett gyulladnia azért, mert elhagyták a lakosai, még pedig épp oly elkerülhetetlenül ki kellett gyulladnia, mint a hogy' tüzet kell fognia egy rakás forgácsnak, a melyre pár napon keresztül hull a tüzes pernye. Egy fából épült város, a melyben még akkor is, a mikor minden háznak a gazdája otthon van és rendőrség is van a városban, csaknem minden nap előfordul néhány tüzeset, lehetetlen, hogy ki ne gyulladjon olyankor, a mikor nincsenek benne lakosok, ellenben tele van katonákkal, a kik pipáznak, a Szenátus-téren a szenátus székeiből tüzet raknak és naponta kétszer főznek maguknak. Elég, ha a csapatok béke idején beszállásolják magukat egy-egy faluba, s abban a falúban a tüzesetek száma legott felszökik. Mennyivel inkább fokozódni kell a tüzesetek valószínűségének egy elhagyott, fából épült városban, a melyet idegen katonaság csapatai szállnak meg. La patriotisme féroce de Rastopchine s a francziák fanatizmusa ebben az esetben semminek sem oka. Moszkva kigyuladt a pipáktól, a konyháktól, a tűzrakásoktól, és az ellenséges katonák tisztátalanságától, a kik lakóivá, de nem gazdáivá lettek a házaknak. Ha történtek is gyujtogatások (a mi nagyon kétséges, mert a gyujtogatásra, mely különben is fáradtságos és veszedelmes vállalkozás, senkinek sem volt oka), úgy ezeket nem lehet a tűzvész okának tekinteni, mert az gyujtogatás nélkül is bekövetkezett volna.

Bármennyire csábító volt is a francziákra nézve Rasztopcsin vadállatiasságát okolni, az oroszokra nézve pedig a gonosztévő Napoleonra töltni a felelősséget vagy később a hazafiasság fáklyáját adni az orosz nép kezébe, lehetetlen nem látni, hogy a tűzvésznek ilyen közvetlen okáról ebben az esetben szó sem lehetett, mert Moszkvának le kellett égnie, mint a hogy' minden falúnak, minden gyárnak vagy háznak le kell égnie, a melyből kiköltözik a gazda, s a melyben egy sereg idegen embert szabadjára eresztenek, a ki kását kotyvaszt magának benne. Moszkvát a lakosai gyujtották föl, az igaz; de nem azok, a kik megmaradtak benne, hanem azok, a kik kiköltöztek belőle. Az ellenség által megszállott Moszkva, éppen úgy, mint Berlin és Bécs, nem maradhatott épen, még pedig azért, mert a város lakóssai nem kenyérrel és sóval s a város kulcsával fogadták a francziákat, hanem kivonultak belőle.

XXVII.

A francziáknak Moszkvában csillag alakban való széteszlása csak szeptember másodikán estefelé érte el azt a városnegyedét, a melyben Pierre akkortájt lakott.

Pierre ez után a magányban és oly szokatlan körülmények közt eltöltött két nap után, szinte az örülettel határos állapotban leledzett. Egész lényét egy egyetlen gondolat kerítette hatalmába, a melytől nem tudott szabadulni. Maga se tudta, hogyan és miképpen, de ez a gondolat most annyira erőt vett rajta, hogy sem a múltjából, sem a jelenéből nem értett meg semmit, és minden, a mit csak látott és hallott, úgy játszódtott le körülötte, mint valami álom.

Pierre csak azért ment ki a házából, hogy megszabaduljon az élet követelményeinek attól a szövevényes zürzavarától, mely erőt vett rajta, s melynek kibogozására akkori állapotában nem érzett magában elegendő erőt. Az elhúnyt könyvei és iratal kiválogatásának az ürügye alatt csak azért ment el Alexejevics Jo-

szíj lakására, mert megnyugvást keresett az élet izgalmai után, s mert az Alexejevics Joszifra való visszaemlékezéssel az örök, a nyugalmas és ünnepélyes gondolatoknak a világa volt összekötve a lelkében, a melyek homlokegyenest ellentétben állottak azzal az izgalmas zűrzavarral, a melyben magát érezte. Csöndes menedékhelyet keresett s azt Alexejevics Joszif dolgozó-szobájában csakugyan meg is találta. Mikor a dolgozó-szoba halálos csöndjében, a kezeire támaszkodva leült az elhunyt porlepte íróasztalához, nyugodtan és jelentőség-teljesen egymás után bukkantak föl a képzeletében az utóbbi napoknak és különösen a borodinoi ütközetnek, valamint a maga semmisége és hazug volta leküzdhetetlen érzésének az emlékei, az emberek amaz osztályának az egyszerűségével, őszinteségével és erejével összehasonlítva, a mely az ő lelkében az *ők* elnevezés alatt vésődött be. Mikor Geraszim fölriasztotta őt tünődéseiből, Pierrenek az a gondolata támadt, hogy ő is részt fog venni Moszkva tervbe vett nemzeti védelmében. S ebből a czélból legott megkérte Geraszimot, hogy szerezzen neki egy kaftánt és egy pisztolyt, s a nevét eltitkolván, kijelentette neki abbéli szándékát, hogy Alexejevics Joszif házában akar maradni. Később, a magányban és tétlenül eltöltött első nap folyamán (Pierre néhányszor is megpróbálta, de sikertelenül, hogy figyelmét az előtte lévő szabadkőműves-iratokra összpontosítsa), úgy homályosan néhányszor is fölbukkant benne az ő nevének Bonaparte nevével kapcsolatban kisiütött kabalisztikus jelentősége, mely őt már azelőtt is ismételtén foglalkoztatta; de az a gondolat, hogy az ő, l'Russe Besuhof, számára van föntartva, hogy a *vadállat* hatalmának határt szabjon, még mindig csak mint azoknak az ábrándoknak egyike merült föl a lelkében, melyek minden ok nélkül és nyomtalanul suhannak át az ember képzeletén.

Mikor a kaftánt megvette (pusztán csak azért, hogy részt vegyen Moszkva védelmében), s Rosztovékkal találkozáskor, Natasa így szólt hozzá: „Ön itt marad? Oh, milyen szép ez!“, megvillant a fejében az a gondolat, hogy csakugyan milyen szép volna az, ha ő.

még akkor is, ha Moszkvát elfoglalják, megmaradna benne, és megvalósítaná azt, a mire ki van szemelve.

Másnap, azzal az egy gondolattal eltelve, hogy nem kíméli magát és semmiben se marad el azok mögött, ott ödöngött a Hármashegy felé vezető sorompónál. De mikor meggyőződésről, hogy Moszkvát nem fogják védeni, hazatért, egyszerre úgy érezte, hogy az, a mi azelőtt csak lehetőségnek tűnt föl előtte, most föltétlen szükségességgé és szinte elkerülhetetlenné vált rá nézve. A nevét eltítkolván, ott kellett maradnia Moszkvában, találkoznia Napoleonnal és megölnie őt, még pedig azzal az eltökélt szándékkal, hogy vagy elpusztul, vagy pedig véget vet egész Európa szerencsétlenségének, a melynek oka, Pierre felfogása szerint, egyedül és kizárólag Napoleon volt.

Pierre a legapróbb részletekig ismerte annak a merényletnek a történetét, a melyet 1809-ben egy német diák Bécsben Napoleon élete ellen elkövetett s azt is tudta, hogy ezt a diákot föbelőtték. És ez a veszedelem, a melynek a szándék megvalósítása esetén magát kitenné, csak még jobban lelkesítette.

Két egyformán erős érzés ellenállhatatlanul sodorta Pierre-t ennek a szándéknak a megvalósítása felé. Az első annak a szükségességgnek az érzése volt, hogy az általános szerencsétlenség tudatában valami áldozatot hozzon, valami szenvedést vegyen magára, az az érzés, melynek következtében huszonötödikén elment Morszaiszkba, s belement az ütközet leghevesebb tüzébe, most pedig megszökött a saját házából, és az élet megszokott kényelme és fényűzése helyett felöltözve hált egy kemény pamlagon, és egy kosztón élt Geraszimmal; a másik pedig az a minden szokásos, minden mesterkéltség, minden gyarló, és minden olyasmi iránt érzett megvetésnek határozatlan, de kizárólag orosz érzése volt, a mit az emberek túlnyomó többsége az élet legnagyobb javának tart. Első ízben Pierre a szlobodszki kastélyban érezte ezt a furcsa és elbűvölő érzést, a mikor egyszeriben úgy érezte, hogy a gazdagság, meg a hatalom és az élet, szóval mindaz, a mit az emberek olyan búzgón gyűjtenek és ápolnak, mindaz, ha

ér is valamit, csak azért az élvezetért ér valamit, a mely-lyel az ember félrelökheti.

Ez volt az az érzés, a melynek következtében a vadász-újoncz elissza az utolsó kopekjét is, a részeg ember minden szemellátható ok nélkül tükröket és ablakokat ver be, bár nagyon jól tudja, hogy erre az utolsó garasa is rámegegy; az az érzés, a melynek következtében az az ember, a ki (a szó aljas értelmében) valami esztelenséget követett el, egy az emberi viszonyokon kívül álló bírónak az élet fölött való uralmát hirdetvén, mintegy próbára teszi a maga egyéni hatalmát és erejét.

Attól a naptól fogva, a mikor Pierre a szlobodszki kastélyban ezt az érzést először érezte, szakadatlanul ennek a hatása alatt állott, de csak most találta meg ennek az érzésnek a teljes kielégítését. Ezenkívül a jelen pillanatban még az is megerősítette Pierre-t a szándékában és megfosztotta őt annak a lehetőségétől, hogy lemondjon róla, a mit ebben az irányban már addig is cselekedett. A saját házából való szökése, meg a kaftánja és a pisztolya, továbbá Rosztovék előtt tett amá kijelentése, hogy Moszkvában marad, mindez nemcsak hogy minden jelentőségét elvesztette, de valósággal csúnyává és nevetségessé lett volna (a mi iránt pedig Pierre nagyon érzékeny volt), ha mindezek után, úgy, mint a többiek, hátat fordított volna Moszkvának.

Pierre testi állapota, a mint ez már rendszeren lenni szokott, mindenben megfelelt a lelki állapotának. A szokatlan durva táplálkozás, a sok pálinka, a mit ezekben a napokban megivott, a bor és a szivar hiánya, piszkos fehérneműje, a kurta pamlagon, vetett ágy nélkül, csaknem teljes álmatlanságban eltöltött két éjszaka, mindez valami az örülettel határos izgatottságban tartotta Pierre-t.

Délután két óra felé járt az idő. A francziák már bevonultak volt Moszkvába. Pierre tudta ezt, de a helyett, hogy a cselekvés terére lépett volna, kizárólag a küszöbönálló találkozásra gondolt, melynek minden lehető legcsekélyebb eshetőségét és részletét is átgondolta. Pierre a maga tűnődéseiben nem annyira a halálos dőfés folya-

matát és Napoleon halálát képzelte maga elé, mint inkább rendkívül tisztán és szomorú gyönyörűséggel látta maga előtt a maga pusztulását és hősiességét.

„Igen, valamennyiük helyett nekem magamnak kell ezt véghezvinnem, vagy elpusztulnom! — gondolta magában. — Igen, odamegyek... aztán egyszerre... Pisztolyal vagy törrel! — gondolta Pierre. — Egyébiránt, mindegy. Nem én, hanem a Gondviselés keze sújt le te rád... fogom majd mondani (így képzelte el magában Pierre azokat a szavakat, a melyeket mondani fog, mikor Napoleont megöli). Nos hát, fogjatok el és végezzetek ki!”, — mondotta magában Pierre tovább, s szomorú, de elszánt kifejezéssel az arcán, lehorgasztotta a fejét.

Mialatt Pierre a szoba közepén állva így tünődött magában, kinyílt a dolgozó-szoba ajtaja, s megjelent a küszöbön az egyébként mindig rendkívül bátortalan Alexejevics Makar teljesen megváltozott alakja.

A hálóköntöse szét volt nyitva. Az arcza piros volt és eltorzult. Nyilván többet ivott a kelleténél. Mikor Pierret meglátta, az első pillanatban kissé megzavarodott, de Pierre arcán is a zavar kifejezését fedezvén föl, legott magához tért, s vékonyka lábainak tántorgó lépteivel odament a szoba közepére.

— Megszeppentek, — mondotta rekedt, bizalmas hangon. — De én azt mondom: nem adom meg magamat, azt mondom... igaz-e, uram? — Elgondolkodott, de egyszerre, a mint az asztalon heverő pisztolyt megpillantotta, váratlan gyorsasággal fölkapta és kifutott vele a folyosóra.

Geraszim és a házmester, a kik Alexejevics Makar nyomában voltak, az előszobában feltartóztatták őt és el akarták venni tőle a pisztolyt. Pierre a folyosóra lépve, szánakozva és undorral nézte ezt a félkegyelmű öreg embert. Alexejevics Makar az erőlködéstől összeránczolván a homlokát, görcsösen szorongatta a pisztolyt, s valami ünnepélyes helyzetbe képzelvén magát, rekedt hangon ordította:

— Fegyverre! A csáklványokhoz! Hazudsz, nem vered el! — kiáltozta.

— No elég, kérem, elég. Legyen olyan szíves, szépen kérem, elég. No de kérem uram... — mondogatta Geraszim s óvatosan, a könyökénél fogva iparkodott az ajtó felé fordítani Alexejevics Makart.

— Hát te ki vagy? Bonapart! — kiáltott föl Alexejevics Makar.

— Nem jól van ám ez, uram. Menjen be szépen a szobájába, nagyon ki fog fáradni. Legyen olyan szíves és adja ide azt a kis pisztolykát.

— El innen, nyomorult rabszolga! Hozzám ne nyúlj! Láttad? — kiáltozott Alexejevics Makar, a pisztolylyal hadonászva. — A csáklyákhoz.

— Fogd meg, — súgta oda Geraszim a házmesternek.

Alexejevics Makar-t megfogták s az ajtóhoz vonszolták.

Éktelen zaj és valami elfúló hang részeges és rekedt rikácsolása töltötte be az előszobát.

Egyszerre egy új, átható női sikoltás hallatszott a lépcső felől s a szakácsnő berontott az előszobába.

— Itt vannak! Édes Istenkém! . . . Isten bizony, ők azok. Négy lovas! . . . — kiáltozta.

Geraszim és a házmester eleresztették Alexejevics Makar-t, s az elcsendesült folyosón tisztán kivehető volt, a mint egyszerre több kéz erélyesen döngette a kapút.

XXVIII.

Pierre, miután úgy határozott, hogy szándékának a megvalósítása előtt sem a nevét és hivatását, sem pedig azt, hogy francziául is tud, elárúlnia nem szabad, azzal a szándékkal állt ott a folyosó félig nyitott ajtajában, hogy abban a pillanatban, a mint a francziák belépnek, elrejtőzik. De a francziák beléptek és Pierre még mindig nem tágított az ajtótól: ott tartotta őt az ellenállhatatlan kíváncsiság.

Ketten voltak. Az egyik egy szálás, derék és szép férfi, tiszt volt, a másik, nyilván közkatona vagy tisztiszolga, zömök, de sovány és napbarnított legény, arca

beesett, kifejezése bamba. A tiszt botra támaszkodva biczegett. Miután pár lépést tett, mintegy megállapodván abban, hogy ez a szállás megfelel neki, megállott, hátrafordult az ajtóban álló katonák felé és harsogó, föllebvalói hangon megparancsolta nekik, hogy vezessék be a lovakat. Miután ezt befejezte, egy kaczkias mozdulattal föl emelte az egyik könyökét, egyet sodorintott a bajúszán s a kalapjához emelte a kezét.

— Jó napot, az egész társaságnak, — szólalt meg vidáman, miközben mosolyogva nézett körül.

Senki se felelt semmit.

— Ön itt a gazda? — fordult oda Geraszimhoz.

Geraszim rémülten kérdő pillantással nézett rá.

— A kvártély, kvártély, — mondotta a tiszt s felülről lefelé kedélyes mosolylyal nézett végig a kis emberkén. — A francziák jó fiúk, az ördögbe is, nem fogunk összeveszni, öregem, — tette hozzá s megveregette a szórtanul remegő Geraszim vállát. — De hát talán bizony itt se beszél francziául senki se? — tette hozzá s körül nézett, miközben találkozott a pillantása a Pierre-ével. Pierre elhúzódott az ajtó mellől.

A tiszt megint Geraszimhoz fordult. Azt akarta, hogy mutassa meg neki a házban lévő szobákat.

— A gazda nincs itt . . . nem értem . . . az én, az ő . . . — mondotta Geraszim, azzal iparkodván érthetőbbé tenni a szavait, hogy elferdítette őket.

A francia tiszt mosolyogva hadonászott a kezeivel Geraszim orra előtt, azt akarván éreztetni vele, hogy ő sem érti meg őt és sántítva odament az ajtóhoz, a melynél Pierre állott.

Pierre el akart menni, hogy elrejtőzzék előle, de ebben a perczen megpillantotta a konyha nyíló ajtajában Alexejevics Makar-t pisztolylyal a kezében. Alexejevics Makar egy örült ember ravaszságával nézett végig a franczián és célba vette őt a pisztolyával.

— A csáklyákhoz!!! . . . — kiáltott fel a részeg öreg és a pisztoly ravasza után tapogatózott. A kiáltásra a francia tiszt megfordult és ugyanakkor Pierre rávette magát az ittas emberre. Mialatt Pierre megkapta és

magasra emelte a pisztolyt, Alexejevics Makar végre ráakadt a ravaszra, s hirtelen egy siketítő, s valamennyiüket sűrű löporfüstbe burkoló lövés dördült el. A francia elsápadt és visszaugrott az ajtóhoz.

Pierre megfélekedvén arról a szándékaról, hogy nem árúlja el francia nyelvtudását, kikapta Alexejevics Makar kezéből a pisztolyt és félredobva, odaszaladt a tiszthez és francziául így szólt hozzá:

— Nem sebesült meg? — kérdezte.

— Úgy tetszik, nem, — felelt a tisztt, megtapogatván magát; — most az egyszer szerencsésen megszabadultam, — tette hozzá a falról levált vakolatra mutatva. — De ki ez az ember? — kérdezte a tisztt és szigorú pillantást vetett Pierre-re.

— Jaj, igazán mondom, kétségbe vagyok esve azon, a mi történt, — mondotta Pierre szaporán hadarva s teljesen megfélekedezett a szerepéről. — Ez egy szerencsétlen örült, a ki nem tudta, mit cselekszik.

A tisztt odalépett Alexejevics Makarhoz, s megfogta a gallérját.

Alexejevics Makar, felbiggyesztett szájjal himbálózott a falhoz támaszkodva, mintha elszunnyadt volna.

— Te zsvány, ezért még számolunk! — szólott a francia, és levette róla a kezét. — Mi a diadal után irgalmasak vagyunk, de az árulóknak nem bocsátunk meg soha, — tette hozzá komor ünnepélyességgel, az arczán s egy szép, erélyes mozdulattal.

Pierre még egyre azon fáradozott, hogy francia nyelven rábeszélje a tiszttet arra, hogy ennek az ittas és eszeveszett embernek ne rója föl ezt bűnül.

A francia szótlanul hallgatta őt, a nélkül, hogy komor arczkifejezését megváltoztatta volna, de egyszerre mosolyogva fordúlt oda Pierrehez. Pár pillanatig némán nézett rá. Szép arczán tragikus kifejezés ömlött el, és kezét nyújtotta Pierre-nek.

— Ön megmentette az életemet. Ön francia, — mondotta. Francia emberre nézve ez a következtetés minden kétséget kizárt. Nagy dolgot csak francia ember művelhetett, s az ő, monsieur Ramballe, a 13-ik könnyű

lovasezred kapitánya életének a megmentése kétségkívül egyike volt a legnagyobb dolgoknak.

De bármily kétségtelen volt is ez a következtetés, és a tisztnek erre alapított meggyőződése, Pierre mégis szükségesnek tartotta őt belőle kiábrándítani.

— Orosz vagyok, — jelentette ki Pierre szaporán.

— Ti-ti-ti, mondja ezt csak másnak, — szólott a francia, az ujjával az orra előtt hadonászva és mosolygott. — Legott majd elmond nekem szépen mindent, — tódította. — Nagyon örülök, hogy honfitársammal találkozhatom. De hát mondja csak, mit csináljunk ezzel az emberrel? — tette hozzá, mint valami bajtársához fordulva Pierre-hez. A francia tiszt arcz kifejezése és hangja azt látszott mondani, hogy Pierre, még ha nem is volt francia, ha már egyszer megkapta ezt a világon legmegtisztelőbb elnevezést, nem utasíthatta vissza. Az utóbbi kérdésre Pierre még egyszer megmagyarázta neki, hogy kicsoda Alexejevics Makar s elmondta, hogy ez az eszelős ember közvetlenül azelőtt, hogy ők beléptek, kapta föl a töltött pisztolyt, melyet nem tudtak elvenni tőle, és kérte, hogy ne büntessék meg ezért a cselekedetért.

A francia kidüllesztette a mellét s egy valósággal czárias mozdulatot tett.

— Ön megmentette az életemet, ön francia. Ön azt akarja, hogy megbocsássak neki? Nos hát, megbocsátok. Vezessétek el ezt az embert, — mondotta a francia tiszt szaporán és erélyesen, karonfogta Pierre-t, a kit az élete megmentéseért francziává léptetett elő, s bement vele a szobába.

Az udvaron ácsorgó katonák a lövést hallván, bementek az előszobába, és megkérdezhén, mi történt, készeknek nyilatkoztak a bűnösöket megfenyíteni, de a tiszt szigorúan eltiltotta őket ettől.

— Ha szükség lesz rátok, majd hivatlak, — mondotta. A katonák kimentek. A tisztiszolga, a ki időközben a konyhában is megfordult, odalépett a tiszthez.

— Kapitány úr, leves és báránysült készül a konyhájukon, — jelentette. — Parancsolja, hogy felszolgáljam?

— Igen, s hozz bort is, — mondotta a kapitány.

XXIX.

Mikor a francia tiszt Pierre-el együtt bement a szobába, Pierre kötelességének tartotta megint biztosítani róla a kapitányt, hogy ő nem francia s távozni készült, de a francia tiszt hallani sem akart erről. Addig a fokig udvarias, szeretetreméltó, kedélyes és őszintén hálás volt az élete megmentéseért, hogy Pierrének nem volt lelke kosarat adni neki, s így vele együtt leült a teremben, az első szobában, a melybe beléptek. Pierre-nek arra a fogadkozására, hogy ő nem francia, a kapitány, a ki nyilván nem értette, hogy' lehet szabadkozni egy ilyen hizelgő elnevezés elől, vállat vont, és azt mondta neki, hogy ha már mindenáron orosz akar lenni, ám legyen, de ő azért ennek ellenére is úgy érzi, hogy mindörökké a hála érzésével van összefűzve vele az élete megmentéseért.

Ha ebben az emberben csak a legcsekélyebb mértékben meg lett volna a tehetség arra, hogy másoknak az érzelmeit megértse, s csak valamelyest bele tudta volna magát élni Pierre érzésébe, Pierre alkalmasint a faképnél hagyta volna őt; de az a vakság, a melylyel ez az ember minden iránt viseltetett, a mi nem volt ő maga, lefegyverezte Pierre-t.

— Vagy francia vagy valami álruhás orosz herczeg, — mondotta a francia, a mint Pierre bár piszkos, de finom fehérneműjén és gyűrűin végignézett. — Én az életemmel vagyok önnek adósa és följánlom cserébe a barátságomat. A francia sem a sérelemről, sem a szolgálatokról nem feledkezik meg soha. Följánlom önnek a barátságomat. Ez minden, a mit mondhatok önnek.

A tiszt hangjának a csengésében, arczkifejezésében és taglejtésében annyi előkelőség és jólelkűség volt (persze francia értelemben), hogy Pierre, a ki öntudatlan mosolylyal felelt a francia mosolyára, megszorította a feléje nyújtott kezét.

— Ramballe, a tizenharmadik könnyű lovasezred kapitánya vagyok, a ki a szeptember 7-iki ütközetben a becsületrend lovagkeresztjét kaptam, — mutatta be magát

önelégült és visszatartóztathatatlan mosolylyal, mely a bajúsa alatt összeránczolta az ajkait. — Volna-e most ön is olyan szíves megmondani, kivel van szerencsém olyan kellemesen beszélgetni, a helyett, hogy egy örült ember golyójával a testemben, a sebkötöző helyen volnék?

Pierre azt felelte, hogy a nevét nem árúlhatja el, és elpirulván, már-már valami hamis néven tünődvén, elkezdte fölsorolni azokat az okokat, a melyek nem engedik meg, hogy a nevét megmondja, mikor a francia szaporán félbeszakította.

— Hagyja el, kérem, — mondotta. — Teljesen értem az ön okait. Ön tiszt... lehet, hogy törzstiszt. Ön ellenünk harczolt. De ez nem az én dolgom. Én az élettemmel vagyok önnek adósa. Ez nekem elég; rendelkezésére állok mindenben. Ön nemes ember? — tette hozzá kérdőleg. Pierre lehorgasztotta a fejét. — Legalább a keresztnevét, egyebet nem is kérdezek. Pierre, úgy mondta? Nagyon helyes. Ez minden, a mire nékem szükségem van.

Mikor behozták a báránypecsenyét, a szamovárt, a pálinkát és a bort, a melyet a francziák egy orosz pinczéből hoztak volt magukkal, Ramballe fölkérte Pierre-t, hogy vegyen részt ezen az ebéden, ő maga pedig, mint aféle egészséges és éhes ember, legott mohón és gyorsan elkezdett falni, miközben szaporán rágott erős fogaival s minduntalan csettintve a nyelvével, föl-fölkiáltott: csudajó, elsőrangú. Kipirult az arca és szinte permetezett az izzadtságtól. Pierre is éhes volt és nagy élvezettel vett részt az ebéden. Morel, a tisztiszolga behozott egy hideg vízzel telt fazekat és egy palaczk vörösbort állított bele. Ezenkívül behozott egy palaczk kvaszt, a melyet próbaképpen emelt el a konyhából. Ezt az italt már ösmerték a francziák, s külön nevet is adtak neki. Elnevezték a kvaszt „disznók limonádé“-jának (limonade de cochon), és Morel nagyon dícsérte ezt a limonádét, melyre a konyhában akadt. De miután a kapitánynak bora is volt, a melyre a Moszkván való átvonulás alatt tett szert, átengedte a kvaszt Morel-nak, s derekasán hozzálátott a palaczkjához. Nyakig becsavarta a palaczkot szalvétába és magának is, Pierrenek is töltött. A lecsillapított éhség

és a bor még jobban fölélénkítették a kapitányt, a kinek be nem állt a szája egész ebéd alatt.

— Bizony, kedves Pierre uram, én nagy hála-ra vagyok önnek kötelezve azért, hogy engem ettől az őrjöngőtől megmentett. Tudja, amúgy is elég golyóbist hordok már a testemben. Ime az egyiket Vagramnál kaptam (az oldalára mutatott), a másikat Szmolenszknél (megmutatta az arcán lévő sebet), ez a lábam meg, a mely, mint látja sehogy' sem akar rúdnak állani, a hetedik nagy csatában kapta meg a magáét Moszkva alatt. Oh! Valami csodálatos volt ám ez! Ezt látni kellett, valóságos tengere volt a tűznek. Kemény munkát adtak nekünk, büszkék lehetnek rá. És, becsületesemre mondom, mindamellett, hogy czudarul meghültem, kész lettem volna előlről kezdeni a dolgot. Csak azokat sajnálom, a kik ezt nem látták.

— Én ott voltam, — szólott Pierre.

— Ugyan, valóban? — folytatta a francia. — Annál jobb. Önök vitéz ellenség, azt be kell vallani. A pipámra mondom, az a nagy zártsáncz pompásan tartotta magát. És ugyancsak drágán fizettették meg velünk. A mint itt lát, háromszor voltam benne. Háromszor voltunk az ágyuk mellett, és háromszor visszavertek bennünket, akár a kártyakatonákat. Szép volt ám ez, Pierre uram! Az önök gránátosai nagyszerűek voltak, Istenemre mondom. Láttam, a mint szétzüllött soraik hatszor egymás után újra összeálltak, s úgy lépkedtek, akárcsak valami parádén lettek volna. Csodálatos egy nép! A mi nápolyi királyunk, a ki pedig fene mód érti a dolgát ezen a téren, bravó-t kiáltott nekik. — Haha, tehát ön is olyan magunk fajta katona! — mondotta pillanatnyi hallgatás után. — Annál jobb, annál jobb, Pierre uram. Rettenetsek a harcban, szeretetreméltóak a szép hölgyek iránt, ilyenek ám a francziák, Pierre uram. Nemde?

A kapitány oly naivul és kedélyesen vidám, olyan egészséges és olyan elégedett volt, hogy Pierre is szinte helyeslőleg hunyorgatott felé és vidáman nézett rá. Alkalmasint az a kifejezés, hogy „szeretetreméltóak a szép hölgyek iránt“ vezették rá a kapitányt Moszkva helyzetére.

— Apropos, mondja csak kérem, igaz az, hogy az

asszonyok mind elmentek Moszkvából? Furcsa egy gondolat, ugyan mitől féltek?

— Hát a francia hölgyek vajjon nem hagyták volna-e el Párist, ha az oroszok bevonultak volna oda? — kérdezte Pierre.

— Hahaha . . . — A francia heves és vidám kacagásra fakadt, miközben Pierre vállát megveregette. — No ez sikerült! — mondotta. — Páris . . . Hja, az Páris... Páris . . .

— Páris — a világ fővárosa . . . — mondotta Pierre, befejezván a francia gondolatát.

A kapitány ránézett Pierre-re. Meg volt az a szokása, hogy a beszélgetés kellő közepén elhallgatott s mosolygó és szívélyes tekintetével merően nézett arra, a kivel beszélt.

— No, ha ön nem mondta volna, hogy orosz, fogadni mertem volna, hogy párisi. Van önben valami, az a valami . . . és, — ezután a bók után megint szótlanul nézett rá.

— Voltam is Párisban, éveket töltöttem ott, — mondotta Pierre.

— Oh, az meg is látszik . . . Páris! . . . a ki nem ösmeri Párist, vad ember. A párisit már két mérföldről megismerni. Páris — az Talma, Duchenois, Potier, a Sorbonne, a boulevardok . . . — és látván, hogy a befejezés laposabb az előzményeknél, szaporán hozzátette: — az egész világon csak egy Páris van. Ön járt Párisban és orosz maradt. No, de sebai, én azért önt semmivel se tisztelem kevésbé.

A bor hatása alatt és a sötét gondolataival teljes magányosságban eltöltött napok után, Pierrenek önkéntelen gyönyörűséget okozott az együttlét ezzel a vidám és kedélyes emberrel.

— De térjünk vissza az önök hölgyeihez; azt mondják, hogy rendkívül szépek. Milyen hóbortos gondolat eltemetni magukat a pusztákon, mikor a francia hadsereg Moszkvában van! Pompás alkalmat szalasztottak el. A parasztjaikat, azokat még értem, de önök, művelt emberek, már jobban ösmerhettek volna bennünket. Mi bevettük Bécsset, Berlint, Madridot, Nápolyt, Rómát, Varsót,

— a világ minden fővárosát. Félnék tőlünk az igaz, de szeretnek is bennünket. Nem árt bennünket közelebből is megösmerni. Aztán meg a császár . . . — kezdte el, de Pierre közbevágott.

— A császár, — ismételte Pierre, s egyszerre szomorú és zavart kifejezést öltött az arcza. — A császár talán . . . ?

— A császár? A megtestesült nagylelkűség, irgalmasság, rend . . . lángész, — ime ez a császár. Ezt én, Ramballe mondom önnek. Biztosítom róla, hogy én még nyolcz esztendővel ezelőtt ellensége voltam. Az én apám gróf volt és emigráns. De ez az ember lefegyverzett engem. Hatalmába kerített. Nem tudtam a nagyság és dicsőség ama látványának ellentállani, a melyet ő Franciaország elé tárt. Mikor megértettem, hogy mit akar, mikor azt láttam, hogy babérból vet ágyat nekünk, így szóltam magamban: ime, a császár, és megadtam magamat neki. Ez igaz! Bizony mondom kedvesem, ez a múlt és eljövendő századok legnagyobb embere.

— Nos, és ő is Moszkvában van? — kérdezte Pierre habozva és gonosz ábrázattal.

A francia ránézett Pierre gonosz arczára és el nevette magát.

— Nem, holnap tartja a bevonulását, — felelt és folytatta elbeszélését.

Néhány hangnak a kapuból behallatszó kiabálása és Morel betoppanása zavarta meg a beszélgetésüket, a ki azt jött jelenteni a kapitánynak, hogy Württembergi huszárok vannak itt, és ugyanabban az udvarban akarják a lovaikat elhelyezni, a melyben a kapitány lovai állottak. A zavar legfőképpen abból eredt, hogy a huszárok nem értették meg azt, a mit mondtak nekik.

A kapitány maga elé idéztette a legidősebb altisztet és szigorú hangon megkérdezte tőle, melyik ezredből valók, ki a parancsnokuk és milyen alapon merészkednek egy már elfoglalt kvártélyba betolakodni. A német, a ki csak rosszul értett francziául, az első két kérdésre megnevezte az ezredét és a parancsnokát, de az utolsó kérdésre, melyet nem értett meg, nyakatekert franczia szavakat kevervén német beszédébe, azt felelte, hogy ő

az ezred kvártélymestere s parancsnokától parancsa van, hogy a házakat az egész soron foglalja el. Pierre, a ki tudott németül, lefordította a kapitánynak azt, a mit a német mondott, s viszont a kapitány válaszát elmondotta a Württemberg-huszárnak. A német, miután megértette, a mit mondtak neki, beadta a derekát, s elvezette az embe-reit. A kapitány kiment a lépcsőre és hangos szóval adta ki a parancsait.

Mikor visszatért a szobába, Pierre ugyanazon a helyen ült, mint annakelőtte s a kezére hajtotta a fejét. Szenvedést árult el az arcza. És ebben a pillanatban csak-ugyan szenvedett is. Mikor a kapitány kiment és Pierre egyedül maradt, egyszerre felocsúdott és fölismerte azt a helyzetet, a melybe került. Bármily neheze-re esett is Pierre-nek, nem az bántotta ebben a pillanatban, hogy Moszkvát elfoglalták s hogy most a szerencsés győzők gazdálkodtak benne és olyan leereszkedéssel bántak el ő vele. A maga gyöngeségének a tudata gyötörte. A föl-hajtott pár pohár bór, s az ezzel a kedélyes emberrel folytatott beszélgetés teljesen semmivé tették azt a komor lelkiállapotát, a melyben Pierre ezeket az utolsó napokat átélte, s a melyre szándéka megvalósítása szempontjából föltétlen szüksége volt. A pisztoly, a tör, az újjas készen volt, s Napoleon holnap volt bevonulandó. Pierre most is épp oly hasznosnak és érdemesnek találta, hogy a gonosztévőt megölje; de érezte, hogy már nem fogja megcselekedni. Miért? — ezt nem tudta, de mintegy előre megérezte, hogy nem fogja végrehajtani a szándékát. Küzdött gyöngeségének a tudata ellen, de komolyan érezte, hogy nem bír vele, hogy azelőtti, a bosszúra, a gyilkosságra és az önfeláldozásra vonatkozó sötét gondolatmenete az első emberrel való érintkezéstől szerte-foszlik.

A kapitány kissé biczegve és valamit fütyörészve lépett a szobába.

A francia fecsegése, mely azelőtt szórakoztatta őt, most ellenszenvessé lett előtte. A fütyörészése, a járása s az a mozdulata, a melylyel a bajúszát pödörgette, — mindez bántónak tünt fel most előtte.

„Tüstént elmegyek, egy árva szót se váltok többé

vele", — gondolta Pierre. Ezt gondolta, de azért még mindig ott ült a helyén. A gyöngeségnek valami furcsa érzése szögezte oda a helyéhez: föl akart kelni és ki akart menni, de nem tudott.

A kapitány éppen ellenkezőleg, rendkívül vidámnak látszott. Vagy kétszer végigment a szobán. Csillogtak a szemei, könnyedén rángatózott a bajusza, mintha valami mulatságos ötletén mosolygott volna magában.

— Pompás egy ember ezeknek a Württembergeknek az ezredese! — mondotta egyszerre. — Német ember, de mindamellet pompás fiú. De persze, német.

Oda ült Pierre-el szembe.

— Igaz, ön tehát tud németül?

Pierre szótlánul nézett rá.

— Hogy' van az németül „menedékhely“?

— Menedékhely? — ismételte Pierre. — Menedékhely németül Unterkunft.

— Hogy' mondta? — kérdezte a kapitány bizalmatlanul és szaporán.

— Unterkunft, — ismételte Pierre.

— Onterkoff, — mondotta utána a kapitány és pár pillanatig mosolygó szemekkel nézett Pierre-re. — Milyen bolondok is ezek a németek. Ugy-e, Pierre uram? — fejezte be.

— No, még egy palaczkocskát ebből a moszkvai Bordeaux-ból, nemde? Morel majd melegít nekünk még egy palaczkocskát. Morel! — kiáltott föl a kapitány vidáman.

Morel hozott gyertyát és egy palaczk bort. A kapitány a gyertya világánál rápillantott Pierre-re, és szemlátomást megdöbbsent zilált ábrázatától. Ramballe az arcán őszinte keserűséggel és részvétellel odament Pierre-hez és fölébe hajolt.

— Mit jelentsen ez, szomorúak vagyunk? — mondotta Pierre kezét megérintvén. — Talán én keserítettem el? Nem, de igazán van tán valami panasza ellenem? — kérdezte tőle ismételten. — Avagy tán az általános helyzet oka a szomorúságának? . . .

Pierre semmit se felelt, de gyöngéden nézett a francia szeméibe. A részvétnek ez a kifejezése jól esett neki.

— Becsületesre mondom, arról nem is szólva, hogy lekötelezettje vagyok önnek, őszinte barátságot is érzek ön iránt. Tehetnék tán valamit önnek? Parancsoljon velem. Az életemet és a halálomat. Ezt kezemet a szívemre téve mondom önnek, — mondotta s a mellére csapott.

— Köszönöm, — felelt Pierre. A kapitány épp oly merően nézett Pierre-re, mint akkor, a mikor megtudta, hogy hogy' hívják a menedékhelyet németül, és egyszerre földerült az arcza.

— No hát akkor iszom az ön egészségére! — kiáltott föl vidáman, kitöltvén két pohár bort. Pierre fogta a poharát és kiitta. Ramballe is fölhajtotta a magáét, még egyszer kezét szorított Pierre-el és búskomor helyzetben mélázóan rákönyökölt az asztalra.

— Bizony barátom, ilyenek a sors szeszélyei! — kezdte el. — Vajjon ki mondta volna valaha, hogy én katona és dragonyos kapitány leszek Bonapart, — mint a hogy' őt valamikor hívták, — szolgálatában. És ime, itt vagyok vele Moszkvában. Figyelmeztetnem kell önt, kedvesem, — folytatta egy olyan embernek a szomorú és egyenletes hangján, a ki valami elbeszélésre készül, — hogy a mi nevünk Franciaországban egyike a legrégebbeknek.

S a kapitány a francziák együgyű nyiltságával elmondta Pierrének őseinek a történetét, a gyermekkorát, ifjúkorát és serdülő korát, s minden rokoni, vagyoni és családi viszonyait. „Az én szegény anyám“ — természetesen nagy szerepet játszott ebben az elbeszélésben.

— De mindez az életnek csak külsősége, a lényeg mégis csak — a szeretet. A szeretet! Úgy-e, hogy az, Pierre uram? — kérdezte fölélénkülve. — No még egy pohárkával.

Pierre megint kiitta, s egy harmadik pohárral is töltött magának.

— Oh asszonyok, asszonyok! — és a kapitány könnybe lábbadt szemekkel nézett Pierre-re, s elkezdett a szerelemről és szerelmi kalandjairól beszélni. Kalandja pedig szép számmal akadt, a mi könnyen érthető volt, ha az ember a tiszt önelégült, szép arczát nézte, s látta azt a lelkes élénkséget, a melylyel a nőkről beszélt.

Mindamellett, hogy Ramballe szerelmi históriái egytől-egyig magukon viselték annak a pákosztosságnak a jellegét, a melyben a francziák a szerelemnek kizárólagos ingerét és poézisét látják, a kapitány annak az őszinte meggyőződésével beszélte el azokat, hogy egyedül csak ő érezte át és ősmerte meg a szerelem minden gyönyörűségét, és olyan csábítóan írta le a nőket, hogy Pierre a legfeszültebb kíváncsisággal hallgatta.

Nyilvánvaló volt, hogy l'amour (szerelem), a melyet a francia annyira szeretett, nem volt az az alacsonyrendű és közönséges szerelem, a melyet Pierre valamikor a felesége iránt érzett, sem pedig az a saját maga által felűjt regényes szerelem, a melylyel Natasa iránt viseltetett (Ramballe egyformán lenézte ennek a szerelemnek mindkét nemét, — az egyik volt a „közönséges szerelem“, a másik pedig a „bárgyú szerelem“; az a l'amour, a melynek a francia hódolt, főképpen a nővel szemben való viszony természetellenességében s azoknak a fajtalanságoknak a csoportosításában csucsosodott ki, a melyekben ennek az érzelmenek legfőbb bája rejlett).

Igy egyebek közt elbeszélte a kapitány egy elbűvölő, körülbelül harminczötéves marquisné, s ezzel egyidejűleg az elragadó asszony bájos és ártatlan tizenhét esztendő leánya iránt való szerelmének a megindító históriáját. A nagylelkűségnek az anya s a leánya közt kifejlett küzdelme, mely azzal végződött, hogy az anya magát föláldozván, feleségül kínálta oda a leányát a kedvesének, még most is, bár nem volt egyéb egy régmúlt emléknél, egészen fölizgatta a kapitányt. Azután elmondott egy esetet, a melyben a férj a szerető szerepét játszotta, ő pedig (a szerető) a férj szerepét és ezenkívül még több mulatságos esetet elevenített föl németországi emlékeiből, hol az azile-t Unterkunft-nak hívják, „a hol a férjek káposztalevest esznek“ és a hol „a fiatal leányok nagyon szökék“.

Végül az utolsó eset, melyet gyors taglejtésekkel és kitüzesedett arcczal elmondott, mely Lengyelországban történt s még friss emlékezetében élt a kapitánynak, abból állott, hogy megmentette egy lengyelnek az életét (egyáltalában a kapitány elbeszéléseiben az életmentés lépten-

nyomon előfordult) és ez a lengyel, mikor francia szolgálataiba lépett, ő rá bízta elragadó feleségét, a ki „szívében telivér párisi volt“. A kapitány boldog volt, az elragadó lengyel asszonyka meg akart vele szökni, de a kapitány a nágyelkűség egy rohamában visszaadta az asszonyt az urának, miközben így szól: „Megmentettem az ön életét és most megmentettem a becsületét“. Miután ezeket a szavakat néhányszor megismételte, a kapitány megtörülte a szemeit s összerázkódott, mintha azt a hirtelen gyöngeségét akarta volna magától elhessegetni, mely erre a megható visszaemlékezésre elfogta.

A kapitány elbeszéléseit hallgatván, a mint ez a késő esti órákban s a bor hatása alatt gyakran megesik, Pierre nyomon követte mindazt, a mit a kapitány beszélt, meg is értett mindent, de a mellett tovább fűzte a maga egyéni gondolatait is, a melyek az elméjében fölmerültek. Mikor ezeket a szerelmi elbeszéléseket hallotta, egyszerre egészen váratlanul eszébe jutott a maga Natasa iránt való szerelme, s miközben ennek a szerelemnek a képei elvonultak a képzeletében, gondolatban összehasonlította őket Ramballe elbeszéléseivel. A mint a szerelem és a kötelesség közt való küzdelem leírását hallgatta, Pierre maga előtt látta a szerelme tárgyával a Szuchareva toronynál történt legutolsó találkozásának minden legapróbb részletét. Akkor a találkozás nem tett rá valami nagy hatást; azóta se jutott az eszébe egyetlen egyszer sem. De most úgy tetszett neki, hogy ennek a poétikus találkozásnak igen nagy volt a jelentősége.

„Kirillics Pjotr, jöjjön ide, tüstént megösmertem“, — hallotta újra a szavait, megint maga előtt látta a szeméit, a mosolyát, úti főkötöcskéjét, hajának kikukkanó fürtjét . . . s mindebben valami mélyen megindítót látott.

A kapitány, miután az elragadó lengyel asszonykáról szóló elbeszélését befejezte, azzal a kérdéssel fordult Pierre-hez, vajjon tapasztalta-e valaha a szerelemért való önfeláldozásnak és a törvényes férj iránt való írgységnek hasonló érzését.

Pierre a kérdés által kihívatva, fölemelte a fejét és szükségét érezte annak, hogy kifejezést adjon az őt foglalkoztató gondolatoknak; elkezdte magyarázni, hogy ő

valamelyest másként értelmezi a nő iránt való szerelmet. Elmondta, hogy ő egész életén keresztül csak egyetlen nőt szeretett és szeret ma is, és hogy ez a nő soha se lehet az övé.

— Valóban? — kiáltott föl a kapitány.

Azután elmondta Pierre, hogy ezt a nőt ő már kora ifjúsága óta szereti; de álmodni se mert róla, mert a leány nagyon fiatal, ő pedig egy névtelen, törvénytelen gyermek. Később, a mikor nevet kapott és gazdagsághoz jutott, azért nem mert gondolni rá, mert nagyon is szerette, s nagyon magas polczra helyezte őt a világ, és így annál inkább saját maga fölé. Elbeszélésének ehhez a pontjához érve, Pierre azzal a kérdéssel fordult a kapitányhoz: vajjon meg tudja-e ő ezt érteni.

A kapitány olyan taglejtést tett, mely azt látszott kifejezni, hogy még abban az esetben is, ha nem értené, kéri őt, hogy csak folytassa.

— A plátói szerelem olyan, mint a felhő... — mormogta. Talán a megivott bor, avagy az őszinteség vágya, vagy az a gondolat, hogy ez az ember nem ösmer és nem is fog megösmerni senkit azok közül, a kiknek az ő történetében szerepük van, vagy mindez együttesen megoldotta Pierre nyelvét. És ő nyámogó szájjal s könnybe-lábbadt szemével valahova a messzeségbe bámulva, elmondotta az egész históriát: a házasságát, Natasának az ő legjobb barátja iránt való szerelmét, a hitszegését és ő hozzá való viszonyának minden összefüggéstelen részletét. Ramballe kérdéseire még azt is elmondotta, a mit eleinte titkolt, — társadalmi állását, sőt még a nevét is elárulta neki.

Pierre elbeszéléséből az lepte meg a kapitányt legjobban, hogy Pierre olyan gazdag volt, hogy két palotája is volt Moszkvában s hogy ő bár mindenét elhagyta, még se távozott Moszkvából, hanem a nevét és a rangját eltitkolván, ott maradt a városban.

Késő éjjel volt, mikor ketten együtt kimentek az utcára. Derült és langyos volt az éjszaka. A háztól balra feltűnt a Moszkvában, a Petrovkán támadt első tűzvész vöröses fénye. Jobb felől magasan állott az égen az új hold sarlója és a vele szemben lévő oldalon ott állott

az a fényes üstökös, mely Pierre lelkében elválthatatlanul össze volt forrva az ő szerelmével. A kapuban Geraszim, a szakácsnő és két francia ácsorogtak. Hallatszott a kaczagásuk és egymásra nézve érthetetlen nyelven folytatott társalgásuk. A városból odalátszó piros tüzfényt bámulták.

Semmi rettenetes nem volt abban a pirosuló tüzfényben, mely a rengeteg városból, olyan messziről odalátszott.

Pierre-t, a mint a csillagos eget, a holdat, az üstököszt és a tűz fényét nézte, valami örömteljes megindulás fogta el. „Lám, milyen szép ez mind, vajjon mit akarok még?“ — gondolta magában. És egyszerre, a mint eszébe jutott a szándéka, megszedült a feje, szinte rosszullet fogta el, ugyannyira, hogy nekitámaszkodott a kerítésnek, nehogy összeroskadjon.

Pierre a nélkül, hogy új barátjától elbúcsúzott volna, ingadozó léptekkel elment a kapuból s szobájába térve lefeküdt a pamlagra és tüstént elaludt.

XXX.

A Moszkvából menekülő és távozó lakosok, valamint a visszavonuló csapatok különféle utakról és különféle érzelmekkel nézték a Moszkvában szeptember 2-ikán kiütött legelső égés tüzfényét.

Rosztovék karavánja akkor éjjel Moszkvától vagy húsz versztnyire, Mitiscsiben pihent meg. Szeptember elsején olyan későn indultak el, az út úgy el volt torlaszolva szekerekkel és csapatokkal, annyi mindent feledtek otthon, a miért azután embereket küldtek vissza, hogy akkor éjjel Moszkvától mindössze öt versztnyire voltak kénytelenek meghálni. Másnap reggel későn ébredtek, és megint annyi fönnakadásuk volt, hogy csak Balsija Mitiscsiig jutottak el. Tíz órára Rosztovék és a velük utazó sebesültek mind elhelyezkedtek volt a nagy község házaiban és udvaraiban. A cselédek, Rosztovék kocsisai és a sebesültek legényei, miután gazdáikat elhelyezték, megvacsoráltak, megetették lovaikat és kiálltak a lépcsőre.

A szomszéd házban feküdt Rajevszkij sebesült segédtszije, a kinek a kezét zúzta össze a golyó s a rettenetes fájdalomtól, mely gyötörte, keservesen nyögött szüntelenül és a nyögés borzalmasan visszhangzott az őszi éjszaka homályában. Az első éjszakát ez a segédtszjt ugyanabban az udvarban töltötte, a melyben Rosztovék szállva voltak. A grófné mondta is, hogy le nem tudta hunyni a szemét ettől a nyögéstől és Mitiscsiben a legnyomorultabb viskóban telepedett meg csak azért, hogy ettől a sebesülttől minél messzebb legyen.

Az egyik cseléd a kapuban álló hintó kasáról, egy másik nem éppen nagy égés tüzfényét pillantotta meg. Az egyik tüzfény már régóta látszott, és valamennyien tudták, hogy ott Malaja Miticsi ég, melyet Mamonov kozákjai gyújtottak föl.

— Ni-ni, emberek, ez megint egy másik égés, — szólott az egyik legény. Valamennyien a tüzfény felé fordították a figyelmüket.

— De hiszen mondták, hogy Mamonov kozákjai felgyújtották Malaja Miticsit. Az volna! Nem, ez nem Miticsi, ez messzebb van. Nézd csak, mintha magában Moszkvában volna. — Az emberek közül ketten lementek a lépcsőről, odasiettek egy kocsihoz és fölkapaszkodtak a fölhágójára. — Ez inkább balra van! No persze, Miticsi ahol van ni, ez meg éppen az ellenkező oldalon látszik. — Még néhány ember csatlakozott hozzájuk. — Lám, hogy' imbolyog, — szólott az egyik, — ez a tűz, urak, Moszkvában van, vagy a Szuscsevskáján, vagy a Rogozsszkáján. — Senki se felelt erre az észrevételre. És jó darabig valamennyien csak ennek az új tűznek föl-föllobbanó lángját bámulták.

Az öreg Terentyics Danilo, a gróf komornyikja (mint a hogy' hívták), odajött a csoporthoz és rákiáltott Miskára.

— Hát te mit báméskodol, te mafla . . . A gróf hív és nincs ott senki; menj szaporán és szedd össze a ruhát.

— De hiszen csak vízért szaladtam ki, — felelt Miska.

— Hát maga mit gondol, Terentyics Danilo, úgy-e,

hogy ez a tűz Moszkvában van? — kérdezte az egyik inas.

Terentyics Danilo nem felelt és jó darabig megint valamennyien hallgattak. A tűzfény mind nagyobb lett és imbolyogva terjedt tovább.

— Irgalmas Isten! . . . Szél is van, és ez a szárazság . . . — szólalt meg ismét egy hang.

— Ni, milyen borzasztó. Oh, Istenem! Már a pernye is látszik. Isten irgalmazz a mi bűnös lelkünknek!

— Majd csak eloltják tán.

— Ugyan ki oltaná? — hallatszott Terentyics Danilo hangja, a ki mindeddig hallgatott. Nyugodt és vonzatott volt a hangja: — Moszkva biz az, gyerekek, — mondotta, — a mi fehér matyuskánk . . . — elcsuklott a hangja, s egyszerre öreges sírásra fakadt. És mintha valamennyien csak ezt várták volna, hogy ennek a tűzfénynek egész jelentőségét megértsék. Sóhajok, imádkozó hangok hallatszottak mindenfelé és közben az öreg grófi komornyik szipogása.

XXXI.

A komornyik visszatérve a házba, jelentette a grófnak, hogy Moszkva ég. A grófi magára vette a hálókötöst és kiment, hogy megnézze. Vele együtt Szonya, a ki még le se vetkőzött volt és madame Schoss is kimentek. Natasa és a grófné egyedül maradtak a szobában. (Petya már nem volt együtt a családjával: előre ment az ezredével, mely Trojca felé iparkodott.)

A grófné sírva fakadt Moszkva égésének a hírére, Natasa, a ki sápadtan és kimeresztett szemekkel ült a szentképek alatt egy lóczán (ugyanazon a helyen, a hol, mikor megérkezett volt, leült), rá se hederített az apja szavaira. Folyton csak a segédtsízt szakadatlan nyögésére figyelt, mely még a harmadik házból is áthallatszott.

— Jaj, de irtóztató! — sóhajtott föl a megrémült Szonya, mikor visszatért az udvarról. — Én azt hiszem, egész Moszkva ég, olyan rettenetes az a fény! Natasa, nézd csak, most innen az ablakból is látszik, — mon-

dotta a hugának, nyilván el akarván öt szórakoztatni valamivel. De Natasa úgy nézett rá, mintha nem tudná, mit akar tőle, s megint rámeresztette a szemét a kályha szögletére. Natasa már reggel óta, azóta, hogy Szonya a grófné legnagyobb csodálkozására és bosszúságára, Isten tudja, miért, szükségesnek tartotta Natasával Andrej herczeg megsebesülését és azt, hogy ő is az ő karavánjukban van, közölni, a kábultságnak ebben az állapotában volt. A grófné úgy megharagudott Szonyára, mint ritkán szokott. Szonya sírt és bocsánatot kért, és most, mintegy jóvá akarván tenni a hibáját, szüntelenül a nénje körül forgolódott. — Nézd csak, Natasa, milyen borzalmasan ég, — mondotta Szonya.

— Mi ég? — kérdezte Natasa. — Hja úgy, Moszkva. — És csak azért, nehogy Szonyát megbántsa és hogy szabadulhasson tőle, odahajtotta a fejét az ablakhoz, kinézett rajta, de úgy, hogy nyilvánvalóan semmit se láthatott, és megint csak visszaült előbbi helyére.

— De hiszen nem láttad?

— Dehogy' is nem, igazán mondom láttam, — mondotta olyan hangon, mintha csak könyörgött volna, hogy hagyjon neki békét.

A grófné is, Szonya is teljesen érthetőnek találták, hogy Moszkvának, Moszkva égésének most semmi jelentősége se lehetett Natasa szemeiben.

A gróf megint visszavonult a vendégfal mögé és lefeküdt. A grófné odament Natasához, kifordított kézzel megérintette a fejét, mint a hogy akkor szokta, mikor a leánya beteg volt, majd az ajkaival megérintette a homlokát, hogy megtudja, van-e láza, és végül megcsókolta őt.

— Megfáztál? Szinte vaczog a fogad! Talán lefeküdnél, — mondotta.

— Lefeküdni? Csakugyan, jó lesz, le is fekszem. tüstént lefekszem, — felelt Natasa.

Attól az időtől fogva, a mikor ma reggel elmondták Natasának, hogy Andrej herczeg súlyosan megsebesült és együtt utazik velük, csak az első pillanatban kérdészködött kissé sűrűbben az iránt, hová? hogyan? veszedelmes-e a seb? lehet-e őt látnia? De miután tudtára adták, hogy nem láthatja őt, hogy a sebe súlyos, de

az élete nem forog veszedelemben, Natasa nyilván nem adván hitelt annak, a mit neki mondtak, ellenben meggyőződve róla, hogy bármennyit kérdezzen is, mindig csak ugyanazt felelik majd neki, se nem kérdezősködött többet, se nem beszélt többet. Nagy szemeivel, a melyeket a grófné olyan jól ismert és a melyeknek a kifejezésétől annyira félt, Natasa egész úton mozdulatlanul ült a hintó szögletében, s ugyanúgy ült most azon a lóczán, a melyre elhelyezkedett. Azzal, hogy valamin törte a fejét, valamit tervelt, sőt tán valamire már el is szánta magát, — azzal a grófné tisztában volt, de hogy mi volt az a valami, azt nem tudta s éppen ez volt az, a mi gyötörte és szinte megrémítette.

— Natasa, vetközz le, kedvesem és feküdj be az én ágyamba. (Egyedül csak a grófnénak volt ágyban megvetve a fekhelye; madam Schoss-nak és a két kisaszszonyinak zsuppon kellett hálniok a földön.)

— Nem, mama, majd csak oda fekszem a földre, — felelt Natasa bosszúsan, s odalépvén az ablakhoz, kinyitotta. A nyitott ablakon most még tisztábban hallatszott be a segédtiszt nyögése. Natasa kidugta a fejét az éjszaka nyirkos levegőjébe és a grófné látta, a mint vékony nyaka a zokogástól megrázkódott és oda-odaütődött az ablakfélfához. Natasa tudta, hogy nem Andrej herczeg nyög. Tudta, hogy Andrej ugyanazon a soron, a melyen ők voltak, a pitvar tulsó oldalán egy másik szobában feküdt; de ez a rettenetes és szüntelen nyögés zokogásra indította. A grófné és Szonya odanéztek.

— Feküdj le, galambom, feküdj le, édes szívecském, — mondotta a grófné s könnyedén megérintette a kezével Natasa vállát. — No feküdj hát le szépen.

— Hja, igen . . . Tüstént, tüstént lefekszem, — mondotta Natasa, szaporán levetközött, miközben a szoknya-kötőit eltépte. Ledobván a ruháját és magára kapván a koftocskáját, maga alá szedte a lábait és lekuporodott a földön megvetett ágyra, s a vállán keresztül előreacsapván kurta és vékony varkocsát, elkezdte összefonogatni. Hosszú, vékony és fűrge ujjai szaporán és ügyesen keresztbe fonták és kötötték össze a varkocsát. Natasa feje a szokott mozdulatokkal fordult hol az egyik, hol a másik

oldalra, de lázas, tágra nyitott szemei mozdulatlanul meredtek maguk elé. Mikor éjjeli öltözködésével egészen elkészült, csöndesen leereszkedett az ajtó közelében levő zsupp-szénára leterített lepedőre.

— Natasa, feküdnél tán a középre, — mondotta Szonya.

— Nem, itt maradok, — felelt Natasa. — Csak feküdjetek le már, — tette hozzá bosszúsan. S belefúrta az arczát a párnájába.

A grófné, madame Schoss és Szonya szaporán levetköztek és lefeküdtek. Csak egy kis lámpa pislákol a szobában.

De odakünn szinte világos volt Malija Mitiszcsi égésétől, mely vagy két versztnyire volt oda, s behallatszott a Mamonov kozákjai által rézsút szemben elpusztított csapszékből és az utczáról a nép éjjeli kurjongatása, valamint a segédtszít szakadatlan nyögése.

Natasa jó darabig hallgatta a hozzá beszűrődő külső és belső hangokat és meg se moczczant. Hallotta eleinte az anyja imádságát és sóhajtozását, majd az ágya recsegését, madame Schoss-nak sípoló hangokkal vegyes hordogását és Szonya csöndes lélekezését. Azután a grófné, szólította Natasát. Natasa nem felelt.

— Úgy tetszik, mama, hogy alszik, — felelt helyette halkán Szonya. A grófné rövid hallgatás után megint megszólalt, de akkor már nem felelt neki senki.

Csakhamar ez után Natasa már csak az anyja egyenletes lélekezését hallotta. Mind a mellett, hogy a takaró alól kibújt meztelen lábacska fázott a hideg földön, meg se moczczant.

Valahol egy repedésben, mintegy valamennyiük fölött diadalt űlve, megczirpant egy tücsök. Valahol messze megszólalt egy kakas, a közelben felelt a szavaira egy másik. A csapszékben elnémult a kurjongatás, csak a segédtszít nyögése nem szűnt meg egy pillanatra sem. Natasa fölemelkedett.

— Szonya? Alszol? Mavra? — suttogta. Senki se felelt. Natasa lassan és óvatosan fölkel, keresztet vetett magára, s meztelen keskeny lábainak óvatos és hajlékony lépésével rálépett a sáros, hideg földre. Megcsikor-

dult a padlódeszka. Szaporán szedegetve a lábait, mint a macska odaosont az ajtóhoz és megfogta hideg kilincset.

Úgy tetszett neki, mintha nehézkes és egyenletes ütésekkel kopogott volna valami a szoba falában: pedig csak a félelemtől, a rémülettől és a szerelemtől dermedten sajgó szívének volt ez a dobogása.

Kinyitotta az ajtót, átlépett a küszöbön s rálépett a pitvar nyirkos és hideg földjére. A hirtelen hidegség valamelyest felüdítette. Meztelen lábával egy alvó embert tapogatott ki a földön, keresztüllépett rajta és kinyitotta annak a szobának az ajtaját, a melyben Andrej herczeg feküdt. A szobában egészen sötét volt. Az ágy mellett, a melyen valami feküdt, egy lóczán hosszú bélel kiégő faggyúgyertya állott a hátsó szögletben.

Natasa már reggel, a mikor Andrej herczeg megsebesüléséről és ottlétéről értesült, elhatározta, hogy okvetetlenül látnia kell őt. Nem tudta, hogy miért kell annak meglenni, de azt tudta, hogy ez a találkozás kínos lesz, és annál inkább meg volt győződve, hogy föltétlenül szükség van rá.

Egész napon át csak annak a reményében élt, hogy éjjel majd megláthatja őt. De most, mikor közeledett az a pillanat, borzalom fogta el annak a gondolatára, a mit látni fog. Vajjon mennyire volt elcsönkítva? Mi maradt meg belőle? Vajjon ő is úgy nyög-e, mint az a segéd-tiszt? Igen, alkalmasint olyan ő is mindenben. A képzeletében ő is valóságos megtestesülése volt ennek az állandó nyögésnek. Mikor ott a szögletben azt a homályos tömeget megpillantotta, s a betegnek a takaró alatt föl-emelt térdeit a vállainak vélte, valami irtózatot testet képzelt maga elé, és meghökkent rémületében. De valami ellenállhatatlan erő vonzotta előre. Óvatosan egyet-kettőt lépett és egyszerre egy zsúfolt szoba közepén találta magát. Ugyanabban a szobában a szentképek alatt egy másik ember is feküdt a lóczán (ez Timochin volt), a földön pedig még más két ember (az orvos és a komornyik) hevert.

A komornyik föltápáskodott és suttogott valamit. Timochin, a kinek a sebesült lábában nagy fájdalmak voltak, nem aludt és nagy szemeket meresztett a fehér ing-

ben, koftocskában és hálófőkötőben megjelent furcsa leányalakra. A komornyiknak azok az álmos és megrémült szavai: „mit akar, mit keres itt?” arra indították Natasát, hogy még gyorsabban odalépjen ahhoz a valamihez, a mi ott a szegletben feküdt. Bármily kevésbé volt is emberi formája annak a rettenetes testnek, mégis meg kellett őt látnia. Elment a komornyik mellett, a gyertya leégett bele lepottyant, és Natasa tisztán maga előtt látta a terítőn szétterpesztett kezekkel ott fekvő Andrej herczeget, olyannak, a minőnek mindig látta.

Teljesen olyan volt, mint azelőtt is, mindig; de arcának kihevült színe, ünnepélyesen ő rá meresztett csillogó szemei, különösen finom és gyermekes nyaka, mely az ing hátrahajlott gallérjából kiállt, valami különös ártatlan és gyermekes külsőt kölcsönöztek neki, a melyet Natasa azelőtt soha se látott benne. Natasa odament hozzá s gyors, hajlékony és fiatalos mozdulattal letérdelt előtte.

Andrej herczeg elmosolyodott és kezét nyujtott neki.

XXXII.

Hét nap múlt el azóta, hogy Andrej herczeg a borodinoi csatatér sebkötöző-helyén magához tért. Ez alatt az egész idő alatt csaknem állandó önkívületben volt. Lázás állapota és beleinek a gyulladása, melyek erősen megsérültek, a sebesültekkel együtt utazó orvos véleménye szerint föltétlenül halálos volt. De a hetedik napon a beteg jó étvágygyal evett teát s egy falat kenyeret, az orvos pedig úgy találta, hogy a láza határozottan csökken. Reggelre Andrej herczeg magához tért. Moszkvából való távozásuk után az első éjjel elég langyos volt az idő, s Andrej herczeget künn hagyták éjszakára a kocsijában; de Mitiscsiben a sebesült maga kívánta, hogy kivigyék és teát adjanak neki. Az a fájdalom, melyet a házba való beszállítás okozott neki, hangos nyögésre indította Andrej herczeget, a ki megint elvesztette az eszméletét. Mikor lefektették a tábori ágyra, sokáig behúnyt szemmel és mozdulatlanul feküdt. Később kinyitotta a szemeit és halkán suttopta: „Mi lesz azzal a

teával?" Ez, az élet apró részletei iránt való fogékonyság meglepte az orvost. Megtapogatta az üterét s csodálkozva és elégedetlenül látta, hogy javult az érverése. Ez azért keltett benne elégedetlenséget, mert tapasztalásból meg volt győződve róla, hogy Andrej herczeg nem maradhat életben, s ha nem hal meg most, tán valamivel később, de nagy szenvedések árán fog elpusztulni. Andrej herczeggel együtt szállították el Moszkvából az ezredebeli pirosorrú Timochin őrnagyot, a ki ugyancsak a borodinoi ütközetben a lábán sebesült meg. Velük tartott még az orvos, a herczeg komornyikja és kocsisa és két tisztiszolga is.

Andrej herczeg megkapta a teát. Mohón szürcsölte a teát, miközben lázas szemekkel bámult maga elé az ajtóra, mintha iparkodott volna valamit megérteni, s valamire visszaemlékezni.

— Nem kell több. Itt van Timochin? — kérdezte. Timochin odacsúszott hozzá a lóczán.

— Itt vagyok, kegyelmes uram.

— Hogy' van a sebe?

— Az enyém? Jól. Maga van itt? — Andrej herczeg megint eltűnődött, mintha eszébe jutott volna valami.

— Nem lehet könyvet kapni? — kérdezte.

— Miféle könyvet?

— Az Evangéliumot! Nekem nincsen. — Az orvos megígérte, hogy majd kerít egyet, és elkezdte kérdezgetni a beteget, mit érez. Andrej herczeg kelletlenül, de értelmesen felelt az orvos minden kérdésére, azután azt mondta, hogy még egy párnát kell tenni alá, mert kényelmetlenül fekszik és nagy fájdalmai vannak. Az orvos és a komornyik fölemelték azt a köpenyt, a melylyel le volt takarva, és a rothadó testnek attól a nehéz szagától, mely a sebből szerteáradt, összeránczolván a szemöldöküket, elkezdték vizsgálni azt a rettenetes helyet. Az orvosnak nagyon nem tetszett valami, valamit igazított rajta, megfordította a sebesültet úgy, hogy megint elkezdett jajgatni, és a fordítás ideje alatt érzett fájdalomtól megint elvesztette az eszméletét, s elkezdett félrebeszélni. Mindig csak arról beszélt, hogy szerezzék meg neki mielőbb azt a könyvet és tegyék oda mellé.

— Ugyan mibe kerül ez maguknak! — mondotta. — Nekem nincs, — szerezzék meg hát és tegyék ide, csak egy perczre legalább, — mondotta siránkozó hangon.

Az orvos kiment a pitvarba, hogy megmossa a kezeit.

— No már az igaz, hogy lelketlenek vagytok, — mondotta az orvos a komornyiknak, a ki vizet öntött a kezeire. — Csak egy pillanatra ne nézzen utána az ember. Ez olyan fájdalom ám, hogy szinte csodálkozom rajta, hogy kiállja.

— De hiszen mi, azt hiszem, alátámasztottuk, a Jézus Krisztus szent nevéért, — felelt a komornyik.

Andrej herczeg most először ébredt tudatára annak hol van és mi történt vele s most jutott az eszébe először, hogy megsebesült és mint abban a pillanatban, a mikor a hintó Mitiscsiben megállott, bekívánczolt a házba. A fájdalomtól megint összezavarodván, csak a szobában tért ismét magához, mikor a teát itta és ott újra fölidézvén az emlékezetében mindazt, a mi vele történt, az eddiginél sokkal élénkebben maga elé képzelte ott a sebkötöző-helyen azt a pillanatot, a mikor egy ember szenvedéseinek a láttára, a kit nem szeretett, ezek az új és boldogságot ígérő gondolatai támadtak. És ezek a gondolatok, bár homályosan és határozatlanul, de megint a hatalmukba kerítették a lelkét. Eszébe jutott, hogy most valami új boldogság környékezi. És hogy ez a boldogság valami közösségben áll az Evangéliummal. Ez volt az oka, a miért az Evangéliumot kérte. De az a kényelmetlen helyzet, a melyet a sebének adtak és az az új átfordítás megint összezavarták a gondolatait és harmadszor már csak az éjszaka teljes csöndjében tért ismét magához. Mindenki aludt körülötte. Egy tücsök czirpogott a szomszédban, az utczán kurjogott és dalolt valaki, csótának neszezték az asztalon, a szentképeken és a falakon, egy köpczös légy döngött a fejpárnája mellett és a faggyúgyertya körül, mely hosszú bélel lobogva állt ott mellette.

A lelke nem volt rendes állapotban. Az egészséges ember rendszerint számtalan dologra gondol, számtalan dolgot érez, és tömérdek mindenfélére emlékezik egy időben, de van hozzá hatalma és ereje, hogy a gon-

dolatoknak vagy a jelenségeknek egy bizonyos sorozatát kiválasztva, minden figyelmét erre összpontosítsa. Az egészséges ember a legmélyebb gondolkodás közepett képes felocsudni, hogy egy udvarias szót vessen oda valakinek, a ki hozzá belép, s utána megint visszatér a gondolataihoz. De Andrej herczeg lelke ebben a tekintetben nem volt rendes állapotban. Lelkének az erői tevékenyebbek és világosabbak voltak, mint valaha, de az akaratán kívül működtek. Egy és ugyanabban az időben a legkülönbélebb gondolatok és képzetek uralkodtak rajta. Olykor egyszerre elkezdett az elméje dolgozni, még pedig olyan erővel, tisztasággal és mélységgel, a minővel egészséges állapotában soha nem volt ereje működni; de egyszerre, a munkája kellő közepén megszakadt a fonál, átengedte a helyét valami váratlan képzetnek, a melytől nem volt többé ereje az előbbihez visszatérni.

— „Igen, egy új boldogság tárult föl előttem, melyet semmi emberi hatalom nem vehet el tőlem“, — gondolta magában, a mint a félhomályos, csöndes szobában feküdt, és lázasan tágranyitott szemeivel merően bámult maga elé. „Egy új boldogság, mely kívül áll az anyagi erőkön, az emberre való anyagi hatásokon, s mely egyedül a lélek, a szerelem boldogsága! Megérteni ezt minden ember képes, de megösmerni és megadni — egyedül csak az Isten. De hogy' írta elő az Isten ezt a törvényt? ...“ És egyszerre megszakadt ezeknek a gondolatoknak a fonala, és Andrej herczeg hallani kezdett (vajjon lázálmban vagy a valóságban hallja-e, azt maga se tudta), hallani kezdett valami halkán zümmögő hangot, mely ütemben ismételte: „I piti-piti-piti“, azután „i ti-ti“, és megint „i piti-piti-piti“, és megint „i ti-ti“. Ezzel együtt, ennek a zümmögő zenének a hangjai mellett, Andrej herczeg úgy érezte, hogy közvetlenül az arcának a közepe fölött, valami tükből és vasszilánkokból álló légies épület kezdett emelkedni. Érezte (bár ez nagyon nehezeére esett), hogy gondosan meg kellett őriznie az egyensúlyt, hogy ez az emelkedő épület össze ne roskadjon; de azért mégis összeomlott és lassan megint fölemelkedett annak az egyenletesen zümmögő zenének a hangjai mellett. „Hú-

zódik! Húzódik! kinyújtózik és folyton húzódik“, — mondotta magában Andrej herczeg. Miközben a zümmögésre figyelt és ennek a tüköböl való épületnek a nyújtózó emelkedését érezte, Andrej herczeg helylyel-közzel a gyertya kerek, piros lángját is látta, s a csótánok nesztét s a párnája és az arcza körül döngő légy zúgását is hallotta. És valahányszor a légy hozzáért az arczához, valami égető érzést keltett benne; de egyúttal megint bámulatba ejtette az, hogy a légy, bár minduntalan belecsapódott az arcza fölött emelkedő épületbe, ezt még se döntötte össze. De ezenkívül még valami furcsaságot látott. Valami fehérség volt ez az ajtóban, egy sphinxnek a szobra, mely szintén oly nyomasztóan nehezedett rá.

— „De lehet, hogy ez csak az én ingem ott az asztalon“, — gondolta Andrej herczeg, — „és ezek a lábaim, ez meg az ajtó, de miért nyúlik hát, miért mozog úgy minden, és ez a piti-piti-piti és ti-ti-ti — és piti-piti-piti...“ — „Elég, hadd el már kérlek, elég“, — kérelt valakit Andrej herczeg nyomatékosan. És egyszerre megint szokatlanul tisztán és nagy erővel támadt föl benne egy-egy gondolat és érzés.

„Igen, a szeretet (gondolta megint teljes tisztasággal), de nem az a szeretet, mely valamiért, valakiért vagy valami okból szeret, hanem az a szeretet, a melyet akkor éreztem először, a mikor haldokolva ott láttam az ellenségemet és mégis megszerettem. Én a szeretetnek azt az érzését éreztem, mely maga a lélek lényege, s a melynek nincs szüksége tárgyra. Most is ezt a boldogító érzést érzem. — Szeretni embertársainkat, szeretni ellenségeinket. Szeretni mindent, — szeretni az Istent minden megnyilatkozásában. Egy nekünk kedves embert emberi szeretettel is szerethetünk; de csak az ellenséget lehet isteni szeretettel szeretni. S azért volt olyan nagy az én örömem, mikor úgy éreztem, hogy szeretem azt az embert, Mi lett belőle? Vajjon él-e még?... Ha emberi szeretettel szeretünk, a szeretetből könnyen átcsaphatunk a gyűlöletbe; de az isteni szeretet nem változhatik. Semmi, még a halál sem ronthatja meg. Ez a lélek lényege. Pedig hány embert gyűlöltem én életemben. És az összes emberek közül senkit sem szerettem és senkit se gyűlöltem

annyira, mint őt". És élénken maga elé képzelte Natasát, de nem úgy, mint annak előtte, egyedül a bájaival, a melyek neki magának is örömet szereztek, de most először képzelte maga elé a lelkét. És egyszeriben megértette az érzéseit, a szenvedéseit, a szégyenét és a megbánását. Most értette meg először az ő elutasításának és vele való szakításának egész kegyetlenségét. Csak ha még egyetlen egyszer láthatnám őt. A szeméibe elmerülve csak egyetlen egyszer mondhatnám...

És piti-piti-piti és ti-ti, és piti-piti — bum, — odavágódott a légy... S egyszerre átterelődött a figyelme a valóság és a lázálom egy másik világába, a melyben valami különös történt. Ebben a világban is még egyre emelkedett az az épület a nélkül, hogy összeomlott volna, éppen úgy nyújtózott valami, épp olyan piros tűzkörben égett a gyertya, s éppen úgy ott állott az a sphinxnek nézett ing az ajtóban; de mindezekon kívül valami nyikorgott, friss szellő áradt be s egy új álló sphinx jelent meg az ajtó előtt. És ennek a sphinxnek a fejében ott voltak ugyanannak a Natasának csillogó szemei és sápadt arca, a kire csak az imént gondolt.

„Oh, milyen nyomasztó ez a szakadatlan lázálom!“ — gondolta Andrej herczeg, s iparkodott ezt az arcot kiüzni a képzeletéből. De ez az arc a valóság erejével állt ott előtte és közeledett felé. Andrej herczeg vissza akart térni a tiszta gondolkozás azelőtti világába, de képtelen volt rá, s a lázálom megint csak hatalmába kerítette őt. Az a halk, zümmögő hang még egyre folytatta egyetlen rebegését, valami olyan nyomasztó súlylyal nehezedett rá, kinyújtózott és egy furcsa arc jelent meg előtte. Andrej herczeg minden erejét összeszedte, hogy magához térjen; megmozdult és egyszerre megcsendült a füle, elhomályosodott a szeme, s mint a víz alá bukó ember, elvesztette az eszméletét. Mikor magához tért, Natasa, ugyanaz az eleven Natasa, a kit a világon minden ember között egyedül akart azzal az új, tiszta, isteni szeretettel szeretni, mely csak most tárult föl előtte, térdelve ott állott előtte. Megértette, hogy ez az igazi, az élő Natasa, és nem is csodálkozott rajta, hanem titokban örült neki. Natasa térden állva, ijedten, de megdermedve (képtelen

volt megmozdulni) nézett rá, s próbált erőt venni a zokogásán. Sápadt volt az arcza és mozdulatlan. Csak az alsó részén remegett valamelyest.

Andrej herceg megkönnyebbülten fölsóhajtott, elmosolyodott és felé nyújtotta a kezét.

— Ön az? — kérdezte. — Milyen boldog vagyok!

Natasa térden csúszva egy gyors, de óvatos mozdulattal ott termett mellette, és óvatosan megfogván a kezét, az arczával odahajolt fölé, s elkezdte csókolni, miközben alig érintette hozzá az ajkát.

— Bocsásson meg! — mondotta suttogva, s fölemelvén a fejét, belenézett az arczába. — Bocsásson meg nekem!

— Szeretem, — mondotta Andrej herceg.

— Bocsásson meg...

— Mit bocsássak meg? — kérdezte Andrej herceg.

— Bocsássa meg, a mit elkö... vettem, — szólott Natasa alig hallható, elcsukló hangon, s alig érintve hozzá az ajkait, mind gyorsabban kezdte a kezét csókolgatni.

— Én jobban, tisztábban szeretlek most, mint annakelőtte, — mondotta Andrej herceg, s a kezével fölemelte az arczát úgy, hogy belenézhessen a szemébe.

Ezek a boldog, könnyben úszó szemek bátortalan részvétellel és ujjongó szerelemmel csüggtek rajta. Natasa sovány és sápadt arcza, az ő duzzadt ajkaival több mint csunya, valósággal rettenetes volt. De Andrej herceg nem látta ezt az arczot, csak azokat a tündöklő szemeket, melyek olyan gyönyörűek voltak. Beszéd hallatszott mögöttük.

Pjotr, a kómornyik, a ki ekkorra teljesen felocsúdott az álmából, felköltötte az orvost: Timochin, a ki a fájdalmaitól egész idő alatt nem aludt, már régóta látott mindent, a mi körülötte történt, és a lepedőjével gondosan eltakarván öltözetlen testét, szóltanul kuporgott a lóczán.

— Hát ez mi? — szólott az orvos, föltápáskodván a fekhelyéről. — Legyen szíves távozni, kisasszony.

Ugyanekkor kopogott az ajtón a szobaleány, a kit a grófné küldött, mert nem találta a helyén a leányát.

Natasa úgy ment ki a szobából, mint az alvajáró, a kit felzavartak az álmából, és visszatérván a szobájába, zokogva borult az ágyára.

Ettől a naptól kezdve Natasa Rosztovék utazásának egész további folyamán a pihenők és a meghálások ideje alatt egy pillanatra sem távozott a sebesült Bolkonszkij mellől, s az orvos kénytelen volt beösmerni, hogy egy hajadontól sem ilyen erős lelket, sem a sebesültek ápolásában való ilyen jártasságot nem várt.

Bármilyen rettenetesnek tűnt is föl a grófné előtt az a gondolat, hogy Andrej herczeg (az orvosok véleménye szerint minden valószínűség szerint) még útközben a leánya karjai közt meghalhat, még sem ellenkezhetett Natasával. Ámbátor a sebesült Andrej herczeg és Natasa közt most létrejött újabb közeledés révén föl is merült az a gondolat, hogy a beteg fölgyógyulása esetén köztük a vőlegény és a menyasszony viszonya is meg fog újulni, senki, és legkevésbé Natasa és Andrej herczeg nem beszélt erről; az élet és a halál eldöntetlen és nemcsak Bolkonszkij herczeg, hanem egész Oroszország fölött függő kérdése, a háttérbe szorított minden más gondolatot.

XXXIII

Pierre szeptember 3-án későn ébredt. Fájt a feje, a ruha, a melyben aludt, terhére volt, és valami, előttevaló este elkövetett szégyenteljes dolognak a homályos tudata ült a lelkén; ez a szégyenletes dolog pedig nem volt egyéb, mint a Ramballe kapitánynyal folytatott tegnapi beszélgetés.

Az óra tizenegyet mutatott, de odakünn különösen borongósnak látszott az idő. Pierre fölkel, megdörzsölte a szemeit és megpillantván azt a faragott agyú pisztolyt, a melyet Geraszim megint odatett az íróasztalra, eszébe jutott, hogy voltaképpen hol van, és hogy mi vár reá éppen ezen a mai napon.

— De vajjon nem késtem-e már el? — gondolta

Pierre. — Nem, ő tizenkettő előtt aligha tartja meg a bevonulását. Pierre nem engedte meg magának azt, hogy eltűnjék azon, mi vár reá, hanem sietett minél előbb cselekedni.

Összeigazítván a ruháját, fogta a pisztolyt és máris menni készült. De ekkor jutott eszébe először az a gondolat, hogy vigye magával észrevétlenül ezt a fegyvert az utcán. Még bő kaftánja alatt is bajos volt elrejteni a jókora pisztolyt. Sem az övébe, sem a hóna alatt nem rejthette el úgy, hogy föl ne tűnjék. Ezen kívül a pisztoly nem is volt megtöltve, és Pierre teljességgel nem értett a megtöltéséhez. „Megteszi a tör is“, — mondotta magában Pierre, bár, miközben szándékának a megvalósításán tanakodott, nem egyszer eldöntötte magában, hogy az 1809. évi diáknak az volt a legfőbb hibája, hogy törrel akarta meggyilkolni Napoleont. De mintha Pierrenek legfőbb célja nem az volna, hogy a kieszt tervet megvalósítsa, hanem csak az, hogy magának bebizonyítsa, hogy nem mond le a szándéka megvalósításáról és mindent elkövet ennek a megvalósításnak az érdekében, szaporán fogta a zöld tokban lévő tompa és kicsorbult tört, melyet a Szuchareva-toronynál a pisztolylyal együtt vásárolt, és a mellénye alá rejtette.

A kaftánját körülövezve s a sipkáját a fejébe nyomva, Pierre azon iparkodván, hogy ne csapjon zajt, és a kapitánynyal ne találkozzék, végigment a folyosón és kilépett az utcára.

Az a tűzvész, a melyet előtte való este oly egykedvűen nézett, az éj folyamán lényegesen megnagyobbodott. Moszkva immár több ponton égett. Egyidejűleg égtek a Karetny rjad, a Zamoszkvorecsje, a Gosztinnij Dvor, a Povarszkaja, a Moszkva folyón lévő bárkák és a dorgomilovszki hídnál levő fa-piacz.

Pierre útja egy közön vezetett keresztül a Povarszkájára és onnan az Arbatra, a Javlennij Nikolaj templomhoz, a mely körül képzeletében már rég megállapította azt a helyet, a melyen a szándékát meg kell valósítania. A kapuk és a redőnyök a legtöbb házban zárva voltak. Az utcák és a közök el voltak hagyatva s pernye és füstszag terjengett a levegőben. Elvértve találkozott

csak bátortalan és nyugtalan arcú oroszokkal, és nem városi, hanem tábori megjelenésű francziákkal, a kik az utcák közepén ödögtek ide s tova. Ezek is, meg amazok is csodálkozva nézték Pierre-t. Hatalmas termetén és testességén, s arczának és egész alakjának furcsa, komoran elmerült és szenvedő kifejezésén kívül, az oroszok még azért is rajta feledték a szemüket Pierre-en, mert nem tudták eldönteni, vajjon milyen osztályhoz tartozik ez az ember. A francziák pedig azért kísérték csodálkozó pillantásokkal, mert Pierre a többi oroszszal ellentétben, a kik szepegve és kíváncsian nézték a francziákat, reájuk se hederített. Az egyik ház kapujában három francia, a kik nagyban magyaráztak valamit néhány orosznak, megállította Pierre-t, és megkérdezte tőle, tud-e francziául.

Pierre tagadólag rázta a fejét és tovább ment. Egy másik közben rákiáltott egy zöld faköpenyeg alatt álló őr és Pierre csak a silbak ismételt felszólítására és felé fordított fegyverének fenyegető zajára értette meg, hogy át kell mennie az utca túlsó oldalára. Semmit se hallott és semmit se látott maga körül. Mint valami rettenetes és tőle idegen dolgot, rémülettel és sietséggel eltelve, hordozta magában sötét tervét, a mult éjszaka tapasztalatai után attól tartván, hogy valamiképpen eltalálja veszíteni. De nem úgy volt megírva a sors könyvében, hogy Pierre sértetlenül őrizze meg a hangulatát addig a helyig, a mely felé iparkodott. De ezenkívül, még ha semmi sem tartóztatta volna is föl az útjában, Pierre már csak azért se valósíthatta meg a szándékát, mert Napoleon immár több, mint négy órával ezelőtt a dorogomilovszki elővárosból az Arbaton keresztül bevonult a Kreml-be, és most a lehető legkomorabb hangulatban ült a kreml-i palota czári dolgozószobájában s kimerítő és részletes utasításokat adott a tűz mielőbb leendő eloltása, a fosztogatás megakadályozása és a lakosok megnyugtatósa érdekében foganatosítandó rendszabályokra. De Pierre ezt nem tudta, ő teljesen elmerülve a küszöbön álló eseményekbe, gyötörte magát, mint azok az emberek szokták, a kik makacsul vállalkoznak valami nem a nehézségei, hanem annak a révén

lehetetlen dologra, mert az homlokegyenest ellenkezik a természetükkel; gyötörte magát az attól való rémülettel, hogy éppen a döntő pillanatban meg találja lepni a gyöngesség, és ennek következtében elveszti az önmaga iránt való tiszteletet.

Bár semmit se látott és semmit se hallott maga körül, ösztönszerűleg eltalálta az útját és nem tévesztette el azokat a kövöket, melyek őt a Povarszkájára kivezették.

Minél inkább közeledett Pierre a Povarszkájához, annál sűrűbb és sűrűbb lett a füst, sőt már a tűz melege is kezdett érezhetővé válni. Olykor tüzes nyelvek kígyóztak fel a háztetők mögül. Mind több ember verődött össze az utcákon, s ezeken az embereken mind nagyobb aggodalom vett erőt. De Pierre, bár érezte, hogy valami rendkívüli történik körülötte, még sem adott számot magának arról, hogy most a tűz felé közeledik. Pierre, a mint egy, az egyik oldaláról a Povarszkájához, a másikkal Gruzinszkij herczeg kertjéhez símuló beépítetlen térségen átvezető ösvényen ballagott, egyszerre kétségbeesett női siránkozást hallott maga mellett. Mintha álmából ébredt volna föl, megállt és fölemelte a fejét.

Az ösvény mentén a leperzselt, poros fűvön rakás-számra hevert a házi holmi: dunnák, szamovárok, szentképek és ládák. A ládák mellett egy már nem fiatal, sovány asszony kuporgott, felső fogai kiállók, fekete ködmön és főkötő rajta. Ez az asszony jobbra-balra fordulva és érthetetlen szókat mormogva torkaszakadtából sirt. Két, tíz-tizenkét esztendő, kurta és piszkos ruháskába és ködmönkébe öltözött leánykája, sápadt és megremült arczán az elképedés kifejezésével bámult az anyjára. A legkisebbik, egy hétéves fiúcska, csujkában és retentő nagy sipkával a fején öreg dadája karján pityergett. Az egyik ládán egy mezitlábás és mocskos leányzó ült és kese varkocsát kibontva, dörzsölgette és szagolgatta megperzselt haját. A férj, egy zömök és szélesvállú ember, kerekformájú pofaszakállal, símára fésült s egyenesen felrakott sipkája alól kikandikáló fürtöcskéekkel, valami egyenruhába öltözve, az egymásra rakott ládák közt babrált és valami ruhafélét ránczigált ki alóluk.

Az asszony, mikor Pierret megpillantotta, szinte odaroskadt a lábaihoz.

— Lelkem, batyuskáim, igazhitű keresztények, mentsétek meg, segítsetek rajta! . . . segítsen hát valaki, — nyögte ki zokogva. — A kis leányom! . . . Az én édes leánykám! . . . A legkisebb leánykámat otthagyták! . . . Bennégett! Oooh! Hát azért gügyösgette . . . Oooh!

— Hadd el már, Nikolajevna Marja, — fordult oda a férj halk hangon a feleségéhez, nyilván csak azért, hogy magát az idegen ember előtt igazolja. — Alkalmasint magával vitte a hugom, különben hol lehetne! — tette hozzá.

— Oh, te istentelen fatuskó! — ordított fel az asszony dühösen és abbahagyta a sírást. — Neked nincs szíved, a saját gyermekedet se sajnálsz. Más még a tűzből is kilozta volna. De ez itt egy fatuskó és nem ember, még kevésbé apa. Ön nemes ember, uram, — fordult oda hadarva és szipogva Pierre-hez. — Tűz támadt a mi sorunkban, s átcsapott mihozzánk is. A cseléd elkiáltotta magát: tűz van! Felugráltunk, szedelőzködtünk. A hogy' voltunk, úgy menekültünk . . . Ez itt minden, a mit összekaptunk . . . A háziáldás, az én hajadon ágyam, ott veszett minden. Fogtuk a gyermeket, Katocska nincsen. Oooh! Oh, Istenem! . . . — s megint sírva fakadt. — Édes kicsi gyermekem, bennégett! Bennégett!

— De hát hol maradt, hol? — kérdezte Pierre. Megélénkülő arcának a kifejezéséről leolvasta, hogy ez az ember még tán segíthetné rajta.

— Batyuska! Jó uram! — ordított föl és átkarolta a lábait. — Én édes jóltevőm, nyugtassa meg a szívedet . . . Annuska, te, utálatos, menj és vezesd oda, — kiáltott rá a szolgálójára, bosszúsán eltátva a száját, a mi által még jobban kimutatta hosszú fogai sövényét.

— Vezess, vezess, én . . . én . . . megpróbálom, — mondotta Pierre szaporán pihegve.

A mocskos szolgáló előkerült a ládák mögül, feltűzte a varkocsát, s egyet sóhajtva, lúdtalpos, mezítelen lábival megindult az ösvényen. Pierre mintha új életre ébredt volna valami nyomasztó ájulásból. Magasra emelte a fejét, szemeiben fölcsillant az élet fénye s gyors léptek-

kel sietett a leány után, utólérte őt és kikanyarodott a Povarszkájára. Fekete füstfelleg borította az egész utcát. Itt-ott lángnyelvek csapkodtak föl ebből a felhőből. A nép nagy tömegekben szorongott a tűz körül. Az utca közepén egy francia tábornok állott és valamit beszélt a környezetének. Pierre a szolgáló vezetése alatt odaért, a hol a tábornok állott; de a francia katonák megállították.

— Itt nem lehet keresztülmenni! — kiáltott rá egy hang.

— Erre, gyagyenka, — kiáltott rá a leány: — majd átvágunk ezen a közön a Nikulinyn.

Pierre visszafordult s olykor szinte futva sietett utána, hogy utólérje. A leány keresztülfutott az utcán, azután balra befordult egy közbe, s a harmadik házban betért a kapún.

— Mindjárt ott leszünk, — szólott a leány s keresztülfutván az udvaron, kinyitotta egy léczkerítés ajtaját és megállván, rámutatott egy fából készült, kis szárnyépületre, mely már nagy lánggal égett. Egyik oldala bedőlt, a másik meg égett, s a tető alól és az ablaknyílásokon át hevesen csapkodtak föl a lángok.

Mikor Pierre belépett a kis ajtón, rettentő forróság csapta meg, úgy, hogy önkéntelenül is visszahökken.

— Melyik az, melyik hát a ti házatok? — kérdezte.

— Oooh! — jajdult föl a leány s rámutatott a kis szárnyépületre. — Ez itt ni, ez volt a mi kis hajlékunk. Bennégtél, te drága kincsiünk, Kátocskánk . . . gyönyörűségünk te, oooh! — jajdult föl Annuska, mikor a tüzet meglátta, és szükségét érezte, hogy szabad folyást engedjen az érzelmeinek.

Pierre bekukkant a házba, de olyan rettenetes volt a forróság, hogy a kis ház körül önkéntelenül is egy ívet csinált és egyszerre a nagy ház mellett találta magát, a melynek még csak az egyik oldalán égett a tető, s a mely körül egész sereg francia nyüzsgött. Pierre eleinte nem értette, mit csináltak ott ezek a francziák, a kik valamit vonszoltak maguk után; de mikor meglátott maga előtt egy francziát, a ki tompa oldalfegyverével püfölt egy parasztot és lehúzta róla a rókaprémes bekecsét, akkor

úgy homályosan megértette, hogy itt rabolnak, de arra már nem volt ideje, hogy ennél a gondolatnál megállapodjék.

A beomló falak és padmalyok recsegése és robaja, a lángok sistergése és a tömeg élénk zivaja, a hol sűrűn sötétlő és imbolygó fekete, hol csillámló szikrák közt fényesen föllibbenő füstfelhők, a hol sűrű, kéveszerű és piros, hol pedig a falakat nyaldosó, aranypikkelyes lángok látása, a forróság, a füst és a szédületesen gyors mozgás érzése a tűzvések szokott izgató hatásával voltak Pierre-re. Mindez különösen azért volt olyan rendkívül nagy hatással rá, mert ennek a tűzvéznek a láttára egyszerre úgy érezte, hogy megszabadult nyomasztó gondolataitól. Fiatalnak, vidámnak, fürgének és elszántnak érezte magát. Megkerülte a szárnyépületet a ház felől s már-már be akart rohanni az épületnek abba a részébe, a mely még állott, mikor néhány hangnak a kiabálását hallotta, éppen a feje fölött, utána pedig valami, közvetlenül mellette lezuhanó súlyos tárgynak a recsegése és ropogása ütötte meg a fülét.

Pierre körülnézett s a ház ablakában francziákat pillantott meg, a kik az ablakból lehajították egy szekrénynek valami érczholmival megtöltött fiókját. Az alatt álló francia katonák legott odarohantak a fiókhoz.

— Hát ez ugyan mit akar még? — kiáltott rá az egyik francia Pierre-re.

— Egy gyermek van ebben a házban. Nem láttak benn egy gyereket? — kérdezte Pierre.

— Mi a fenét locsog ez itt össze-vissza? Menj már a pokolba! — hallatszott mindenfelől, s az egyik katona, a ki szemlátomást attól tartott, hogy Pierre-nek még utóbb eszébe jut elvenni tőlük a fiókban lévő ezüstöt és bronzokat, fenyegetően közeledett felé.

— Gyermeket? — kiáltott le felülről egy francia, — én is hallottam valamit nyöszörögni a kertben. Lehet, tán, hogy a kis cselédjét keresi, emberségesnek kell lenni. Emberek vagyunk valamennyien . . .

— Hol van? Hol van? — kérdezgette Pierre.

— Erre, erre! — kiáltott le az ablakból a francia, s rámutatott a házat körülvevő kertre. — Megállj, tüstént

lejövők. — És csakugyan, a következő pillanatban egy feketeszemű francia siheder, a kinek valami anyajegyféle volt az arczán, egy ingben kiugrott az alsó emelet ablakából, s Pierrenek a vállára csapva befutott vele a kertbe. — Szaporán, hé! — kiáltott oda a czimboráinak, — kezd ám már perzselni.

A ház mögött a homokkal behintett kerti ösvényre lépve, a francia megrántotta Pierre karját és odamutatott egy kis köröndre. Egy pad alatt egy rózsaszínű ruhácskába öltözött, háromesztendős kis leányka feküdt.

— Itt van ni, a gyermeked. De leány ám, ni, no, de annál jobb, — szólott a francia. — A viszontlátásra, te zsiros bődön. Végre is, emberségesnek kell lenni. Halandók vagyunk valamennyien, — s az anyajegy francia visszasietett a czimboráihoz.

Pierre az örömtől lelkendezve futott oda a kis leányhoz és a karjára akarta venni. De az anyjához hasonló, görvélykóros és kellemetlen arcú leányka, az idegen ember láttára fölsikoltott és futásnak eredt. Pierre azonban utolérte s a karjára vette; a kicsike dühös kétségbeeséssel kezdett ordítani s apró kezeckéivel megpróbálta magáról lefejteni Pierre kezeit, és nyálas szájával elkezdte harapdálni. Pierre-t a rémület és az undor olyasféle érzése fogta el, mintha valami kis állatot érintett volna. De erőt vett magán, hogy a gyermeket le ne dobja és visszafutott vele a nagy házhoz. De ugyanazon az úton már nem lehetett visszajutnia: Aniszka, a szolgáló cseléd már nem volt ott és Pierre a szánalom és az undor érzésével eltelve, minél gyöngédebben iparkodott magához szorítani a keservesen síró és piszkos gyereket, s keresztülfutott vele a kerten, hogy más utat keressen.

XXXIV.

Mikor Pierre mindenféle udvarokon és közökön keresztül visszajutott a gyerekek Gruzinkij herczeg kertje mellé, a Povarszkaja szegletére, az első pillanatban meg sem ösmerte azt a helyet, a honnan a gyermekért elindult

volt: annyira el volt lepve emberekkel és a házakból kihurczolt mindenféle lim-lommal. A holmijukat őrző és a tűzvész elől idemenekült orosz családokon kívül néhány francia katona is ödögött ott a legkülönfélébb egyenruhában. Pierre rájuk se hederített. Sietett, hogy megtalálja annak a hivatalnoknak a családját, visszaadja a gyermekét az anyjának, s aztán megint elmenjen valakit megmenteni. Pierre-nek úgy tetszett, mintha hamarjában még nagyon sok teendője volna. A forróságtól és a sietéstől kihevülve, most még inkább érezte a fiatalságnak, az elevenségnek és az elszántságnak azt az érzését, a mely akkor, a mikor elfutott, hogy azt a gyereket megmentse, elfogta volt őt. A kis leány most már elhallgatott, s kezeckéivel belefogózva Pierre kaftánjába, ült a karján és mint egy kis vadállat nézett körül. Pierre olykor rápillantott és könnyedén elmosolyodott. Úgy tetszett neki, mintha valami megindító ártatlanságot látna ebben az ijedt és beteges arcocskában.

Az előbbi helyen már sem a hivatalnokot, sem a feleségét nem találta ott. Pierre gyors léptekkel járt-kelt a tömeg között s folyton az elébe kerülő arcokat fürkészte. Önkéntelenül feltűnt neki egy grúz vagy örmény család, mely egy keleti jellegű, szép, de nagyon öreg s bélelt új bekecsbe s új csizmákba öltözött aggastyánból, egy hasonló jellegű öreg anyókából és egy fiatal nőből állott. Ez a nagyon fiatal nő, az ő élesen körvonalozott és ivszerűen megrajzolt fekete szemöldökeivel s hosszúkás, szokatlanul finom pirossággal elárasztott és bár kifejezéstelen, de szép arczával a keleti szépség tökélyének tűnt föl Pierre előtt. A szerteszét hányt lim-lom közt, a tömegben ott azon a téren, az ő gazdag atlaszköntösében, s a fejére borított élénk lilaszín kendőjével valami, a hóra kihajított finom üvegházi növényre emlékeztetett. Valamivel az öreg anyóka mögött, a bugyrok között ült, s mozdulatlanul nagy, fekete és hosszú pillákkal árnyékolt, hosszúkás szemeivel szótlanul bámult maga elé a földre. Szemlátomást tudatában volt a szépségének és aggódott érte. Ez az arcz meglepte Pierre-t, a ki a nagy sietség közepett is, a melylyel a kerítés mellett elment, ismételten visszanézett rá. Elérkezvén a kerítés végére, s még se

találván meg azokat, a kiket keresett, Pierre megállt és körülnézett.

Pierre alakja a gyermekkel a karján, most sokkal feltünőbb volt, mint annakelőtte, s így egész csoport orosz férfi és nő verődött össze körülötte.

— Kedves uram, tán elvesztett valakit? Ön a nemes emberek közül való, ugy-e? Kinek a gyermeke ez? — kérdezték tőle.

Pierre azt felelte, hogy a gyermek egy fekete ködmönös asszonyé, a ki ezen a helyen ült a gyermekeivel, és megkérdezte, nem ösmeri-e valaki s nem tudja-e, hova ment.

— Alkalmasint Anferovékat keresi, — szólott egy öreg gyakran egy ragyás asszonyhoz fordulva. — Uram irgalmazz, uram irgalmazz, — tette hozzá gépies basszus hangon.

— Anferovékat? — felelt az asszony. — Anferovék még reggel elmentek. De ez a gyermek vagy Nikolajevna Marjáé vagy Ivanové.

— De hiszen azt mondta, hogy valami asszonyé, Nikolajevna Marja pedig — úrasszony — jegyezte meg egy cselédforma ember.

— Bizonyosan ösmerik, olyan sovány, és hosszú fogai vannak, — mondotta Pierre.

— Az az, Nikolajevna Marja. Bementek a kertbe, a mint ezek a farkasok meglepték őket, — szólott az asszony, s rámutatott a francia katonákra.

— Oh, uram irgalmazz, — tette hozzá ismét a gyakran.

— Menjen csak erre ni, ott vannak. Ő lesz az. Folyton sírt és a kezeit tördelte, — mondotta megint az asszony. — Ő az biztosan. Erre tessék, ni.

De Pierre nem hallgatott az asszonyra. Már pár pillanat óta le nem vette a szemét arról, a mi pár lépésnyire tőle történt. Azt az örmény családot nézte, és két francia katonára figyelt, a kik a családhoz odaléptek. Az egyik katona alacsonytermetű és fúrge emberke volt, a ki kötéllel körülövezett kék köpenyt viselt. Mezítláb állt ott s kalpag fityegett a fején. A másik, a ki különösen magára vonta Pierre figyelmét, egy hórihorgas, szélesvállú, szöke

és sovány ember volt, mozdúlatai habozók, arczkifejezése hülye. Ez friz süveget, kék nadrágot és rongyos, hosszú-szárú csizmát viselt. A köpenyes és meztlábás kis francia, odalépvén az örményekhez, alig pár szó után legott megrohanta az öreg lábait, a ki szó nélkül levetette a csizmáit. A másik, a süveges, megállt a szép örmény leány előtt és zsebredugott kézzel, mozdulatlanul és szótlanul bámult rá.

— Fogd, fogd ezt a gyermeket, — szólt oda Pierre szaporán és parancsoló hangon egy parasztaszonyhoz és odakínálta neki a kis leánykát. — Add oda nekik, add oda! — tette hozzá szinte kiabálva, s az aszszonyhoz fordúlva, letette a síró gyermeket a földre, miközben le nem vette a szemét a francziákról és az örmény családról. Az öreg ekkorra már meztláb ült ott. A kisebbik francia lehúzta a lábáról a második csizmát is, és egymáshoz verte őket. Az öreg szipogva mormogott valamit, de Pierre ezt csak futólag látta; minden figyelmét az a süveges francia foglalta le, a ki ez alatt tétován imbolyogva közeledett a fiatal nőhöz, és kivevén a zsebéből a kezét, megfogta a nyakát.

Az örmény szépség még egyre ugyanabban a helyzetben, lesütött hosszú pillákkal ült ott, s mintha nem is látta s nem is érezte volna azt, a mit a katona vele tesz.

Mialatt Pierre azt a pár lépést megtette, mely őt a francziáktól elválasztotta, a hórihorgas fosztogató már letépte volt a nyakéket az örmény nő nyakáról, a ki a nyakához kapva élesen fölsikoltott.

— Hagyd békén azt a nőt! — rikácsolta Pierre éktelen dühvel, s vállon ragadva a hórihorgos katonát, félrelökte őt. A katona elbukott, de hamarosan felugrott és elszaladt. De a czimborája ledobta a csizmáit, kirántotta az oldalfegyverét és rárohant Pierre-re.

— Hé! Ne csinálj itt ostobaságokat! — kiáltott rá. Pierre a dühnek abban az önkívületében volt, a melyben nem törődött semmivel, s a melyben szinte megkétszereződött az ereje. Rárohant a meztlábás francziára s még mielőtt ez az oldalfegyverét kihúzhatta volna, leütötte a lábáról, s derekasan elkezdte

gyomrozni az ökleivel. A helyeslés moraja zúgott végig a körülálló tömegben s ugyanakkor a szeglet mögül a francia dzsidásoknak egy lovas őrzője bukkan elő. A dzsidások ügetve közeledtek Pierre felé, a kit a francziák csakhamar körülvettek. Pierre abból, a mi ez után történt, semmire sem emlékezett. Csak arra emlékezett, hogy ő is ütött valakit, őt is üdtették, és hogy végül érezte, hogy megkötözték a kezeit, s hogy francia katonák állottak körülötte és kutatják a ruháját.

— Hadnag, tör is van nála! — ezek voltak az első szavak, a melyeket Pierre megértett.

— Áá, fegyver is van nála! — szólott a tiszt és oda fordult ahhoz a mezítlábos katonához, a kit Pierre-rel együtt letartóztattak.

— Jó, jó, majd elmondhatsz mindent a haditörvénytörés előtt, — szólott a tiszt. És azután Pierre-hez fordult: — Értesz francziául?

Pierre vérbenforgó szemekkel nézett körül és nem felelt. Alkalmasint rettenetesnek látszott az arcza, mert a tiszt valamit suttogott, mire még négy dzsidás vált ki a csapatból és két oldalt oda állott Pierre mellé.

— Beszél-e francziául? — ismételte a tiszt a kérdését, tiszteletteljes távolban tartván magát tőle. — Hívjátok a tolmácsot. Egy polgári ruhába öltözött alacsony emberke lépett ki a sorból. Pierre a ruhája és beszédje után ítélve, legott megismerte benne egy moszkvai üzlet francia alkalmazottját.

— Nem látszik közönséges embernek, — jegyezte meg a tolmács, a mint Pierre-en végignézett.

— Sőt inkább nagyon is hasonlít valami gyujtogatóhoz, — jegyezte meg a tiszt. — Kérdezze meg tőle, kicsoda? — tette hozzá.

— Ki vagy? — kérdezte a tolmács. — Kell, hogy felelj a hatóságnak, — mondotta.

— Azt nem mondom meg, ki vagyok. A foglyotok vagyok. Vezessetek el, — mondotta Pierre egyszerre francziául.

— Áá! — szisszent föl a tiszt elkomolyodva. — Nos, hát, indulj!

Nagy tömeg verődött össze a dzsidások körül. Leg-

közelebb állott Pierrehez az a ragyás asszony a gyermekkel a karján; mikor a menet megindult, ő is előre sietett.

— Hová visznek téged, lelkem? — kérdezte. — Hova tégyem ezt a leánykát, mi tévő legyek vele! — sópánkodott az asszony.

— Mit akar ez az asszony? — kérdezte a francia.

Pierre olyan volt, mintha ittas lett volna. Magánkívüli állapota még inkább fokozódott, mikor az általa megmentett leánykát megpillantotta.

— Hogy mit akar? — mondotta. — A leánykámát viszi a karján, a kit csak az imént mentettem ki a lángok közül, — szólott. — Isten veled! — és maga se tudván, hogy' csúszott ki a száján ez a czéltalan hazugság, elszántan és ünnepélyesen lépkedett a francziák sorfala közt.

Ez a francia járőr-csapat, egyike volt azoknak, a melyeket Duronel parancsára abból a czélből küldtek szét Moszkva utczáira, hogy a fosztogatást megakadályozzák és különösen, hogy a gyújtogatókat elfogják, mert aznap a francia hadsereg magasabb köreiből az volt az uralkodó nézet, hogy a tűzvészek gyújtogatásból származnak. Néhány utcán végigmenve, a járőr-csapat még vagy öt gyanús orosz embert tartóztatott le, egy boltossegédet, két szeminaristát, egy parasztot, egy cselédet és néhány fosztogatót. De a gyanús emberek közt is Pierre-t tartotta mindenki a leggyanusabbnak.

Mikor éjszakára valamennyiüket beterelték egy a Zubovszkij-sánczon lévő házba, melyben a főrség tanyázott, Pierret a legszigorúbb őrizet alatt, külön helyezték el.

NEGYEDIK KÖTET.

ELSŐ RÉSZ.

I.

Pétervár magasabb köreiben ezalatt sokkal nagyobb hévvel folyt, mint valaha, Rumjanczev, a francziák, Feodorovna Mária, a trónörökös és mások pártjainak a legszövevényesebb küzdelme, a melyet, mint mindig, szinte túlszárnyalt az udvari herék dögése. De a nyugodt, a fényűző s a csak rémlátásokkal és az élet tűkorképeivel megzavart pétervári élet csak folyt tovább a maga régi medrében, és az embernek ugyancsak meg kellett erőltetnie magát, hogy e mögött az élet mögött fölismerje azt a veszedelmet, és azt a súlyos helyzetet, a melyben az orosz nép volt. A társaságok, a bálók, a francia színház, az udvar, a szolgálat és a kalandok érdekei mind ugyanazok voltak. Csak a legeslegmagasabb körökben erőlködtek valamelyest azon, hogy az adott helyzet súlyos voltára a figyelmet fölhívják. Halkan suttogva beszélték egymásnak az emberek, hogy ezek közt az anyyira súlyos körülmények közt egymással mily homlok-egyenest ellenkező módon járt el a két császárné. Feodorovna Mária császárné, a ki aggódott a gondjaira bízott jótékonyági és nevelő intézetek sorsán, intézkedett, hogy ezek az intézetek mind áthelyeztessenek Kazánba és így

ezeknek az intézeteknek a holmijai már be is voltak csomagolva. Alexejevna Jelizaveta császárné pedig, arra a kérdésre, hogy minő intézkedéseket kíván tenni, a vele sajátos orosz hazafisággal azt kegyeskedett felelni, hogy az állami intézményeket illetőleg nem rendelkezhetik, mert ez a császár hatáskörébe tartozik; arra nézve pedig, a mi egyénileg ő tőle függ, azt kegyeskedett mondani, hogy ő lesz az utolsó, a ki Pétervárt elhagyja.

Pavlovna Annánál augusztus 26-ikán, a borodinoi ütközet napján estély volt, a melynek fénypontjául annak a levélnek a felolvasása volt szánva, a melyet a metropolita a legszentebb Szergej remete képének a megküldése alkalmából a császárhoz intézett. Ezt a levelet a hazafias egyházi ékesszólás valóságos remekének tartották. Úgy volt, hogy a levelet maga Vaszilij herceg fogja felolvasni, a ki híres volt arról az igazi művészetről, a melylyel felolvasni tudott. (Még a császárné előtt is szokott volt felolvasni.) Az olvasás legnagyobb művésztét akkoriban abban látták, hogy a szavakat jó hangosan a kétségbeesett üvöltés és a halk suttogás közt, a jelentésüktől teljesen függetlenül úgy olvaszszák össze, hogy egyes szavakra egész véletlenül üvöltés, másokra pedig suttogás essék. Ennek a fölolvadásnak, éppen úgy, mint Pavlovna Anna minden estélyének, megvolt a maga politikai jelentősége. Megjelenendő volt ugyanis ezen az estélyen néhány előkelő személyiség, a kiket meg kellett szégyeníteni azért, mert a francia színházba jártak, s hazafias hangulatra kellett hangolni őket. Már elég szép számmal együtt voltak a vendégek, de Pavlovna Anna még nem látta együtt a szalonjában mindazokat, a kikre szüksége volt, s azért nem kezdte meg a fölolvadást, hanem élénk társalgásba sodorta vendégeit.

Aznap Péterváron Bezuchaja grófné betegsége volt a legfrissebb újdonság. A grófné pár nappal azelőtt váratlanul megbetegedett, elmulasztott néhány összejövelt, a melyeknek egyik díszje szokott volt lenni, s híre járt, hogy senkit se fogad és hogy a hírneves pétervári orvosok helyett, a kik rendesen kezelni szokták, ezúttal valami olasz orvosra bízta magát, a ki őt valami teljesen új és szokatlan módon gyógykezelte.

Valamennyien nagyon jól tudták, hogy a bájos grófné betegsége onnan származott, hogy nem mehetett férjhez egyszerre két emberhez, s hogy az olasz gyógykezelése abból állott, hogy megpróbálta az ebből támadt zavarokat elsímítani; de Pavlovna Anna jelenlétében nemcsak hogy gondolni se mert erre senki, de úgy látszott, mintha az egészről nem is lett volna tudomása senkinek.

— Azt mondják, szegény grófné nagyon rossz bõrben van. Az orvos azt állítja, hogy torokgyíkja van.

— Torokgyík? Oh, ez rettenetes egy nyavalya.

— Azt is mondják, hogy a vetélytársak a torokgyík révén kibékültek . . . — Az angina (torokgyík) szót mindenfelé nagy gyönyörűséggel ismételték.

— Az öreg gróf, mint mondják, nagyon lágyszívű. Úgy elsírta magát, mint a gyermek, mikor megmondta neki az orvos, hogy az eset veszedelmes.

— Oh, biz ez nagy veszteség volna. Egy ilyen bübajos asszonyka!

— Önök a szegény grófnéről beszélnek, — mondotta Pavlovna Anna, miközben közelebb lépett, — elküldtem tudakozódní a hogyléte felől. Azt üzenték, hogy valamicskével jobban van. Ohí, semmi kétségem az iránt, hogy ez a világ legbájosabb asszonya, — mondotta Pavlovna Anna, s maga is elmosolyodott a maga elragadtatásán. — Mi ugyan különböző táborhoz tartozunk, ez azonban nem állja útját annak, hogy az õt megilletõ tiszteletet megadjam neki. Szegény úgy is olyan boldogtalan! — tette hozzá Pavlovna Anna.

Egy szeleburdi fiatal ember, abból indulván ki, hogy Pavlovna Anna valamikor már amúgy is föllebbentette a leplet a grófné betegségérõl, csodálkozását fejezte ki azon, hogy a grófnét nem ösmert nevű orvosok kezelik, hanem egy szédelgõ, a ki esetleg ártalmas gyógyszereket is rendelhet neki.

— Lehet, hogy az ön forrásai hitelesebbek, mint az enyéemek, — szõlt rá egyszerre Pavlovna Anna maró gúnynyal a tapasztalatlan fiatal emberre. — De én meglehetősen jó forrásból tudom, hogy ez az orvos rendkívüli

ügyes és tanult ember. Különben pedig a spanyol királyné háziorvosa. — És Pavlovna Anna, miután a fiatal embert ily módon letárgyalta, odafordult Bilibinhez, a ki egy másik csoportban a homlokát ránczolva és alkalmasint valamint bon mot-ra készülődve, az osztrákokról beszélt.

— Én azt találom, hogy ez igazán pompás! — mondotta egy diplomáciai okmányról, a melylyel a Wittgenstein, vagy „Petropol hőse — (mint a hogy' őt Péterváron nevezték) által zsákmányul ejtett osztrák zászlókat visszaküldték Bécsbe.

— Hogy' is, hogy' is volt ez a dolog? — fordult hozzá Pavlovna Anna, hallgatást rögtönözve annak a motnak a meghallgatására, melyet ő már ösmert.

És Bilibin ismételte annak a diplomáciai táviratnak, a melyet ő fogalmazott, következő eredeti szövegét:

„A császár itt küldi az osztrák zászlókat, — mondotta Bilibin, — azokat az elkallódott hadi zászlókat, a melyeket az útszélen talált“, — fejezte be Bilibin s elsimította a feje bőrét.

— Pompás, pompás! — jegyezte meg Vaszilij herczeg.

— Lehet, hogy a varsói útra céloz, — mondotta Hyppolit herczeg hangosan és váratlanul. Valamennyien ránéztek, nem értvén meg, mit akar ezzel mondani. Hyppolit herczeg is derült kíváncsisággal nézett körül. Ő épp oly kevésbé tudta, mit jelentenek az általa mondott szavak, mint a többiek. Ő diplomáciai pályafutása alatt nem egyszer tapasztalta, hogy az ilyen váratlanul odavetett szavak később rendkívül elméseknek bizonyultak, s így szinte vaktában kibökte azt a pár szót, mely legelőbb a nyelvére jött. Lehet, hogy nagyon jól sül el — gondolta magában, — ha pedig nem, ezek itt majd csak eligazítják valahogy“. És csakugyan, a meglehetősen kínos hallgatás ideje alatt belépett az a nem eléggé hazafias magatartású személyiség, a kít Pavlovna Anna meg akart leckézteni, mire ő az ujjával, mosolyogva megfenyegette Hyppolit herczeget, és Vaszilij herczeget az asztalhoz szólítván, odatett elé két gyertyát és a kéziratot és fölkérte őt, hogy kezdje el. Mindenki elhallgatott,

— Legkegyelmesebb Urunk és Császáruk! — kezdte el Vaszilij herczeg szigorú hangon és mintha csak azt kérdezte volna, nincs-e valakinek ez ellen valami ellenvetése, végignézett a közönségen. De senkinek sem akadt mondanivalója. — Moszkva, a birodalom első székvárosa, az új Jeruzsálem úgy fogadja a karjaiba az ő Krisztusát, — itt egyszerre különösen hangsúlyozta az ő szócskát, — mint az anya az ő buzgó fiát és a leszálló homályon keresztül is látván a te hatalmad ragyogó dicsőségét, elragadtatással zengi: Hozsánna néked, áldott légy, mindörökkön örökké. — Vaszilij herczeg szinte síránkozó hangon ejtette ki ezeket az utolsó szavakat.

Bilibin figyelmesen nézegette a körmeit és sokan szemlátomást megszeppentek, mintha csak azt kérdezték volna, vajjon mit követtek el? Pavlovna Anna, mint a vénasszonyok az Úr imáját, már előre, suttogva ismételtette: „Ám az aljas és arczátlan Góliáth, hadd . . .”

Vaszilij herczeg folytatta:

„Ám csak hadd hozzon az aljas és arczátlan Góliáth halálhözöz iszonyatot a francia határokról Oroszország vidékére; a jámbor hit, az orosz Dávidnak ez a parityája egyszerre be fogja zúzni vérszomjas büszkeségének fejét. A legszentebb Szergejnek, a mi hazánk jóléte ősrégi harcosának ezt a képmását hozzuk most császári Felséged elé. Végtelenül sajnálom, hogy gyengülő erőim nem engedik meg, hogy Felséged látásában magam is gyönyörködjem. Forró imát küldök az égbe, hogy gyarapítsa, a Mindenható az igazak nemzetségét és teljesítse kegyesen felséged minden kívánságát”.

— Micsoda erő! Micsoda irány! — hallatszott mindenfelől a felolvasó és a szerző dicsérete. Pavlovna Annának ettől a levéltől fölbuzdult vendégei még sokáig beszélgettek a haza állapotáról, s mindenféle találgatásokba bocsátkoztak annak az ütközetnek a kimeneteléről, a melynek a napokban kellett volna megtörténnie.

— Meglássák, — mondotta Pavlovna Anna, — hogy holnap, a császár születésnapján, kapunk valamiféle hírt Jó előérzetem van.

II.

Pavlovna Anna előérzete csakugyan bevált. Másnap, a császár születésnapja alkalmából a palotában tartott hálaadó isteni tisztelet alatt, kihívták a templomból Volkonszkij herceget és átadták neki Kutuzov levelét. Ez volt Kutuzovnak az a jelentése, a melyet az ütközet napján Tatarinovóból küldött. Kutuzov azt írta, hogy az oroszok egy lépést sem hátráltak, hogy a francziák sokkal többet vesztek mint mi, hogy ezt a jelentést csak úgy kutyafuttában írja a harctérről, a hol még mindig nem sikerült neki összeszednie az utolsó jelentéseket. De minden valószínűség szerint győzelemről fog beszámolhatni. És legott, mielőtt a templomból távoztak volna, hálaadó fohászt küldtek a Mindenhatóhoz támogatásáért és a diadalért.

Pavlovna Anna előérzete bevált, s a városban egész délelőtt örömteljesen ünnepélyes hangulat uralkodott. A diadalt befejezett ténynek tartotta mindenki; sőt voltak olyanok is, a kik Napoleon elfogatásáról és trónlemondásáról, és Franciaország számára új uralkodó választásáról beszéltek.

A csatától távol, az udvari élet körülményei közepett szinte lehetetlen volt, hogy a maga teljességében és erejében bontakozzék ki az események képe. Ilyenkor az események önkéntelenül is valami jelentéktelen eset körül szoktak csoportosulni. Így most is az udvaroncok egyformán örültek a győzelemnek, meg annak, hogy a győzelem híre éppen az uralkodó születésnapján érkezett meg. Olyan volt ez, mint egy sikerült meglepetés. Kutuzov híradásában az oroszok veszteségeiről is esett szó, s azok közt Tucskov, Bagration és Kutajzov nevei is föl voltak sorolva. Az itteni pétérvári világban az események szomorú oldala is, önkéntelenül egy másodrendű esemény — Kutajzov halála körül csoportosult. Őt mindenki ösmerte, a császár szerette, ezenkívül fiatal és érdekes is volt. Aznap mindenki ilyesféle szavakkal üdvözölte egymást:

— Milyen csodálatosan esett ez a dolog. Éppen az

ima közben. De mekkora veszteség — Kutajzov! Oh, mennyire sajnálom!

— Nos, mit mondtam Kutuzovról? — kérkedett most Vaszilij herceg a látnok büszkeségével. — Mindig mondtam, hogy ő az egyetlen, a ki képes Napoleont legyőzni.

De másnap nem jött hír a hadseregtől és a közvélemény elkezdett aggódni. Az udvaroncokat bántotta az a bizonytalanság, mely az uralkodót gyötörte.

— Milyen borzasztó is a császár helyzete! — mondogatták az udvaroncok, s már nem magasztalták Kutuzovot, mint harmadnapja, hanem elítélték, mint a császár nyugtalanságának az okozóját. Vaszilij herceg aznap már nem kérkedett pártfogoltjával, Kutuzovval, hanem hallgatott, valahányszor a főparancsnokra fordult a szó. Ezenkívül aznap estére, mintha csak minden összejátszott volna arra, hogy Pétervár lakosságát aggodásba és nyugtalanságba kergesse: mindenhez hozzájárult még egy rettenetes újság. Bezuchaja Jelena grófné hirtelen belehalt abba a szörnyű betegségbe, melynek a nevét oly kellemes volt kiejteni. Hivatalosan, a nagyobb társaságokban mind azt beszélték, hogy Bezuchaja grófné a torokgyíknak egy rettenetes rohamában halt meg, de a bizalmasabb körökben szájról-szájra járt az a hír, hogy a spanyol királyné udvari orvosa egy bizonyos hatás elérésére mérsékelt adagolásban rendelt valami gyógyszert Elennek, a ki azonban azon való' elkeseredésében, hogy az öreg gróf gyanakodott rá, az ura pedig (az a szerencsétlen, ledér Pierre), a kinek írt, nem felelt neki, egyszerre olyan hatalmas adagot vett be a számára rendelt orvosságból, hogy rettenetes kínok közt meghalt, még mielőtt segíthettek volna rajta. Azt is beszélték, hogy Vaszilij herceg és az öreg gróf már-már le akarták tartóztatni az olaszt, a ki azonban olyan leveleket mutatott föl a szerencsétlen asszonytól, hogy azonnal szabadon bocsátották.

Általában a társalgás három szomorú esemény: a császár bizonytalansága, Kutajzov eleste és Elen halála körül folyt.

Harmadnapra Kutuzov jelentése után egy földbirtokos érkezett Moszkvából Pétervárra, s egyszerre az egész városban elterjedt annak a híre, hogy Moszkvát feladták a francziáknak. Ez rettenetes volt! Milyen helyzetbe sodorta az uralkodót! Kutuzov egyszerre árulóvá lett, és Vaszilij herceg, a leánya halála alkalmából nála tett részvéltáogatások alkalmával, mikor Kutuzovra fordult a szó (megbocsátható volt neki, hogy nagy szomorúságában meglepedkezett arról, a mit annakelőtte mondott), úgy nyilatkozott, hogy nem is lehetett egyebet várni ettől a vaksi, ledér vén embertől.

— Én csak azon csodálkozom, hogy' lehetett egy ilyen emberre bízni Oroszország sorsát.

A míg ez a hír nem volt hivatalos, még lehetett valamelyest kételkedni benne, de másnap megérkezett Rasztocsin gróf következő jelentése:

„Kutuzov herceg segédtszjtje levelet hozott nekem, a melyben rendőrtiszteket kér tőlem, a kik a hadsereget a rjazani útra elvezessék. Azt mondja, hogy mély sajnálkozással hagyja el Moszkvát. Uram és császárom! Kutuzov eljárása eldöntötte Felsőged székvárosának és birodalmának a sorsát. Oroszország meg fog rendülni, ha megtudja, hogy föladták azt a várost, a hol Oroszország nagysága összpontosítva van, s a hol felsőged őseinek a porai nyugosznak. Én megyek a hadsereg után. Én kihordattam a városból mindent, s nincs egyéb a számomra hátra, mint hogy keserű könnyeket hullassak hazám szomorú sorsán“.

A császár mikor ezt a jelentést megkapta, Volkonszkij herceg által a következő levelet küldte Kutuzovnak:

„Hilarionovics Mihail herceg! Augusztus 29-ikéről semmiféle jelentésem sincs öntől. Ellenben szeptember 1-éről a moszkvai főparancsnoktól, Jaroszlavon keresztül azt a szomorú hírt kaptam, hogy ön arra határozta magát, hogy a hadsereggel együtt elhagyja Moszkvát. Ön maga is elképzelheti azt a hatást, a melyet reám ez a hír tett, az ön hallgatása pedig csak fokozza a meglepetésemet. Ezt a levelet főhadsegédem, Volkonszkij herceg által küldöm,

hogy mielőbb hírt kapjak öntől a hadsereg helyzetéről és azokról az okokról, a melyek önt erre a szomorú elhatározásra indították“.

III.

Három nappal Moszkva kiürítése után, Kutuzov egy futárja meghozta a hivatalos jelentést Moszkva feladásáról. Ez a futár egy Michaud nevű franczia volt, a ki nem tudott oroszul, de a ki „bár idegen, de szívvel, lélekkel orosz volt“, mint a hogy' ő maga mondotta.

A császár a Kamennij-szigeten lévő palotájának a dolgozó-szobájában azonnal fogadta a futárt. Michaud, a ki a hadjárat előtt soha se látta Moszkvát s a ki nem tudott oroszul, mégis rendkívül meg volt indulva, mikor a mi legkegyelmesebb parancsolónk előtt (mint a hogy' ő írta) megjelent Moszkva égésének a hírével, „a melynek a lángjai egész útját bevilágították“.

Ambár Michaud szomorúságának a forrása egészen más lehetett, mint az, a melyből az orosz emberek fájdalma fakadt, — Michaudnak, mikor a császár dolgozó-szobájába bevezették, olyan szomorú volt az ábrázata, hogy a császár legott megkérdezte tőle: „Milyen híreket hozott? Ugy-e szomorúakat, ezredes?“

— Nagyon szomorúakat, Feltség, — felelt Michaud s mélyen felsóhajtva lesütötte a szemét: — Moszkvát kiürítettük.

— Tehát csakugyan, ütközet nélkül elhagyták az én székvárosomat? — szólott a császár szaporán iolpat-tanva.

Michaud tiszteletteljesen tolmácsolta Kutuzov üzenetét, különösen azt, hogy Moszkvánál megütközni teljes lehetetlenség volt, és hogy miután csak a közt volt választás, hogy elveszítsék a hadsereget is, vagy pedig csak Moszkvát, a tábornagynak föltétlenül az utóbbit kellett választania.

A császár némán hallgatta Michaud-t, a nélkül, hogy ránézett volna.

— Bevonult már az ellenség a városba? — kérdezte.

— Igen is, Felség, és Moszkva ebben a pillanatban már teljesen elhamvadt. Mikor én eljöttem, már egy lángtenger volt az egész, — mondotta Michaud elszántan; de rápillantván a császárra, szinte megborzadt attól, a mit cselekedett. A császár szaporán és nehezen lélekezett, alsó ajka remegett, s gyönyörű kék szemei egy pillanat alatt könnybe lábbadtak.

De ez csak egy perczig tartott. Egyszerre, mintha bántotta volna a maga gyöngesége, elkomorodott az arcza. S fölemelvén a fejét, szilárd hangon fordult Michaud-hoz:

— Ezredes, én mindabból, a mi történik, csak azt látom, — mondotta, — hogy a Gondviselés tőlünk nagy áldozatokat kíván... Én mindenben kész vagyok megnyugodni az ő akaratában; de mondja csak Michaud, milyen állapotban hagyta ön hátra a hadsereget, mely kardcsapás nélkül adta föl az én ősrégi székvárosomat? Nem vett-e észre csüggedést rajta?

Michaud, legkegyelmesebb urának a megnyugvását látván, maga is megnyugodott, de a császár egyenes és fontos kérdésére, mely egyenes választ is kívánt, még nem volt ideje a megfelelő válasz előkészítésére.

— Felség, megengedi-e, hogy nyíltan beszéljek, a mint becsületes katonához illik? — kérdezte, hogy időt nyerjen.

— Ezredes, én mindig azt kívánom, — felelt a császár. — Ne titkoljon el semmit, föltétlenül a teljes igazságot akarom hallani.

— Felség! — szólott Michaud finom, alig észrevehető mosolylyal az ajkán, miután egy könnyed és tiszteletteljes szójáték formájában megfogalmazta a választ. — Felség! Én az egész hadsereget, kezdve a főparancsnoktól az utolsó közkatonaig, kivétel nélkül nagy és kétségbeesett rémületben hagytam el.

— Hogy-hogy? — vágott közbe a császár szigorúan elkomolyodva. — Az én oroszaim, vajjon csüggedhetnek-e egy-egy balsikertől? . . . Soha! . . . — Michaud csak ezt várta, hogy előálljon a szójátékával.

— Felség, — mondotta tiszteletteljesen, tréfás arcz-kifejezéssel, — ők csak attól tartanak, hogy Felséged a maga szívjóságával esetleg még rátalálja szánni magát arra, hogy békét köt. Égnek a türelmetlenségtől, hogy újra verekedhessenek, — mondotta az orosz nép teljhatalmú megbizottja, — és életük föláldozásával is megmutassák Felségednek, mily ragaszkodással vannak Felséged iránt! . . .

— Áá! — kiáltott föl a császár megnyugodva és gyöngéden sugárzó szemekkel megveregette Michaud vállát. — Ön megnyugtat, ezredes.

A császár lehorgasztotta a fejét, s egy darabig hallgatott.

— Nos hát, térjen csak vissza a hadsereghez, — mondotta, s egész hosszában kihúzván magát, méltóság-teljes mozdulattal fordult Michaudhoz; — mondja meg a mi hőseinknek, mondja meg mindenütt, a merre csak jár, az én derék alattvalóimnak, hogy majd ha már egyetlen katonám se lesz, magam fogok szeretett nemeseim és kedves parasztjaim élére állani és ily módon birodalmam végső erejét is ki fogom meríteni. De ez az erő még sokkal nagyobb, mintsem ellenségeim hiszik, — mondotta a császár mind jobban nekihevülve. — Ha pedig az isteni Gondviselés úgy rendelte volna, — mondotta, s ég felé emelte gyönyörű, szelid és érzéstől csillogó szemét, — hogy a mi dynasztiánk megszűnnék őseim trónján uralkodni, akkor, miután minden erőmet, a mely rendelkezésemre állott, kimerítettem, megeresztem a szakállamat idáig (a császár rámutatott a kezével a melle közepére) és inkább elmegyek a legutolsó parasztomhoz krumplit enni, semhogy magamat rászánjam arra, hogy hazámnak és kedves népemnek, melynek áldozatkészségét mindenkor érdeme szerint tudtam méltányolni, a szégyenét aláírjam . . . — Miután a császár ezeket a szavakat izgatottságtól remegő hangon elmondotta, egyszerre, mintha el akarta volna rejteni Michaud elől a szemébe tolaikodó könnyeket, elfordult és visszavonult a dolgozó-szobájába. Miután ott pár pillanatra megállt, nagy léptekkel visszatért Michaud-hoz s egy erőteljes mozdulattal, könnyökön alul megszorította a karját. Az

uralkodó szép és szelid arcza kipirult s szemeiben az elszántság és a harag tüze égett.

— Michaud ezredes, ne feledkezzék meg arról, a mit önnek itt mondtam; lehet, hogy erre nagy meglepéssel fogunk még valamikor visszagondolni... Napoleon vagy én, — szólott az uralkodó, megérintvén a mellét. — Mi együtt többé nem uralkodhatunk. Most kiösmertem őt, s nem fog tudni többé elámitani... — S a császár, homlokát összeránczolván, elhallgatott. Michaud ezeket a szavakat hallván, s a császár szemeiben a szilárd elszántság kifejezését látván, „bár idegen volt, de azért szívvel-lélekkel orosz“, ebben az ünnepélyes pillanatban el volt ragadtatva mindentől, a mit hallott (mint később ő maga beszélte) és alább következő szavaival nemcsak a maga, hanem az egész orosz nép érzelmeit tolmácsolta, a melynek meghatalmazottjaként magát tekintette.

— Felség! — mondotta, — Felséged ebben a pillanatban népének dicsőségét és Európa megmentését írja alá!

A császár egy néma fejbólintással elbocsátotta Michaud-t.

IV.

Abban az időben, a mikor Oroszország félig le volt igazva, Moszkva lakosai a távoli kormányzóságokba menekültek, és egyik népfölkelés a másik után állott fegyverbe hazája védelmére, nekünk, a kik nem éltünk abban az időben, önkéntelenül is úgy tűnik föl, mintha az oroszok apraja-nagyja mind csak azzal lett volna elfoglalva, hogy magát feláldozza, a hazáját megmentse, vagy sírjon a pusztulásán. Az akkori időkről szóló leírások és elbeszélések kivétel nélkül mind az oroszok önfeláldozásáról, hazaszeretetéről, kétségbeeséséről, fájdmáról és hősiességéről szólnak. De a valóságban nem egészen így állott a dolog. Nekünk ez csak azért tetszik így, mert mi a múltból annak az időnek csak általános történelmi érdekét látjuk, de nem látjuk mindazokat az egyéni és em-

beri érdekeket, a melyek az akkori emberek lelkében éltek. Pedig hát a valóságban a jelennek ezek az egyéni érdekei annyival jelentékenyebbek az általános közérdekekénél, hogy közülük az általános érdek nemcsak hogy ki nem érezhető, de egyáltalában még csak észre se vehető. Amaz idők embereinek a legnagyobb része rá se hederített a dolgok általános menetére, és csak a jelen egyéni érdekeivel bíbelődött. És éppen ezek az emberek voltak azoknak az időknek a leghasznosabb tényezői.

Azok ellenben, a kik megpróbálták a dolgok általános menetét megérteni, s önfeláldozással és hősiességgel iparkodtak bennük résztvenni, a társadalom leghasznontalanabb tagjai voltak; mindent megfordítva láttak, és mindaz, a mit mint hasznos dolgot cselekedtek, a leghasznontalanabb badarságnak bizonyult, így Pierre és Mamonov ezredei, a melyek fosztogatták az orosz falvakat, így az orosz úri hölgyek által csinált tépés, mely soha se jutott el a sebesültekhez stb. Még azok is, a kik szerettek okoskodni és az érzelmeiknek kifejezést adni, a mikor Oroszország akkori helyzetéről beszéltek, beszédeikben akaratlanul is ott viselték vagy a ravaszság és a hazugság, vagy pedig az emberek elítélésének s az irántuk való elfogultságnak a bélyegét, olyasmikkel vádolván őket, a mikkel senki sem volt vádolható. A történelmi eseményekben legnyilvánvalóbb a tudás fája gyümölcsének az élvezetére vonatkozó tilalom. Egyedül csak az öntudatlan tevékenység termi meg a maga gyümölcsét, és az az ember, a ki egy-egy történelmi eseményben szerepet játszik, soha sincsen tisztában annak a jelentőségével. Ha pedig megpróbálja megérteni a jelentőségét, teljes meddőségre van kárhoztatva.

Az Oroszországban akkoriban lejátszódó nagy eseményeknek a jelentősége annál kevésbé volt észrevehető, minél szembetűnőbb volt bennük az emberek szerepe. Péterváron és a Moszkvától távol fekvő kormányzóságokban a hölgyek és az urak népfölkelő-egyenruhákban siratták Oroszországot és a fővárost, és önfeláldozásról beszéltek stb.; de a hadseregben, mely Moszkván túl visszavonult, szinte alig beszéltek Moszkváról, alig gondoltak rá, és azok közül, a kik látták a város égé-

sét, senki sem esküdözött, hogy bosszút áll a francziákon, hanem fizetése legközelebb esedékes részletére, a legközelebbi pihenő-helyre, Matrijoskára, a markotányosnóra s ehhez hasonlókra gondolt...

Rosztov Nikolaj, miután a háború éppen szolgálatban találta, minden önfeláldozási szándék nélkül, pusztán véletlenségből lett közvetlenül és tartósan a haza védelmének a részesévé, s éppen azért, minden kétségbeesés és komor töprengés nélkül nézte mindazt, ami Oroszországban akkoriban történt. Ha megkérdezték volna tőle, vajjon hogy vélekedik Oroszország mostani helyzetéről, azt felelte volna, hogy neki semmi oka sincsen ezen törni a fejét, hogy arra valók Kutuzov és a többiek, de hogy annyit hallott, hogy az ezredeket megint kiegészítik, s hogy a küzdelem alkalmasint még sokáig el fog tartani, és hogy a mostani körülmények közt éppen nem lehetetlen, hogy két év múlva ő is ezredparancsnokká lesz.

És éppen azért, mert így fogta fel a dolgokat, amikor a voronezsi lövőoszlop különítménybe beosztották, nemcsak hogy nem törődött vele, hogy ez által meg lesz fosztva attól, hogy az utolsó küzdelmekben résztvegyen, de a legnagyobb örömmel fogadta ezt a hírt, s nem is titkolta örömét, amelyet a bajtársai is teljesen érthetőnek találtak.

Pár nappal a borodinoi ütközet előtt Nikolaj pénzt és leveleket kapott, s egyik huszáriját előre küldvén, postalovakon ment el Voronezsbe.

Csak az, aki keresztülment ezen, vagyis a ki néhány hónapon át szakadatlanul benne élt a háborús élet légkörében, csak az értheti meg azt a gyönyörűséget, amelyet Nikolaj érzett, amikor kikerült arról a területről, amelyen a csapatok a maguk takarmányszerzéseikkel, élelmiszer-szállítmányaikkal és kórházaikkal éltek; amikor katonák és társzekerek nélkül, a tábori élet mocskos nyomai nélkül meglátta a falvakat az ő parasztemberikkel és asszonyaikkal, az udvarházakat, a réteken letelepedő csordákat, az állomás-épületeket álmos felvigyázóikkal, olyan örömet érzett, mintha mindezt most először látta volna. Különös meglepetést és tartós örömet

szereztek neki a fiatal és egészséges nők, a kik mögött nem settenkedtek tuczatszámra a legyeskedő tisztek, s a kiknek hízelgett és nagy örömet okozott az, hogy egy átutazó tisztecske eltréfált velük.

Nikolaj éjszakának idején a legvidámabb hangulatban érkezett meg Voronezsbe a fogadóba, megrendelte mindazt, a mitől a hadseregnél oly hosszú ideig meg volt fosztva, és másnap alaposan megberetválkozva és régóta nem használt parádés egyenruháját magára öltve, elment jelenkezni felettes hatóságához.

A népfölkelés parancsnoka egy polgári tábornok volt, egy éltesebb ember, a kit szemlátomást mulattatott katonai rangja és hivatása. Bosszúsan fogadta Nikolajt (azt hívén, hogy ebben van a katonás magatartás titka) és nagyképien, mintha ehhez joga lett volna, s mintha a dolgok általános menetét akarta volna helyeslő vagy nem helyeslő bírálat tárgyává tenni, minden irányban alaposan kikérdezte. Nikolaj olyan vidám hangulatban volt, hogy mindez csak mulattatta.

A népfölkelés parancsnokától elment a kormányzóhoz. A kormányzó rendkívül szíves és egyszerű, eleven, apró emberke volt. Fölhívta Nikolaj figyelmét azokra a ménesekre, a melyekből lovakat szerezhet, ajánlott neki a városban egy lókupeczet s a várostól húsz versztnyire egy földbirtokost, a kinek az egész környéken a legjobb lovai voltak és minden irányban megígérte neki a támogatását.

— Ön Andrejevics Ilya fia? Az én feleségem nagyon jó barátságban volt az ön édesanyjával. Csütörtökön van a fogadó- napom; most csütörtökön minden teketória nélkül legyen szerencsém, — mondotta a kormányzó, mikor elbocsátotta.

A kormányzótól Nikolaj váltott lovakon az őrmesterével együtt elvágatott ahhoz a húsz versztnyire lakó földbirtokoshoz, a kinek a legjobb lovai voltak. Nikolaj mindazt, a mi Voronezsben való tartózkodásának első napjaiban történt, vidámnak és könnyűnek találta, és mint az olyan embereknél, a kik maguk is jó hangulatban vannak, rendesen lenni szokott, a mibe csak fogott, minden jól ment és összevágott.

Az a földbirtokos, a kit Nikolaj fölkeresett, egy öreg, legénysorban élő lovastiszt volt, nagy ismerője a lovaknak, kitűnő vadász, egy szőnyegszövő telepnek, régi magyar borokat feldolgozó százesztendős pálinkafőzőnek és mesés lovaknak a tulajdonosa.

Nikolaj hatezer rubelért egy-kettőre megvásárolt tizenhét darab mustra csikót (mint ő mondotta), hogy a lóállományát kiegészítse. Miután megebédelt és a kelténél kissé több magyar bort ivott, Rosztov összecsolódzott a földbirtokossal, a kivel hamarosan letegeztek egymást, a legvidámabb hangulatban indult hazafelé, folyton sarkallván a kocsisát, hogy még idejében megérkezzék a kormányzó estélyére.

Nikolaj, miután átöltözött, beszagositotta magát, lehűtötte a fejét hideg vízzel, s bár kissé elkésve, de készen tartván ezt a mondást: „Jobb későn, mint soha“, beállított a kormányzóhoz.

Ez voltaképpen nem volt bál, s nem volt előre kimondva, hogy táncolni is fognak; de mindenki tudta, hogy Petrovna Katerina keringőket és ecossaise-eket fog játszani a zongorán s hogy táncz is lesz, és így erre számítva, báli ruhában jelent meg mindenki.

A kormányzósági élet az 1812. évben éppen olyan volt, mint mindig, azzal a különbséggel, hogy a sok gazdag moszkvai család jelenléte élénkebbé tette a várost, és hogy mint mindenben, a mi csak Oroszországban ebben az időben történt, a mindennapi életben is valami nagy lábon élés, valami nembánomság és könnyűvérűség volt észlelhető, és hogy az a köznapi társalgás, mely az emberek közt elkerülhetetlen, míg azelőtt az időről s a közös ismerősökről, most Moszkváról, a csapatokról és Napoleonról folyt.

Az a társaság, mely a kormányzónál összeverődött, Voronezs társaságának a színe-java volt.

Hölgyek nagyon sokan voltak, s akadt köztük Nikolajnak néhány moszkvai ösmerőse is; de a férfiak közt nem volt egyetlen egy sem, a ki egy ilyen György lovaggal, lóavató huszárral s egyúttal kedélyes és jól nevelt Rosztov gróffal csak valamelyest is versenyezhetett

volna. Volt a férfiak sorában egy fogoly olasz, a francia hadsereg egy tisztje is, és Nikolaj érezte, hogy ennek a fogolynak a jelenléte csak növelte az ő — az orosz hős — jelentőségét. Olyan volt ez, mint valami diadal-jel. Nikolaj érezte ezt, s úgy tetszett neki, hogy a többiek is ilyen szemmel néztek az olaszra, ő pedig a maga részéről méltóságteljes és tartózkodó gyöngédséggel bánt el vele.

Rosztov alig hogy parfüm- és bor-illatot terjesztve maga körül, huszár-egyenruhájában belépett és maga is elmondta, valamint hallotta is néhányszor ezeket a szavakat: „jobb későn, mint soha“, egyszeriben körül-vették; minden szem felé fordult, s ő legott úgy érezte, hogy megint belejutott a mindenki kedvenczének, egy kormányzósági városban őt joggal megillető, és bár mindenkor kellemes, de most oly hosszú nélkülözés után őt a gyönyörűséggel szinte elkábító helyzetébe. Nemcsak, hogy az állomásokon, a fogadóknak és a földbirtokos szőnyegszövőjében a cselédek hízelgőnek találták irántuk tanúsított figyelmét; de itt a kormányzó estélyén is, (mint Nikolajnak tetszett) tömérdek olyan fiatal hölgy és csinos leány volt jelen, a ki türelmetlenül várta, hogy Nikolaj figyelmét magára vonja. A hölgyek és a leányok kaczerkódtak vele, s az öregek kezdettől fogva azon mesterkedtek, hogy' csalják lépre és hogy' házasítsák meg ezt a fiatal huszár-kópét. Ezek közé tartozott maga a kormányzó felesége is, a ki úgy fogadta Rosztovot, akárcsak közeli rokona lett volna, s „Nikolaj“-nak szólítván, kereken „letegezte“ őt.

Petrovna Katerina csakugyan elkezdett keringőket és ecossais-eket játszani, mire megkezdődött a táncz, melynek a során Nikolaj a maga szeretetreméltóságával még jobban meghódította az egész kormányzósági város társaságát. Sőt a tánczközben tanúsított fesztelen modorával mindenkit valósággal meglepett. Még magát Nikolajt is meglepte kissé az a modor, a melyet akkor este tánczközben tanúsított. Moszkvában nem tánczolt így soha, sőt ott tán illetlennek és közönségesnek tartotta volna ezt a túlságosan fesztelen modort; de itt szükségét érezte annak, hogy meglepje valamennyiüket valami különössel, valami olyással, a mit ezek olyannak tartanak,

a mi a fővárosokban ugyan már megszokott, de itt a vidéken még ösmeretlen.

Nikolaj egész este a legnagyobb figyelemmel tűntette ki egy kormányzósági tisztviselő kékszemű, telt idomú és kedves arcú, szőke feleségét. A vidám fiatal embereknek azzal a naiv meggyőződésével, a mely szerint mások feleségei csak az ő számukra vannak teremtvé, Rosztov el nem mozdult e mellől az asszonyka mellől és szívélyesen, de valamelyest titokzatosan bánt el az úrával, mintha csak ők ketten, már mint Nikolaj és ennek a férjnek a felesége, bár nem mondták ki, de tudnák, hogy mily jól összeillenek. A férj azonban szemlátomást nem osztozott vele ebben a meggyőződésben s iparkodott minél ridegebben viselkedni Rosztovval szemben. De Nikolaj kedélyes naivsága olyan határtalan volt, hogy olykor még a férj is átengedte magát Nikolaj vidám hangulatának. Az estély vége felé azonban, abban a mérvben, a mint az asszonyka arcza mind pirosabb és elevenebb lett, a férj arcza mindjobban elszomorodott, mintha csak az élénkség egy bizonyos korlátolt adagban lett volna kimerve kettőjük számára, s minél inkább fokozódott a nőben, annál inkább csökkent a férjben.

V.

Nikolaj soha el nem tűnő mosolylyal az arczán, a karosszékében valamelyest félrehajolva, egészen közel ült a kis szőke mellett és mythológiai bókokkal szórakoztatta őt.

Kihívóan megváltoztatva feszülő lovaglónadrágba bújtatott lábszárainak a helyzetét s kellemes illatot árasztva maga körül, hol a hölgyében, hol lábainak szép formáiban gyönyörködött, és azt mondta a kis szökének, hogy innen Voronezsből meg akar szöktetni egy hölgyet.

— Ugyan milyet?

— Egy bájos, egy isteni teremtést. A szemei (Nikolaj rápillantott a hölgyére) kékek, az ajka, — mint két koráll, a fehérsége . . . — rásandított a vállaira, — termete — Dianáé . . .

A férj odalépett a feleségéhez és komoran megkérdezte, miről beszélgetnek.

— Áá! Ivanycs Nikita, — szólott Nikolaj s udvariasan fölállt. És mintha azt akarta volna, hogy Ivanycs Nikita is részesévé legyen a tréfáinak, vele is közölte azt a szándékát, hogy meg akar szöktetni egy szőke hölgyet.

A férj durczásan, a felesége pedig vidáman elmosolyodott. A kormányzó jóságos felesége elégedetlen arccal lépett oda hozzájuk.

— Ignatyevna Anna szeretne téged látni, Nikolaj, — mondotta, olyan hangon ejtvén ki az Ignatyevna Anna nevet, a melyről Rosztov legott megértette, hogy Ignatyevna Anna valami nagyon előkelő személyiség. — Gyerünk, Nikolaj. Hiszen megengedted, hogy így szóltsalak.

— Hogyne, nénikém. De hát ki az?

— Molyvinczeva Ignatyevna Anna. Sokat hallott rólad az unokahugától, a kit megmentettél . . . Sejtetted már? . . .

— Jaj, de hányat mentettem én meg! — vetette oda Nikolaj.

— Az unokahugát, Bolkonszkaja herczegnőt. Itt van most Voronezsben a nénjével. De hogy' megszépült! No-no, talán bizony? . . .

— Soha, eszem ágába se jutott, hagyja el, nénikém!

— No, jó-jó. Ej, ej, beh furcsa vagy!

A kormányzó felesége odavezette őt egy magas és rendkívül kövér öreg asszonyhoz, a kinek kék dísz volt a fején, s a ki éppen akkor fejezte be a város legelőkelőbb személyiségeivel a kártya-játszmáját. Ez volt Molyvinczeva, Marja herczegnőnek anyai részről való nagynénje, egy gyermektelen és dúsgazdag özvegy, a ki állandóan Voronezsben lakott. Éppen állva az ütéseit olvasta össze, mikor Rosztov odalépett hozzá. Szigorúan és fontoskodva összeránczolta a homlokát, rápillantott, majd tovább szidta a tábornokot, a ki megnyerte tőle a játszmát.

— Nagyon örülök, kedvesem, — mondotta s kezet nyujtott neki. — Legyen szerencsém nálam.

Miután beszélt vele Marja herczegnőről és boldogult édesapjáról, a kit Molyvinczeva nyilván nem szeretett s

mintán kikérdezte Nikolajt, hogy mit tud Andrej herczeg-ről, a ki szintén nem valami nagyon állhatott a kegyeiben, a tisztos matróna elbocsátotta őt, előbb azonban megismételte a meghívását.

Nikolaj megígérte, hogy eljön, s mikor Molyvinczevától elbúcsúzott, megint elpirult. Marja herczegnő nevének az említésére Rosztovot a szégyenlősségnek, sőt az ijedségnek valami saját maga előtt is érthetetlen érzése fogta el.

Mikor Molyvinczevától eljött, Rosztov vissza akart menni a tánczolókhöz, de a kis kormányzóné pufók kezét rátette Nikolaj karjára, s azt mondván, hogy beszéde van vele, bevezette őt a pamlagos szobába, a melyből az ottlévők legott kivonultak, hogy a kormányzónét ne háborgassák.

— Tudod-e, lelkem, — mondotta a kormányzóné kicsiny és jóságos arczának komoly kifejezésével, — lásd, ez éppen neked való parti; ha akarod, összeboronállak benneteket.

— Kivel, nénike? — kérdezte Nikolaj.

— Összeboronállak a herczegnővel. Petrovna Katarina ugyan azt mondja, hogy Lilivel, de szerintem nem, — a herczegnővel. Akarod? Meg vagyok győződve róla, hogy édes anyád is hálás lesz érte. Igazán, micsoda egy leány ez, valósággal elragadó! És nem is olyan csunya.

— Éppenséggel nem, — szólott Nikolaj, szinte sértődötten. — Én, nénikém, mint afféle katonaember, nem kéredezke dem sehova és nem is utasítok vissza semmit, — mondotta Rosztov, még mielőtt meggondolhatta volna, mit mond.

— Gondold meg jól, ez nem tréfa ám.

— Már hogy' volna tréfa!

— Persze, persze, — mondotta a kormányzóné, mintha csak önmagával beszélt volna. — De mást mondok, csak úgy közbevetőleg. Nagyon is legyeskedel a körül a kis szöszke körül. Szinte sajnálom már az urát, igazán mondom . . .

— Dehogy' is, hiszen a legjobb barátok vagyunk, — mondotta Nikolaj a maga lelki egyszerűségében: esze

ágába se jutott, hogy ez a rá nézve olyannyira kellemes időtöltés valakire nézve kellemetlen lehessen.

„De micsoda butaságot mondtam én a kormányzó-nénak!” — jutott egyszerre eszébe vacsora után Nikolajnak. „Még utóbb csakugyan elkezd bennünket összeboronálni, és Szonya? . . .” És mikor búcsúzott a kormányzónétól s mikor ez mosolyogva még egyszer így szólt hozzá: „Nos hát, ne feledkezzél meg”, — félrehívta őt.

— Nézze csak, néni, az igazat megvallva . . .

— No mi az, mi az lelkem; gyerünk és ülünk le amoda ni.

Nikolaj egyszeriben ellenállhatatlan vágyat érzett arra, hogy legbensőbb gondolatait is (olyanokat, a melyeket sem az anyjának, sem a hugának, se semmiféle jóbarátjának sem árult volna el) elárulja ennek a csaknem idegen asszonynak. Nikolajnak később, mikor ennek a semmi által nem indokolt és szinte megfoghatatlan őszinteségnek ez a hirtelen rohama, melynek pedig ő rá nézve nagyon komoly következményei voltak, eszébe jutott, úgy tetszett, hogy akkor egyszerűen rájött a bolondóra; pedig hát az őszinteség eme rohamának más jelentéktelen eseményekkel együtt reá, meg egész családjára nézve roppantul fontos következményei voltak.

— A dolog így áll, nénikém. Az én édes anyám már régóta össze akar engem házasítani valami gazdag leánnyal; de nékem annak még a gondolata is visszataszító, hogy pénzért házasodjam.

— No persze, ezt teljesen értem, — hagyta jóvá a kormányzóné.

— De Bolkonszkája herczegnő, az egészen más; először is, őszintén bevallom, nekem nagyon tetszik s nagyon kedvemre való, aztán meg azóta, hogy abban a válságos helyzetben ő vele találkoztam, nagyon sokszor eszembe jutott, hogy ez a sors ujmutatása. És a mi a fő, képzelje csak: a mama már régen gondolt erre, de azelőtt nem volt alkalmam vele találkozni, valahogyan mindig úgy fordult a dolog, hogy — nem találkoztunk. Abban az időben pedig, a mikor a húgom, Natasa, jegyben járt az ő bátyjával, abban az időben nem is gondol-

hattam arra, hogy őt feleségül vegyem. Úgy kellett történnie, hogy éppen akkor találkoztam vele, mikor Natasa mátkasága fölbomlott, és azután meg . . . Így áll tehát a dolog. Erről még soha senkinek se szóltam és nem is szólok soha. Egyedül önnek.

A kormányzóné hálásan megszorította a könyökét.

— Ösmeri Sophiet, az unokahugomat? Én őt szerettem, meg is ígértem neki, hogy nőül veszem s ezt meg is fogom cselekedni . . . Ebből láthatja, hogy szó se lehet az egész dologról, — mondotta Nikolaj pirulva és minden átmenet nélkül.

— Édes lelkem, ugyan hova gondolsz? Hiszen Szonyának semmije sincs, és te magad mondtad, hogy édes apád dolgai nagyon rosszul állnak. És az anyád? Ez tönkretenné őt, — ez egy. Aztán meg Sophie, ha van szíve, — ugyan micsoda élet lenne ez neki? Az anyád a kétségbeesés örvényében, a dolgaitok a legnagyobb ziláltságban . . . Nem, lelkem, ezt neked is, Szonyának is, meg kell értenetek.

Nikolaj hallgatott. Jól esett neki hallani ezt az okoskodást.

— Nénikém, azért erről mégse lehet szó, — mondotta rövid hallgatás után felsóhajtva. — Az is kérdés, hozzám jönne-e a hercegnő? Aztán meg megint gyászban van; lehet-e hát erre még csak gondolni is?

— Te tán azt hiszed, hogy én most tüstént megházasítlak? Mindennek megvan a maga módja, — szólott a kormányzóné.

— Milyen ügyes házasságszerző maga, nénikém, — mondotta Nikolaj, s megcsókolta pufók kis kezét.

VI.

Mikor Marja hercegnő Rosztovval való találkoása után Moszkvába érkezett, ott találta kis unokaöcscsét a nevelőjével és Andrej hercegnek egy levelét, a melyben ez azt kívánta tőle, hogy menjen Voronezsbe a nagynénjéhez, Molyvinczevához. Az átköltözés gondjai, a bátyjáért való aggodalom, életének egy új házban való berendezése és unokaöcscsének a nevelése, — mindez el-

némította benne a kísértésnek azt az érzését, mely őt apja betegsége alatt és halála után, de különösen Rosztovval való találkozására óta gyötörte. Szomorú volt. Az apja elvesztésének a benyomása, mely összefolyt a lelkében Oroszország veszedelmével, most egy teljes csöndben eltöltött hónap után mind erősebbé lett benne. Aggódás fogta el a lelkét: azoknak a veszedelmeknek a gondolata, a melyeknek a bátyja, az egyetlen hozzá közel álló ember, a kit a sors meghagyott a számára, ki volt téve, állandóan gyötörte őt. Sok gondot okozott neki az unokaöcscse nevelése is, a melyre kezdettől fogva képtelennek érezte magát; de a lelke fenekén azért teljes volt az összhang, melyet annak a tudatnak köszönhetett, hogy sikerült magában a Rosztov megjelenésével kapcsolatosan fölmerült egyéni ábrándokat és reményeket elfojtania.

Mikor a kormányzóné az estélyét követő napon elment Molyvinczevához s megbeszélte vele a tervét (arra is kitérvén, hogy bár a jelenlegi körülmények közt gondolni se lehet a formyszerű eljegyzésre, azért mégis össze lehet hozni a fiatalokat, hogy egymást megösmerjék) és mikor a néni hozzájárulását kieszközölvén, a kormányzóné Marja hercegnő előtt szóba hozta Rosztovot, fölmagasztalta őt és elmondta, hogy' elpirult a hercegnő nevének az említésére, Marja hercegnőt nem örömteljes, hanem fájdalmas érzések fogták el: belső összhangja egyszerűen semmivé lett, és újra föltámadtak benne a vágyak, a kétségek, a szemrehányások és a remények.

Az alatt a két nap alatt, mely ezen hír és Rosztov látogatása közt eltelt, Marja hercegnő szüntelenül azon tündődött, vajjon hogy' viselkedjék Rosztov iránt. Majd arra határozta magát, hogy be se megy a fogadó-szobába, mikor Rosztov eljön a nagynénjéhez, mert mély gyászban lévén, nem is illik vendéget fogadnia; majd úgy találta, hogy azok után, a miket Rosztov ő érette tett, ez határozottan gorombaság volna; majd ismét az jutott eszébe, hogy a néniének és a kormányzónénak holmi terve van vele és Rosztovval (a pillantásaik és a szavaik olykor mintha megerősítették volna ezt a föltevést); majd megint úgy gondolkozott, hogy ilyesmit csakis ő tételezhetett föl róluk, a maga bűnösségében:

mert hiszen lehetetlen, hogy ne gondoljanak arra, hogy az ő helyzetében, a mikor még a gyászfátyolt se tette le, az ilyen házassági előkészületek őt, meg édesapja emlékét csak sértenék. Abból indulván ki, hogy csakugyan nőül megy hozzá, Marja hercegnő elképzelte azokat a szavakat, a melyeket majd egymásnak mondanak, és ezek a szavak hol a kelleténél hidegebbeknek, hol meg nagyon is nagy jelentőségűeknek látszottak előtte. A vele való találkozással kapcsolatban leginkább attól a zavarótól félt, mely őt föltétlenül meglepi, — ezt érezte, — és mindjárt az első találkozásra elárulja.

De mikor vasárnap, mise után az inas jelentette a fogadó-szobában, hogy Rosztov gróf megérkezett, a hercegnő legkevésbé se jött zavarba; csak halvány pirosság futotta el az arczát, s valami új és sugárzó fény vilant meg a szemeiben.

— Látta őt, nénike? — kérdezte Marja hercegnő nyugodt hangon, s maga se tudta, hogy' volt képes külsőleg olyan nyugodtan és természetesen viselkedni.

Mikor Rosztov a szobába lépett, a hercegnő mintegy időt akarván engedni vendégének arra, hogy a nénit üdvözölje, egy pillanatra lehorgasztotta a fejét, és azután, ugyanakkor, a mikor Nikolaj hozzáfordult, föl emelte a fejét és csillogó szemekkel fogadta a tekintetét. Méltóságteljes és kecses mozdulattal, örömteljes mosollyal az ajkán, fölkelte, odanyújtotta neki finom, bársonyos kezét és megszólalt valami olyan hangon, a melyből most először csendültek ki a nőiesség határozott árnyalatai. M-lle Bourienne, a ki szintén ott volt a fogadó-szobában, bámuló csodálkozással nézett Marja hercegnőre. A legkörmönfontabb és kaczerabb teremtés, még ő maga se tudott volna egy olyan emberrel való találkozás alkalmával, a kinek a tetszését meg akarta nyerni, ügyesebben viselkedni.

„Vagy nagyon jól áll neki a fekete szín, vagy pedig csakugyan megszépült, és én nem vettem észre. De a mi a fő, — ez a tapintat és ez a kecsesség!“ — gondolta magában m-lle Bourienne.

Ha Marja hercegnő képes lett volna ebben a pillanatban gondolkozni, még m-lle Bourienne-nél is job-

ban elsodálkozott volna azon a változáson, mely benne végbement. Attól a perctől kezdve, hogy ezt a kedves és szeretett arcot megpillantotta, az életnek valami friss ereje lett úrrá fölötte, és akaratán kívül való beszédre és cselekvésre készítette őt. Az arcza attól fogva, hogy Rosztov belépett, teljesen megváltozott. Valamint mikor az áttört, színes lámpában egyszerre lángra lobban a világoosság, legott váratlan és megdöbbenő szépséggel bontakozik ki a falon az az annakelőtte durvának látszott, szövevényes és művészies munka, úgy alakult át egyszerre Marja herczegnő ábrázata is. Most először jutott kifejezésre rajta az a tiszta, benső és lelki munka, a melyben eddigi életét töltötte. Az ő egész belső és önmagával elégedetlen munkája, a szenvedése, a jóra való iparkodása, alázatossága, szeretete és önfeláldozása, — mindez ott ragyogott most tündöklő szemeiben, finom mosolyában és szelid arcza minden vonásában.

Rosztov épp oly tisztán látta mindezt, mintha csak az egész életét ösmerte volna. Érezte, hogy az a leány, a ki most ott állott előtte, valami egészen más és sokkal jobb volt, mint mindazok, a kikkel eddig találkozott, és a mi a fő, sokkalta jobb, mint ő maga.

A beszélgetésük a lehető legegyszerűbb és legjelentéktelenebb volt. Beszéltek a háborúról, miközben, mint mindenki, önkéntelenül túlozták az események fölött érzett szomorúságukat, beszéltek utolsó találkozásukról, de itt Nikolaj mindenképpen másra iparkodott átvinni a szót, beszéltek a jóságos kormányzónéról, s Nikolaj és Marja herczegnő rokonairól.

Marja herczegnő, a mint a nagynénje szóba hozta Andrej herczeget, másra vitte át a szót és nem akart a bátyjáról beszélni. Nyilvánvaló volt, hogy Oroszország sanyarúságairól még képes volt némi alakoskodással beszélni, de a bátyja sokkal közelebb állott a szívéhez, sem-hogy csak úgy könnyedén tudott volna róla beszélni. Nikolaj észrevette ezt, mint a hogy' egyáltalában szokatlan éleslátással és megfigyeléssel észrevette Marja herczegnő jellemének legcsekélyebb árnyalatait is, a melyek mind csak megerősítették őt abban a meggyőződésében, hogy a herczegnő valami egészen különös és nem min-

dennapi teremtés. Nikolaj épp úgy, mint Marja hercegnő is, elpirult és zavarba jött, a mikor a hercegnőről beszéltek neki, sőt a mikor csak rá is gondolt, de a jelenlétében teljesen fesztelenül érezte magát, és egyáltalában nem úgy beszélt, mint a hogy' előre kiczirkalmazta volt, hanem egyenesen kimondta azt, a mi éppen az eszébe jutott és a nyelvére jött.

Nikolaj rövid látogatása alatt, mint mindenütt, a hol gyermekek vannak, a hallgatás egyik pillanatában Nikolaj odafordult Andrej herceg kis fiához, megsimogatta őt és megkérdezte tőle, vajjon szeretne-e huszár lenni? Kézen fogta a kicsikét, vidáman egyet pöndörített rajta és rápillantott Marja hercegnőre. Boldog, meghatott és bátortalan pillantás kísérte a szeretett férfi kezei közt lévő szeretett gyermeket. Nikolaj ezt a pillantást is észrevette, s mintegy megértvén a jelentőségét, elpirult a gyönyörűségtől és kedélyes vidámsággal kezdte a kis fiút csókolgatni.

Marja hercegnő mély gyászban lévén, nem járt sehova, Nikolaj pedig nem tartotta illendőnek, hogy gyakran járjon hozzájuk; a kormányzóné azért tovább folytatta házasságközvetítését és elmondván Nikolajnak mindazokat a hízelgő nyilatkozatokat, a melyeket róla Marja hercegnő tett és viszont, mindenképpen azon volt, hogy Rosztov mielőbb tisztázza a helyzetet Marja hercegnővel. Ebből a célból a mise előtt összehozta a fiatalokat a püspöknél.

Bár Rosztov kijelentette a kormányzónénak, hogy semmi tisztába hozni valója se lesz Marja hercegnővel, mégis megígérte, hogy eljön.

Valamint Tilsitben Rosztov nem mert kételkedni abban, vajjon csakugyan jó-e az, a mit mindenki jónak ösmer el, éppen úgy most is, mikor fölmerült előtte az a kérdés, vajjon a maga esze szerint rendezze-e be az életét, vagy pedig békességesen alárendelje magát a körülményeknek, rövid, de becsületes küzdelem után az utóbbira szánta el magát, és átengedte magát annak a hatalomnak, mely ellenállhatatlan erővel vonzotta őt (ezt érezte) valahová. Azt tudta, hogy Szonyának tett ígérete mellett elárulni az érzelmeit Marja hercegnő előtt, az lett volna,

a mit ő alávalóságnak nevezett. És tudta, hogy alávalóságot ő elkövetni nem fog soha. De azt is tudta (sőt nemcsak hogy tudta, hanem a lelke fenekén érezte is), hogy ha most átengedi magát az öt irányító körülmények és emberek befolyásának, nemcsak hogy semmi rosszat, hanem valami nagyon, de nagyon fontos, valami annyira fontos dolgot cselekszik, a minőt életében még soha se cselekedett.

Marja hercegnővel való találkozására után, bár látzólag ugyanaz maradt, addigi élvezetei minden varázsukat elvesztették rá nézve, s mind gyakrabban kezdett Marja hercegnőre gondolni; de soha se gondolt rá úgy, mint a hogy a többi leányokra, a kikkel életében eddig találkozott, kivétel nélkül gondolni szokott s mint a hogy' valamikor és pedig jó hosszú időn át Szonyára is gondolt. A többi leányokra, mint csaknem minden tisztességes fiatal ember, úgy gondolt, mint leendő feleségére, s beleképzelte őket a házaselet minden körülményeibe, látta rajtuk a fehér bóbitás főköttöt, ott látta őket a szamovár mellett, látta a gyermekeit, a papát és a mamát, ezeknek hozzá való viszonyát stb., stb.; s a jövőnek ezek a képei örömet szereztek neki; de mikor Marja hercegnőre gondolt, a kivel őt össze akarták boronálni, a jövőendő házasságukból soha semmit se tudott maga elé képzelni. Ha megkísérelte is, zavarosan és fonákul ütött ki a dolog. Mindössze csak azt érte el vele, hogy valami nyomasztó hangulat vett rajta erőt.

VII.

A borodinoi ütközetnek s halottakban és sebesültekben szenvedett veszteségeinknek a rettenetes, és Moszkva föladásának még rettenetesebb híre szeptember közepe táján érkezett meg Voronezsbe. Marja hercegnő, a ki csak a lapokból értesült a bátyja megsebesüléséről, és semmi határozott hírt sem kapott felőle, mint Nikolaj hallotta (mert személyesen nem találkozott vele), készült elutazni, hogy Andrej herceget valahol fölkutassa.

Rosztov, mikor a borodinoi ütközet és Moszkva kiürítése hírét meghallotta, se kétségbeesést, se haragot, bosszúságot, vagy ezekhez hasonló érzelmeket nem érzett, hanem egyszeriben unalmasnak és bosszantónak talált Voronezsben mindent, és kényelmetlenül kezdte magát érezni, mintha csak valamiért restelkedett volna. A beszélgetések, a melyeket hallott, mind olyan mesterkélteknek látszottak előtte; nem tudta, hogy' ítélje meg mindezt, s úgy érezte, hogy majd csak az ezredében lesz előtte megint minden világossá. Sietett a lóvásárlásait mielőbb lebonyolítani, és sokszor minden igaz ok nélkül kijött a sodrából a szolgaszemélyzetével és az őrmesterével szemben.

Pár nappal Rosztov elutazása előtt, az orosz csapatok győzelme alkalmából hálaadó isteni tisztelet volt kitűzve a székesegyházban, s erre a hálaadó isteni tiszteletre Nikolaj is elment. Valamivel a kormányzó mögött állott, és a legnagyobb higgadtsággal, a legkülönfélébb dolgokon tűnődve állta végig az isteni tiszteletet. Mikor a hálaadó isteni tisztelet véget ért, a kormányzóné oda-intette őt magához.

— Láttad a herczegnőt? — kérdezte tőle s rámutatott a fejével egy feketeruhás hölgyre, a ki a khorus mellett állott.

Nikolaj nem annyira az arczéle után, mely a kalapja alól kilátszott, mint inkább az óvatosságnak, a rémületnek és a szájalomnak amaz érzése után, mely őt elfogta, legott megösmerte Marja herczegnőt. Marja herczegnő, a ki szemlátomást el volt merülve a gondolataiba, a templomból való távozása előtt, éppen az utolsó keresztet vetette magára.

Nikolaj csodálkozva nézett az arczába. Ez ugyanaz az arcz volt, melyet annakelőtte látott, ugyanaz volt rajta a finom belső és lelki munka általános kifejezése; de most egészen másként volt megvilágítva. A szomorúság, az ájtatosság és a reménység megható kifejezése ült rajta. Mint a hogy' az ő jelenlétében azelőtt is megesett Nikolajjal, a nélkül, hogy a kormányzóné biztatását, hogy menjen oda hozzá, bevárta volna, a nélkül, hogy megkérdezte volna magától, vajjon helyes és illendő-e, hogy

itt a templomban beszédbe ereszkedik vele, odalépett hozzá s elmondta, hogy hallotta nagy fájalmát s egész lelkével együtt érez vele. Alig, hogy a hercegnő a hangját meghallotta, élénk pirosság futotta el az arcát, s egyidejűleg a fájalmát is, az örömét is megvilágította.

— Én csak egy dolgot akartam mondani önnek, hercegnő, — szólott Rosztov, — és ez az, hogy ha Nikolajevics Andrej herceg meghalt volna, mint ezredparancsnokról, erről a lapok is azonnal hírt adtak volna.

A hercegnő úgy nézett rá, mintha nem értette volna a szavait, de örült volna annak az őszinte részvételnek, melynek a kifejezése ott ült az arcán.

— De meg annyi példát tudok arra, hogy a gránát-szilánkok által (mint a lapok írták) okozott seb vagy azonnal halált okoz, vagy pedig könnyű lefolyású, — mondotta Nikolaj. — Reméljük a legjobbat és én meg vagyok győződve . . .

Marja hercegnő közbevágot.

— Oh, ez olyan rettenetes . . . — kezdte el, de az izgatottságtól nem fejezte be, a mit mondani akart, egy kecses mozdulattal (mindig ilyen volt az ő jelenlétében) lehorgasztotta a fejét, és hálás pillantást vetvén rá, kiment a nagynénje után.

Aznap este Nikolaj nem ment el sehová, hanem ott-hon maradt, még pedig azzal a föltett szándékkal, hogy rendbehozza a számadásait azokkal, a kiktől lovakat vásárolt. Mire a dolgot elvégezte, már késő volt ahhoz, hogy elmenjen valahová, ahhoz meg korán volt, hogy lefeküdjék, s így Nikolaj hosszú ideig egyedül járt föl s alá a szobájában és a mi vajmi ritkán esett meg vele, eltűnődött az élete folyásán.

Marja hercegnő már ott Szmolenszk közelében nagyon kellemes hatást tett rá. Azt, hogy olyan különös figyelemmel volt iránta, az idézte elő, hogy akkoriban olyan rendkívüli körülmények közt találkozott vele és hogy ugyanakkor az édes anyja, rá, mint gazdag leányra, különösen is fölhívta a figyelmét. Voronezsban, annak a látogatásnak az ideje alatt, a melyet nála tett,

ez a benyomás nemcsak kellemes, hanem egyúttal erőteljes is volt. Nikolajt meglepte az a különös lelki szépség, melyet benne ezúttal fölfedezett. De hát ő utazni készült s esze ágába se jutott sajnálkozni azon, hogy ha Voronezsből elmegy, megfosztja magát annak a lehetőségétől, hogy a hercegnőt láthassa. De ez a mai találkozás Marja hercegnővel ott a templomban (Nikolaj érezte ezt) mélyebb nyomokat hagyott hátra a szívében, mint sem gondolta volna, sőt mélyebbet, mint a minőt a lelki nyugalma szempontjából kívánatosnak tarthatott volna. Ez a sápadt, szelíd és szomorú arcz, ez a sugárzó tekintet, ezek a csöndes és kecses mozdulatok s legfőképpen ez a mélységes és szelíd szomorúság, mely minden vonásában kifejezésre jutott, bántották őt és részvétet keltettek benne. Férfiakban Rosztov nem szívelhette a magasabbrendű, szellemi élet kifejezését (azért nem szerette Andrej herceget sem), a melyet ő kicsinylőleg bölcselkedésnek és ábrándozásnak nevezett, de Marja hercegnőben éppen ebből a szomorúságból, mely egy Nikolaj előtt teljesen ismeretlen lelki világ teljes mélységét tárta föl előtte, valami ellenállhatatlan vonzóerőt érzett ki.

„Csudálatos egy leánynak kell lennie! Valóságos angyal!” — mondotta magában. — „Miért is nem vagyok szabad, miért is hamarkodtam úgy el a dolgot Szonyával?” S önkéntelenül is párhuzamot vont kettőjük között és látta egyikben a szegénységét, a másikban pazar gazdagságát azoknak a lelki tulajdonságoknak, a melyek ő benne magában nem voltak meg s a melyeket éppen azért olyan sokra becsült. Megpróbálta elképzelni, mi volna akkor, ha ő most szabad volna. Hogy' kérné meg a kezét és hogy' tenné őt a feleségévé? De nem, ezt már nem tudta elképzelni. Elszorult a szíve s csak homályos képek kavarogtak előtte. Szonyával kapcsolatban már rég megalkotta maga előtt a jövő képét, a melyben, éppen azért, mert mindez csak a képzeletében volt meg s mert egész határozottsággal tudta, hogy Szonyában mi lakozik, olyan egyszerűnek és világosnak látszott előtte minden; de Marja hercegnővel már nem tudta elképzelni a jövőt, mert csak szerette, de nem ösmerte őt.

Szonyára vonatkozó ábrándjai mind olyan játsziak

és derültek voltak. De Marja hercegnőre mindig nehéz, sőt valamelyest borzasztó volt gondolnia.

„Hogy' imádkozott!“ — jutott eszébe. — „Látszott rajta, hogy egész lelke benne volt abban az imádságban. Igen, ez az az imádság, mely még a hegyeket is megindítja, s meg vagyok győződve, hogy az ő imádsága nem talál süket fülekre. Miért is nem imádkozom én azért, a mire szükségem van?“ — gondolta magában. — „De hát mire is van szükségem? Arra, hogy szabad legyek és föl legyek oldva Szonyától. Mégis csak igaza volt neki“, — jutottak eszébe a kormányzóné szavai, — „ha én őt feleségül veszem, abból csak boldogtalanság származhatik. Zűrzavar, a mama bánata . . . a viszonyok . . . rettenetes zűrzavar. Én Istenem! Szabadíts ki engem ebből a rettenetes, ebből a vígasztalan helyzetből!“ — kezdett el egyszerre imádkozni. — „Igen, az ima arra is képes, hogy a hegyeket megindítsa, de ehhez hinni kell, nem pedig csak úgy imádkozni, mint a hogy' mi gyermekkorunkban Natasával imádkoztunk azért, hogy váljék odakünn cukorrá a hó, s aztán kimentünk az udvarra, hogy meggyőződjünk róla, vajjon csakugyan cukorrá változott-e a hó. Nem, de hiszen én nem ilyen bardságokért imádkozom most“, — mondotta, miközben a sarokba állította a pipáját, s összetett kezekkel megállott a szentképek előtt. És megilletődve a Marja hercegnőre való emlékezéstől, elkezdett imádkozni, úgy, a mint már régóta nem imádkozott. A szemeiben és a torkában ott settenkedtek a könnyek, mikor belépett Lavruska holmi irományokkal.

— Te mafla! Mit lopózol be, ha nem hívlak, — szólt Nikolaj és szaporán megváltoztatta az állását.

— A kormányzótól, — mondotta Lavruska álmos hangon, — futár érkezett és leveleket hozott.

— No jó, köszönöm, csak menj.

Nikolaj fogta a két levelet. Az egyik az anyjától, a másik Szonyától volt. Megösmerte rajtuk a kézírást, és elsőnek a Szonya levelét bontotta föl. De alig olvasott belőle pár szót, egyszerre elsápadt az arcza, s rémülten és örömmel meredtek maguk elé a szemei.

— Nem, ez lehetetlen! — mondotta hangosan. Nem

lévén képes egy helyben maradni, kezében a levéllel fölkelt, s föl és alá járkálva a szobában, olvasta tovább. Először csak úgy futotta át a levelet, majd elolvasta egyszer, kétszer s a vállát fölrántva s a kezeivel hadonászva, tátott szájjal s tágra nyitott szemekkel állott meg a szoba közepén. Az, a miért csak az imént Istenhez imádkozott, teljesedésbe ment, de Nikolajt ez annyira meglepte, mintha valami egészen rendkívüli dolog lett volna, mintha erre soha nem is számított volna, s mintha éppen az, hogy a vágya oly gyorsan valóra vált, mintha az bizonyítaná, hogy nem Istentől eredt, a kihez kérésével fordult, hanem valami közönséges véletlenségből.

Azt a megoldhatatlannak látszó csomót, mely Rosztov szabadságát megkötötte, Szonya eme váratlan és (mint Nikolajnak tetszett) semmi által föl nem idézett levele egyszeriben megoldotta. Azt írta neki, hogy a legutóbbi szerencsétlen körülmények, az, hogy Rosztovék Moszkvában csaknem mindenüket elvesztették, s a grófnénak az az ismételten kifejezett óhajta, hogy Nikolaj Bolkonszkája herczegnőt vegye feleségül, hosszas hallgatása és az utóbbi időben mutatott hidegsége, mindez együttvéve arra indította őt, hogy Nikolajt az ígérete alól feloldja és neki teljes szabadságát visszaadja.

„Nagyon terhes volt nekem az a gondolat, hogy esetleg fájdalmat okozzak és meghasonlást idézsek elő abban a családban, mely annyi jót tett velem“, — írta egyebek közt, — „s az én szerelmemnek egyetlen célja azoknak a boldogsága, a kiket szeretek; s azért kérve kérem önt, Nikola, tekintse magát teljesen szabadnak, és tudja meg, hogy mindezek ellenére is önt senki jobban nem szeretheti, mint az ön Szonyája“.

Mindakét levél Trojczában kelt. A másik levelet a grófné írta. Ebben a levélben le voltak írva a Moszkvában töltött utolsó napok, az elutazás, a város égése, és a család egész vagyonának pusztulása. Ebben a levélben a grófné egyebek közt azt is közölte, hogy Andrej herczeg a sebesültek között, szintén ő velük hagyta el Moszkvát. Állapota rendkívül válságos, de az orvos az utóbbi időben valamicskével több reménnyel biztat. Szonya és Natasa úgy gondolják, akárcsak ápolónők volnának.

Nikolaj másnap elvitte ezt a levelet Marja hercegnőhöz. Se Nikolaj, se Marja hercegnő egyetlen szót sem ejtettek arról, mit jelenthet ez a pár szó: „Natasa gondolzza őt“, de ennek a levélnek a révén Nikolaj egyszeriben szinte rokoni viszonyban kezdte magát érezni Marja hercegnővel.

Másnap Rosztov elkísérte Marja hercegnőt Jaroszlavba s pár nap múlva ő maga is visszament az ezredéhez.

VIII.

Szonyának Nikolajhoz intézett levele, mely imádságának megvalósulását jelentette, Trojczában kelt. A levél megírása pedig a következő körülményeknek volt köszönhető. Mind fokozottabb mértékben kezdte foglalkoztatni az öreg grófnét az a gondolat, hogy Nikolaj valami gazdag nőt vegyen feleségül. Tudta, hogy ennek a legfőbb akadály a Szonya. És Szonya élete az utóbbi időben, de különösen Nikolaj ama levele óta, a melyben Marja hercegnővel Bogucsarovoban történt találkozását leírta, napról-napra terhesebbé vált a grófné házában. A grófné egyetlen alkalmat se mulasztott el arra, hogy valami sértő szót, kegyetlen vágást ne adjon Szonyának.

De pár nappal a Moszkvából való elutazás előtt, a grófné, a kit a történetek rendkívül meghatottak és fölizgattak, magához hívatta Szonyát s szemrehányások és követelőzések helyett könnyek között fordult hozzá azzal a kéréssel, hogy hálából mindazért a sok jóért, a melyet a házukban élvezett, áldozza föl magát és szakítson Nikolajjal.

Szonya hiszterikus zokogásban tört ki és szipogva azt felelte, hogy megtesz mindent, kész mindenre, de határozott ígéretet azért még sem tett, s a lelke fenekén nem tudta magát rászánni arra, a mit tőle követeltek. Föl kellett magát áldoznia azért a családjáért, a mely őt fölnevelte és eltartotta. Magát másokért föláldozni rendes szokása volt Szonyának. Az ő helyzete olyan volt ebben a háznál, hogy csak áldozatok árán mutathatta ki az erényeit, és így hozzászokott az áldozatok-

hoz, a melyeket idők múltán szinte meg is kedvelt. De annakelőtte az önfeláldozás minden cselekedetében meg volt az az örömteljes tudata, hogy önmagát föláldozván, azáltal csak emeli a maga értékét a maga és a mások szemében, és még méltóbbá lesz Nikolajhoz, a kit az életben mindennél jobban szeretett; de most abból kellett állania ennek az áldozatnak, hogy lemondjon arról, a mi reá nézve áldozatának minden jutalma, életének egész tartalma lett volna. És, életében most először, keserűség fogta el azok iránt az emberek iránt, a kik csak azért cselekedtek vele jót, hogy őt annál érzékenyebben megkínózhassák; irigységet érzett Natasa iránt, a ki soha ehhez hasonlót nem érzett, a ki soha se volt kénytelen áldozatokat hozni, hanem ellenkezőleg, mindig másokat késztetett áldozatokra, s a kit mind a mellett mindenki szeretett. És Szonya most először érezte, hogy Nikolaj iránt táplált csöndes és tiszta szerelme egyszerre szenvedélyes érzéssé kezdett válni, mely a szabályoknak, meg az erényeknek és a vallásnak fölötte állott; és ennek az érzésnek a hatása alatt Szonya, a ki függő élete révén hozzászokott volt a zárkózottsághoz, általános és határozatlan szavakkal felelt a grófnénak, kerülte a vele való beszélgetést s elhatározta, hogy bevárja, míg találkozhatik Nikolajjal, még pedig azzal a föltett szándékkal, hogy e találkozás alkalmával nem hogy föl-szabadítsa, de ellenkezőleg, mindörökre magához kösse őt.

A moszkvai tartózkodás utolsó napjainak a gondjai és borzalmi elnémitották Szonyában az őt nyomasztó sötét gondolatokat. Örült, hogy menedéket talált előlük a gyakorlati tevékenységben. De mikor értesült róla, hogy Andrej herceg a házukban van, minden őszinte szánalma ellenére is, a melylyel iránta és Natasa iránt viseltetett, annak az örömteljes és szinte babonás érzése fogta el, hogy az Isten nem akarja, hogy őt elválasszák Nikolajtól. Tudta, hogy Natasa csak Andrej herceget szerette s még most se szünt meg őt szeretni. Tudta, hogy ilyen rettenetes körülmények közt találkozáván most újra, meg fogják egymást szeretni, s hogy akkor Nikolaj a köztük létrejött rokoni viszony követ-

keztében, nem fogja Marja herczegnőt nőül vehetni. Mindama borzalmak ellenére, melyek az utolsó napokban és az utazás első napjaiban végbementek, ez az érzés és az a tudat, hogy íme a Gondviselés beleavatkozott az ő személyes ügyeibe, örömet okozott Szonyának.

A troiczai hegyi kolostorban tartották Rosztovék útközben az első pihenőt.

A kolostor fogadjában három szobát rendeztek be a számukra, a melyek közül az egyiket Andrej herczeg foglalta el. A sebesült aznap sokkal jobban volt. Natasa ott ült mellette. A gróf és a grófné a szomszéd szobában üldögéltek s beszélgettek a perjellel, a ki meglátogatta volt régi ismerőseit és bőkezű jóakaróit. Szonya is ott volt s gyötörte a kíváncsiság, vajjon miről beszélgetett Andrej herczeg Natasával. Az ajtón keresztül hallotta a hangjukat. Andrej herczeg szobájának az ajtaja kinyílt, Natasa izgatott arczczal lépett ki onnan, s észre sem vevén a szerzetest, a ki üdvözlésére fölkelt a helyéről és a jobbkarjának a széles ujja felé nyúlt, odament Szonyához és megfogta a kezét.

— Natasa, mi lelt? Jer ide, — szólott a grófné.

Natasa elfogadta a perjel áldását, a ki azt tanácsolta neki, hogy forduljon segítségért az Istenhez és a beteg védszentjéhez.

A perjel eltávozása után Natasa legott karon fogta a barátnőjét és bement vele az üres szobába.

— Szonya, igen? Életben fog maradni? — kérdezte. — Szonya, milyen boldog és mégis milyen szerencsétlen vagyok én! Szonya, lelkem, — maradjon minden a régiben. Csak ő éljen. Az nem lehet, hogy ő . . . mert, mert . . . — és Natasa sírva fakadt.

— Így ni! Tudtam én ezt! Istennek hála, — mondotta Szonya. — Életben fog maradni.

Szonya nem kevésbé volt izgatott, mint barátnője, úgy az ő rémületétől és fájdalmától, mint a maga egyéni és senki előtt el nem árult gondolataitól. Zokogva csókolgatta és csittítgatta Natasát. „Csak ő életben maradjon!” — gondolta. Miután jól kisírták és kibeszélték magukat és letörölték a könnyeiket, mind a ketten oda-

mentek Andrej herczeg ajtajához. Natasa csöndesen kinyitván az ajtót, bepillantott a szobába. Szonya a félig nyitott ajtó előtt ott állott mellette.

Andrej herczeg magasan feküdt, egymásra tetézt három párnáján. Sápadt arca nyugodt volt, a szemei le voltak hunyva, s látni lehetett, a mint egyenletesen lélekzett.

— Oh, Natasa! — kiáltott föl egyszerre Szonya s megkapván az unokahúga kezét, elhúzódott az ajtó mellől.

— Mi az, mi az? — kérdezte Natasa.

— Ez az, látod, ez az . . . — mondotta Szonya sápadt arczzal s reszkető ajakkal.

Natasa csöndesen betette az ajtót s odament Szonyával az ablakhoz, egyelőre sejtelve se lévén róla, hogy mit mondott neki Szonya.

— Emlékszel? — kérdezte Szonya rémült és ünnepeles arczzal. — Emlékszel, mikor helyetted benéztem a tükörbe . . . Otradnoeban, karácsonykor . . . Emlékszel rá, mit láttam: akkor? . . .

— Igen, igen, — szólott Natasa tágra nyitott szemekkel, homályosan emlékeztvén rá, hogy Szonya akkor valamit beszélt Andrej herczegről, a kit fekvé látott maga előtt.

— Emlékszel? — folytatta Szonya. — A mit akkor láttam, elmondtam mindenkinek, neked is, Dnyasának is. Láttam, a mint az ágyon fekszik, — mondotta, s minden legkisebb részletnél valami mozdulatot tett kezének kinyújtott ujjával, — láttam, a mint lehunyta a szemeit s szakasztott olyan rózsaszínű paplannal volt letakarva, azután összekulcsolta a kezeit, — mondotta Szonya, meg lévén győződve, hogy a mint az imént látott részleteket leirta, ugyanezeket akkor is látta. Akkor pedig semmit se látott, csak úgy mondta, hogy látta azt, a mi éppen az eszébe jutott; de az, a mit akkor kieszelt volt, épp oly valóságosnak látszott előtte most, mint bármilyen más emléke. Arra, a mit akkor mondott, hogy rápillantott és mosolygott s hogy valami pirossal volt letakarva, nemcsak emlékezett, de erősen meg volt róla győződve, hogy már akkor is látta és mondotta, hogy

rózsaszínű paplannal, éppen rózsaszínűvel volt letakarva s a szemei le voltak hunyva.

— Igen, igen, éppen rózsaszínűvel, — mondotta Natasa, a ki azt hitte, hogy tisztán emlékszik rá, hogy akkor is rózsaszínűt mondott, s éppen ebben látta ennek a jóslásnak a rendkívüliségét és titokzatosságát.

— De hát mit jelent ez? — kérdezte Natasa elmélázva.

— Oh, én nem tudom, de mindez olyan rendkívüli, — mondotta Szonya s a fejéhez kapott.

*

Pár percz múlva Andrej herczeg csengetett és Natasa bement hozzá; Szonya pedig, a kin ritka magasfokú izgatottság és megilletődés vett erőt, ott maradt az ablaknál és eltűnődött a történetek szokatlanságán.

Ezen a napon kellett elküldeni a hadsereghez a leveleket és így a grófné is írt volt a fiának.

— Szonya, — mondotta a grófné, fölpillantván a levélről, mikor az unokahuga elment mellette. — Szonya, te nem írsz Nikolenyának? — kérdezte a grófné halk, reszkető hangon és bágyadt, pápaszemes szemeinek a tekintetéből Szonya mindazt kiolvasta, a mit a grófné ezekkel a szavakkal mondani akart. Benn volt ebben a pillantásban a rimánkodás, a visszautasítástól való félelem, a szégyenkezés azért, a mit kérni akart, s a megtagadás esetén a kérlelhetetlen gyűlöletre való készség.

Szonya odament a grófnéhoz s letérdelve megcsókolta a kezét.

— Majd írok, mamácska, — mondotta.

Szonya ellágyult, izgatott lett és megilletődött mindattól, a mi ezen a napon történt, különösen jóslatának attól a titokzatos megvalósulásától, a mit az imént látott. Most, a mikor tudta, hogy abban az esetben, ha az Andrej herczeg és Natasa közt való viszony megújul, Nikolaj nem veheti feleségül Marja herczegnőt, örömmel érezte az önfeláldozás ama hangulatának a visszatérését, a melyben a megszokás révén már úgy szeretett élni. És könnyekkel a szemében s annak az örömteljes tudatával, hogy valami nagylelkű cselekedetet visz véghez, mialatt a könnyek el-

homályosították bársonyos, fekete szemeit, rövid szüneteket tartva megírta azt a megható levelet, a mely Nikolajt úgy megdöbbenette.

IX.

A főőrségen, a hová Pierre-t elvezették, azok a tisztek és katonák, a kik őt elfogták, bár ellenséges indulattal, de mégis tiszteletteljesen bántak vele. Még kiérezhető volt a bánásmódjukból az a bizonytalanság, hogy nem tudták kicsoda (nem valami nagyon előkelő személyiség-e) és az az ellenséges indulat, melyet a csak az imént köztük lejátszódott személyes harcz keltett föl bennük.

De mikor másnap reggel fölváltották az őrséget, Pierre érezte, hogy az új őrség előtt — sem a tisztek, sem a katonák előtt, — már nem volt meg neki az a jelentősége, mint azok előtt, a kik őt elfogták. És csakugyan a másnapi őrséghez tartozók ebben a paraszt kaftánba öltözött kövér emberben már nem látták azt az életteli embert, a ki oly elszántan küzdött azzal a fosztogatóval, s az őrség katonáival, s a ki oly ünnepélyes hangon beszélt arról a gyermekről, a kit a tűzből kimentett, hanem egyszerűen azok közül az oroszok közül, a kiket a felettes hatóság parancsára letartóztattak, a tizenhetediket látták. Ha volt is Pierre-ben valami különös, ez csak az ő bátor s mélázva tünődő lénye, és francia tudománya volt, a mely nyelven a francziák előtt szinte csodálatosan szépen tudta magát kifejezni. De mindezek ellenére Pierre-t ugyanaznap összecsuhták más összefogdosott gyanús emberekkel, mert arra a szobára, a melyben ő volt, egy tisztnek volt szüksége.

Mindazok az oroszok, a kiket Pierre-rel együtt letartóztattak, a legalsóbb néposztályhoz tartoztak. És ezek valamennyien fölismervén Pierre-ben az urat, annál is inkább idegenkedtek tőle, mert francziául is beszélt. Pierre szomorúan hallgatta, a mint rajta gúnyolódtak.

Másnap este Pierre megtudta, hogy a letartóztatottak fölött (és így alkalmasint ő fölött is) gyujtogatás vádja miatt készülnek törvényt ülni. Harmadnapra Pierre-t

a többiekkel együtt elvezették valami házba, a hol egy fehér bajúszos francia tábornok, két ezredes és még néhány karszalagos francia ült egy asztal körül. Pierrehez, úgy mint a többiekhez is, azzal a látszólag minden emberi gyöngédséget meghaladó pontossággal és szabattossággal, a melylyel a vádlottakkal szemben rendesen viselkedni szoktak, a legkülönfélébb kérdéseket intézték az iránt, vajjon kicsoda? Honnan jött? Mi volt a szándéka? stb.

Mindezeknek a kérdéseknek, a melyek úgyszólván teljesen figyelmen kívül hagyták a szóban forgó ügy lényegét, és kizárták e lényeg földerítésének a lehetőségét, mint a hogy' ez a törvény előtt föltett kérdéseknél rendesen lenni szokott, kizárólag az volt a céljuk, hogy megássák azt a medret, a melybe az ítélőbírók a vádlott feleleteit terelni akarták, hogy így eljussanak voltaképeni céljukhoz, a vádlott* elítéléséhez. A mint olyasvalamit kezdett mondani, a mi nem felelt meg ennek a célnak, legott elzárták a medret, s a víz folyhatott oda, a hova akart. Ezenkívül Pierre is érezte azt, a mit a vádlottak a törvény előtt mindig érezni szoktak, a csodálkozást, hogy miért is intézték hozzá mindezeket a kérdéseket. Úgy érezte, hogy csak pusztá leereszkedésből vagy udvariasságból alkalmazták ennek a kijelölt medernek a cselvetését. Tudta, hogy a hatalmában van ezeknek az embereknek, s hogy csak a hatalom juttatta őt ide, s csak a hatalom adott nekik jogot arra, hogy feleletet követeljenek tőle a kérdéseikre, s hogy ennek a gyülekezetnek kizárólagos célja az volt, hogy őt elítélje. S éppen azért, mert a kezükben volt a hatalom és az volt a vágyuk, hogy őt elítélhessék, teljesen fölösleges volt a kérdések és az egész bírósági eljárás komédiája. Nyilvánvaló volt, hogy minden feleletének csak a bűnösségét kellett bizonyítania. Arra a kérdésre, hogy mit csinált, mikor elfogták, Pierre némi tragikus lendülettel azt felelte, hogy visszaadott a szüleinek egy gyermeket, a kit „a lángok közül mentett meg.“ Miért kapott hajba a fosztogatóval? Pierre azt felelte, hogy védelmére kelt egy nőnek, s hogy a bántalmazott nő védelme minden embernek kötelessége, hogy... Itt félbeszakították: ez már nem illett bele

a számításukba. Mit keresett annak az égő háznak az udvarán, a hol több szemtanú látta? Azt felelte, hogy elment megnézni, mi történik Moszkvában. Itt megint félbeszakították: nem azt kérdezték, hova ment, hanem mit keresett ott a tűz mellett. Kicsoda ön? ismételték meg előtte az első kérdést, a melyre azt mondta volt, hogy nem akar válaszolni. Most megint csak azt felelte, hogy nem mondhatja meg, kicsoda.

— Írja csak, ez gyanús. Fölötte gyanús, — mondotta neki a fehér bajúszos és piros-pozsgás ábrázatú tábornok.

Negyednapra a zubovszki sáncz környékén is kiütött a tűz.

Pierre-t tizenharmadmagával átkísérték a krymi gázlóhoz s ott egy kereskedő házának a kocsiszínébe csukták. Az utcán menve, Pierre szinte fuldoklott a füsttől, mely úgy látszott, mintha az egész várost elborította volna. Minden oldalról tüzek látszottak. Pierre akkor még nem fogta föl Moszkva égésének a jelentőségét és borzadva nézte ezeket a tüzeket.

Még négy napot töltött Pierre egy, a krymi gázlónál lévő háznak a kocsiszínében, és ez alatt az idő alatt megtudta a francia katonák beszélgetéséből, hogy a vele együtt elzárva lévők napról-napra várhatták a sorsuk eldöntését, mely egy marsal kezében volt. De hogy ki volt ez a marsall, azt Pierre-nek nem sikerült a katonáktól megtudnia. A katonák szemében a marsall nyilván a hatalomnak valami magasabbrendű és valamelyest titokzatos láncszeme volt.

Szeptembernek ezek az első napjai, egészen nyolczadikáig, a mikor a foglyokat másodszor is kihallgatásra vitték, voltak Pierre-re nézve a legsúlyosabbak.

X.

Szeptember nyolczadikán, az után a tiszteletteljes viselkedés után ítélve, a melyet az őrség legénysége iránta tanúsított, egy nagyon magasrangú katonatiszt jött be a kocsiszínbe a foglyokhoz. Ez a tiszt, a ki alkalmasint a vezérkarhoz tartozott, kezében egy lajstrommal, fölöl-

vasta az oroszok névsorát, Pierre-t pedig úgy szólította, mint „a ki nem akarja a nevét megmondani“. Azután egykedvűen és lomhán végignézvén a foglyokon, megparancsolta az őrség tisztjének, hogy mielőtt a marsall elé vezetné őket, öltöztesse föl tisztességesen és szedje rendbe valamennyiüket. Egy óra múlva megjelent egy szakasz katona, s Pierre-t a többi tizenhárommal együtt elvezették a Gyevecsje mezőre. A tegnapi eső után derült és napos idő lett, s rendkívüli tiszta volt a levegő. A füst nem csapódott le, mint azon a napon, a mikor Pierre-t a zubovszki sánczon levő főőrségtől elkísérték, hanem sűrű oszlopokban emelkedett fölfelé a tiszta levegőben. A tüzek lángja sehol se látszott, de minden oldalról sűrű füstoszlopok emelkedtek, és egész Moszkva, mindaz, a mit Pierre csak láthatott, egyetlen tüztenger volt. Pusztá térségek látszottak mindenfelé kályhákkal és kéményekkel, a melyek közt itt-ott leégett falak kandikáltak ki. Pierre elbáméskodott maga körül, s nem ösmert rá a város jól ismert kerületeire. Itt-ott sértetlenül maradt templomok látszottak. A Kreml teljes épségben fehérlett a távolban tornyaival s rettenetes Iván szobrával. A közelben vidáman csillogott a novogyevicsei kolostor kupolája, s szokatlanul tisztán csengve áradt szét belőle a harangszó. Ez a harangozás eszébe juttatta Pierre-nek, hogy vasárnap és Mária születése napja van. De úgy látszott, nem volt a városban senki, a ki ezt az ünnepet megülje: mindenütt csak a tűz rombolása látszott, s az egész lakosságból mindössze lerongyolódott alakok bukkantak föl itt-ott, de a francziák láttára ezek is legott elrejtöztek.

Nyilvánvaló volt, hogy az orosz fészek el volt pusztítva, semmivé volt téve; de az orosz rendnek ebből a megsemmisüléséből Pierre önkéntelenül kiérezte, hogy ebben az elpusztított fészekben most egy egészen más, de erőteljes francia rend kapott lábra. Érezte ezt, a mint végignézett azokon a szabályosan zárt sorokban vidáman és önérzetesen lépkedő katonákon, a kik őt a többi bűnösökkel együtt kísérték; érezte, a mint meglátott egy velük szembe jövő kétlovas hintón ülő előkelő francia hivatalnokot, a kinek a lovait katona hajtotta, kiérezte

ezt a mező baloldala felől feléje áradó katona-zene vidám hangjaiból, de különösen kiérezte és megértette ezt abból a névsorból, a melyet előttük az a francia tiszt ma dél-előtt fölolvastott. Pierre-t fogták a katonák s néhány tucat más fogolylyal együtt egyik helyről a másikra kísérték; úgy látszott, mintha esetleg meg is feledkezhetnének róla, vagy összetéveszthetnék másokkal. De nem: azok a feleletek, melyeket kihallgatásakor adott, visszatértek hozzá annak a megnevezésnek a formájában: „az a ki nem akarja megmondani a nevét.“ S ezzel a névvel, mely olyan furcsának tűnt föl Pierre előtt, elvezették őt most valahová, azzal a kétségtelen és az arczukról leolvasható meggyőződéssel, hogy a többi foglyok és ő voltak azok, a kikre most szükség volt, s a kiket oda vezettek, a hova éppen kellett. Pierre valami hitvány kis forgácsnak érezte magát, mely egy előtte bár ösmeretlen, de szabályosan működő gép kerekei közé került.

Pierre-t a többi bűnösökkel együtt átvezették a Gyevicsje-mező jobb felére, egy a kolostortól nem messze fekvő házba, a melyet tágas kert vett körül. Ez Scserbatov herczeg háza volt, a melyben Pierre azelőtt gyakran megfordult, s a melyben most, mint a katonák beszélgetéséből megtudta, az eckműhleni herczeg és marsall lakott.

Odavezették őket a lépcsőhöz, a honnan egyenkint kísérték be őket a házba. Pierre volt a hatodik, a kit bevezettek. Egy üveges folyosón és egy Pierre előtt jól ösmert pitvaron és előszobán keresztül bevezették őt egy hosszú és alacsony szobába, a melynek az ajtajában egy segédtszt állott.

Davoust a szoba végén egy asztal mellett ült, pápaszemmel az orrán. Pierre egészen közel odament hozzá. Davoust föl se pillantott s nyilván egy előtte heverő írásba volt elmerülve. A nélkül, hogy fölemelte volna a tekintetét, megkérdezte tőle: kicsoda maga?

Pierre most azért hallgatott, mert egyetlen szót is képtelen volt kiejteni. Pierre-re nézve Davoust nem volt egyszerű francia marsall, — Davoust az ő szemében egy kegyetlenkedéseiről ösmert ember volt. Pierre, a

mint ránézett Davoust rideg arczára, a ki mint a szigorú tanító, el volt szánva, hogy egy ideig türelmesen vár a válaszra, érezte, hogy minden másodpercnyi késedelem esetleg az életébe kerülhet; de nem tudta, mit mondjon. Elmondani ugyanazt, a mit első kihallgatása alkalmával mondott, nem volt bátorsága, a kilétét és a rangját elárulnia pedig veszedelmes és szégyenletes lett volna. Pierre tehát hallgatott. De még mielőtt valamire elhatározhatta volna magát, Davoust felütötte a fejét, feltolta a pápaszemét a homlokára, összehunyorította a szemeit és merően ránézett Pierre-re.

— Én ezt az embert ösmerem, — mondotta egyenletes és hideg hangon, mely nyilván arra volt szánva, hogy Pierre-t megijeszze. A hideg borzongás, mely az imént Pierre hátán átfutott, most mint valami vascsavar szorongatta a fejét.

— Tábournok, lehetetlen, hogy ön engem ösmerjen, én önt soha se láttam.

— Ez egy orosz kém, — vágott közbe Davoust a szobában levő másik tábournokhoz fordulva, a kit Pierre nem is vett észre. És Davoust elfordult tőle. Pierre valami szokatlan érczességgel a hangjában, egyszerre megszólalt.

— Nem, Fenség, — mondotta, hirtelen eszébe jutván, hogy Davoust herczegi rangban van. — Nem, Fenség, engem nem ösmerhet. Én népfölkelő tiszt vagyok, s nem távoztam el Moszkvából.

— A neve? — ismételte Davoust.

— Bezuchij.

— Mivel bizonyíthatja, hogy nem házudik?

— Fenség! — kiáltott föl Pierre nem sértődött, de könyörgő hangon.

Davoust fölemelte a fejét és merően nézett Pierre-re. Pár pillanatig farkasszemet néztek és ez a pillantás mentette meg Pierre-t. Ennek a háború és a törvénykezés szabályai ellenére váltott pillantásnak a révén valami emberies viszony jött létre kettőjük közt. Ebben az egyetlen pillanatban a homályos érzések egész sora viharzott át mindkettőjükön, a miből megértették, hogy mindketten az emberiség gyermekei, hogy testvérek.

Davoust előtt, a ki felütötte a fejét az íratairól, a melyekben az emberek dolga és élete csak mint egy-egy szám szerepelt, az első pillanatban Pierre csak egy körülmény volt; és Davoust minden lelkiösmereti furdalás nélkül kész lett volna őt agyonlövetni; de most már az embert is meglátta benne. Egy pillanatra elgondolkozott.

— Mivel igazolja, hogy nem hazudik? — szólott Davoust hidegen.

Pierre-nek eszébe jutott Ramballes, s megnevezte az ezredét, a nevét és azt az utcát, a melyben a ház volt.

— Ön nem az, a kinek mondja magát, — szólott ismét Davoust.

Pierre reszkető és szakgatott hangon elkezdte felsorolni a vallomásának az igaz volta mellett szóló bizonyítékokat.

De ekkor belépett a segédtsízt és valamit jelentett Davoust-nak.

Davoust arcza arra a hírre, melyet a segédtsízt hozott, egyszerre fölragyogott és elkezdett begombolkozni. Pierre-ről nyilván teljesen megfeledkezett.

Mikor a segédtsízt fölhívta figyelmét a fogolyra, összeránczolta homlokát és Pierre felé intvén, parancsot adott, hogy vezessék el. De hova kellett őt elvezetniök, azt Pierre nem tudta: vissza a kocsiszínbe, vagy a kijelölt vesztőhelyre, a melyet a társai, mikor a Gyevicsje-mező mellett eljöttek, megmutattak neki.

Félrefordította a fejét és látta, hogy a segédtsízt még valamit kérdezett a marsalltól.

— Igen, természetesen, — felelt Davoust, de hogy mire mondott „igen“-t, azt Pierre nem tudta.

Pierre nem emlékezett rá, hogy hova és mennyi ideig mentek. A teljes közönyösség és eltompultság állapotában rakta egymásután a lábait a többiekkel együtt mindaddig, míg valamennyien — s így ő is, — meg nem álltak.

Egész idő alatt csak egyetlen gondolat járt Pierre fejében. És pedig az: vajjon ki volt az, a ki őt halálra ítélte? Nem azok az emberek voltak, a kik őt kihallgatták: közülük egyik sem akarta és nyilván nem is tudta azt megcselekedni. Davoust se volt, a ki oly

emberségesen nézett rá. Még egy pillanat, és Davoust belátta volna, hogy rosszat cselekszenek, de ezt a pillanatot megzavarta a segédtsízt, a ki belépett. És nyilván ez a segédtsízt sem akart semmi rosszat, csak éppen elhalaszthatta volna a belépését. De hát végre is ki volt az, a ki őt halálra ítélte, megölte, s minden emlékeivel, törekvéseivel, reményeivel és gondolataival együtt megfosztotta őt, Pierre-t az életétől? Ki tette ezt? És Pierre érezte, hogy senki.

A rend és a körülmények találkozása.

A rend volt az, mely őt, Pierre-t megölte, az életétől, mindenétől megfosztotta, semmivé tette.

XI.

Scserbatov házából a foglyokat egyenesen lekísérték a Gyevicsje-mezőre, balra a kolostor mellé, s odavezették egy veteményes kerthez, a mely mellett egy karó állott, A karó mellett egy mély gödör volt frissen kiásva s a karó és a gödör körül félkörben tömérdek nép állott. A tömeg kisebb részében orosz, nagyobb részében pedig Napoleon hadseregéből való s a legkülönfélébb egyenruhákat viselő német, olasz és francia katonákból állott. A karótól jobbra és balra, piros vállrojtos, kék egyenruhás, bakkancsos és csákós francia katonák állottak arcvonalban.

A bűnösöket a lajstrom sorrendjében állították föl (Pierre a hatodik volt) s odavezették őket a karóhoz. Egyszerre két oldalról megperdült néhány dob, és Pierre úgy érezte, mintha ezzel a dobpergéssel lelkének egy része kiszakadt volna. A gondolkodása és az ítélőképessége megbénult teljesen. Nem volt képes egyébre, mint látni és hallani. S csak az az egy vágya volt, vajha az a rettenetes dolog, a minek be kellett következnie, mielőbb bekövetkezniék. Pierre rápillantott a társaira és fűrészve nézte őket.

A sor szélén álló két ember, beretvált fejé után ítélve, fegyencz volt. Az egyik magas és sovány; a másik fekete, kóczyos, izmos és laposorrú. A harmadik, va-

lami cselédféle, vagy negyvenötesztendős, deresedő ember volt, teste kerek és jól táplált. A negyedik egy nagyon szép arcú paraszt, a szakálla gesztenyeszínű, szemei feketék. Az ötödik alig volt több tizennyolcz évesnél, arcza sovány és sárga, termete alacsony, valami gyári munkás lehetett.

Pierre hallotta, a mint a francziák azon tanakodtak, vajjon egyenkint vagy kettesével löjjék-e őket agyon. „Kettesével“, felelt hideg nyugalommal a rangban legidősebb tiszt. Mozgolódás támadt a katonák soraiban, s látszott, hogy valamennyien sietnek, sietnek pedig nem úgy, mint azok szoktak, a kikre valami mindenki előtt érthető munka vár, hanem úgy, mint azok, a kik mielőbb túl akarnak esni valami elkerülhetetlen, de kellemetlen és megfoghatatlan föladaton.

Egy szolgálati övvel fölszerelt francia tisztviselő odaállott a bünösök sorának a jobb szélére s oroszul és francziául felolvasta az ítéletet.

Azután két pár francia odalépett a bünösökhöz s a tiszt parancsára megfogta a sor szélén álló két fegyenczet. A fegyenczek a karóhoz lépve megállottak, s mialatt odahozták a zsákokat, melyekkel a fejüket beborították, szótlanul néztek körül, mint a hogy' a fölhajszolt vad vár a közeledő vadászra. Az egyik folyton keresztet hányt magára, a másik meg a hátát vakarta és valahogy mosolyra emlékeztetően elhúzta az ajkait. A katonák szaporán bekötötték a szemeiket s odakötötték őket a karóhoz.

Tizenkét ember puskával a kezében, egyenletes és szilárd léptekkel kilépett a sorból s a karótól vagy nyolcz lépésnyire megállt. Pierre elfordult, hogy ne lássa azt, a mi most következik. Egyszerre ropogás és dörgés hallatszott, mely a legrettenetesebb égzengésnél is erősebbnek tűnt föl Pierre előtt, és odanézett. A francziák sápadt arczczal és reszkető kezekkel dolgoztak a nagy füstben a gödör körül. Elővezették a következő kettőt. Ezek is, ugyanolyan szemekkel, szótlanul, segítséget kunyorálva néztek mindenkire, s nyilván nem értették, mi fog velük történni, s nem is hittek benne. Nem is hihettek, mert egyedül csak ők tudták, mi volt nekik az élet, s éppen

azért nem értették és nem hitték, hogy lehetséges legyen őket ettől megfosztani.

Pierre nem akart odanézni és megint elfordult; de megint valami iszonyú, robbanásszerű dörej ütötte meg a fülét, s ezekkel a hangokkal egyidejűleg nagy füstöt és egy kis vért látott, látta ezenkívül a francziák sápadt és rémült ábrázatát, a kik megint valamit babráltak a gödör körül és reszkető kézzel taszigálták egymást. Pierre nehezen zihálva nézett körül, mintha csak azt kérdezte volna: mi ez? Ugyanez a kérdés mindazokban a pillantásokban benne volt, a melyek a Pierre pillantásával találkoztak.

Az oroszok, a francia katonák és tisztek, szóval kivétel nélkül az összes jelenlévők arczáról ugyanazt a félelmet, rémületet és küzdelmet olvasta le, mely az ő szívében háborgott. „De hát végre is, ki cselekszi ezt? Valamennyien épp úgy szenvednek, mint én? Ki az hát? Kicsoda?” — villant meg egy pillanatra Pierre lelkében.

— A nyolczvanhatosok lövészei, előre! — kiáltotta valaki. Az ötödiket, a ki Pierre mellett állott, elővezették, de — egyedül. Pierre nem tudta, hogy meg van mentve, s hogy őt meg a hátralévőket csak azért vezették ide, hogy a kivégzésnél jelen legyenek. Folyton növekedő rémülettel, sem örömet, sem megnyugvást nem érezve nézte azt, a mi ott előtte történt. Az ötödik az a kötösbe öltözött gyári munkás volt. Alig, hogy hozzányúltak, a rémülettől félreugrott és Pierre után kapott (Pierre megrezzent és kitepte magát a kezei közül). A munkás képtelen volt a lábán megállani. Megragadták hát a hóna alatt, miközben éktelenül jajveszékelt. Mikor odavezették a karóhoz, egyszerre elhallgatott. Mintha csak hirtelen észre tért volna. Vajjon belátta-e, hogy hasztalanul kiabál, vagy tán lehetetlennek hitte, hogy őt emberek megölhessék, de nyugodtan odaállt a karóhoz, várta, hogy bekössék a szemét, és mint a sebzett vad nézett körül csillogó szemével.

Pierre most már nem tudott elfordulni, nem tudta a szemeit eltakarni. Úgy a tömeg, mint az ő kíváncsisága és izgatottsága ennél az ötödik gyilkosságnál a legmagasabb fokra hágott. Valamint a többiek, ez az ötödik

is nyugodtnak látszott: szétnyitotta a köntösét s az egyik mezitelen lábával megvakarta a másikat.

Mikor elkezdték a szeméit bekötni, ő maga igazította meg a tarkóján a csomót, mely kissé nyomta a nyakát; majd, mikor odatámasztották a véres karóhoz, hátraszegte a fejét, s miután így sem volt kényelmes neki, állást változtatott, fesztelenül kinyújtotta a lábait és nyugodtan nekitámaszkodott a karónak. Pierre le nem vette róla a szemét s egyetlen, legkisebb mozdulata se került el a figyelmét.

Ezután fel kellett hangzania a vezényszónak, s a vezényszó után el kellett dördülnie nyolcz puskának. De Pierre, bármennyire iparkodott is később visszaemlékezni, semmit se hallott a lövésekből. Csak azt látta, a mint a munkás teste egyszerre ránehezedett a kötelekre, a melyekkel oda volt kötve, a mint két helyen vér serkedt ki a testéből, a mint a kötelek a reájuk nehezedő test súlyától megereszkedtek, s a mint a munkás természetellenesen lecsüggesztvén a fejét, megbicsaklott lábakkal leült a földre. Pierre odaszaladt a karóhoz. Nem tartotta vissza senki. A megrémült és sápadt emberek valamit babráltak a munkás körül. Az egyik bajuszos, öreg francziának megrezdült az álla, mikor a köteleket kioldozta. A test leereszkedett. A katonák ügyetlenül és sietve odavonszolták a karó mögé és belökték a testet a gödörbe.

Valamennyien szemlátomást és minden kétséget kizáróan tudták, hogy bűnösök voltak, a kiknek mielőbb el kellett takarítaniok szem elől bűnüknek a nyomait.

Pierre bepillantott a gödörbe és látta, a mint a munkás ott feküdt égnek meredt térdekkel, s egyik válla magasabban állott a másiknál. És ez a válla görcsösen és egyenletesen hol emelkedett, hol leszállott. De ekkorra már több lapátra való földet hánytak volt rá a testre. Az egyik katona bosszúsan, rosszakaratúlag és beteges ingerültséggel rákiáltott Pierre-re, hogy menjen a helyére. De Pierre nem értette meg, s tovább is ottmaradt a karó mellett, a honnan nem kergette el senki.

Mikor a gödör már egészen be volt temetve, fölhangzott egy vezényszó. Pierre-t visszavezették a he-

lyére, és a karó két oldalán arczvonásban állott francia csapatok félfordulót csináltak és szabályos léptekkel elvonultak a karó mellett. Az a huszonnégy lövész, a ki töltött fegyverrel állott a kör közepén, sietve ugrott be a helyére, mialatt a szakasz elvonult.

Pierre most bamba szemekkel nézte a lövészeket, a kik párosával kivonultak a körből. Egynek kivételével valamennyien csatlakoztak a szakaszhhoz. Az egyik fiatal katona, halotthalvány arczczal, hátracsapott csákóval, fegyverét a földre eresztve, még mindig ott állott a gödörrel szemben azon a helyen, a honnan lőtt. Úgy tántorgott, mint a részeg, hol előre, hol hátra tett néhány lépést, hogy imbolygó testével fönnartsa az egyensúlyt. Egy öreg altiszt kiugrott a sorból s vállon ragadva a fiatal katonát, betuszkolta őt a szakaszba. Az oroszok és a francziák tömege kezdett oszladozni. Szótlanul és lehorgasztott fejjel mentek valamennyien.

— Ez majd megtanítja őket gyújtogatni, — mondotta a francziák közül valaki. Pierre hátrafordult s ránézett arra, a ki ezt a megjegyzést tette. Egy katona volt, a ki szerette volna valamivel megnyugtítani magát a törtétekért, de nem tudta. A nélkül, hogy mindazt, a mit akart, kimondta volna, legyintett a kezével és tovább ment.

XII.

A kivégzés után Pierre-t elkülönítették a többi elítélttől, s egy piszkos, rombadőlt kis templomban helyezték el egyedül.

Estefelé két katonával egy őrsvezető altiszt lépett a templomba és közölte Pierre-el, hogy kegyelmet kapott, s hogy most a hadifoglyok barakjába kell mennie. Pierre, a nélkül, hogy megértette volna, a mit neki mondtak, föl-kelt és követte a katonákat. Odavezették őt a mező felső végén égett deszkákból, gerendákból és léczekből összerakolt bódékhoz, s az egyikbe bevezették. Vagy húsz mindenféle ember vette körül Pierre-t a sötétben. Pierre csak bámult ezekre az emberekre, s nem tudta kicsodák,

miért vannak itt és mit akarnak tőle. Hallott egyes szavakat, melyeket hozzá intéztek, de semmiféle következtetéseket sem fűzött hozzájuk; nem értette meg őket. Ő maga megielett azokra a kérdésekre, a melyekkel hozzá fordultak, de nem törődött vele, kik hallgatják őt és hogy' értelmezik a feleleteit. Ránézett az arcokra, az alakokra, de egyformán érthetetleneknek látszottak előtte mind.

Attól a pillanattól kezdve, hogy Pierre azt a rettenetes gyilkolást látta, a melyet olyan emberek hajtottak végre, a kik nem akarnak ilyesmit cselekedni, mintha egyszerre megszakadt volna a lelkében az a rúgó, a mely benne mindent összetartott és körülötte mindenbe életet öntött, s egyszeriben egy rakás zűrzavaros törmelékké omlott össze előtte minden. Bár ő maga sem adott magának erről számot, semmivé lett benne a világ bölcs berendezésébe, az emberiség és a maga lelkébe, valamint az Istenbe vetett hit. Ezt az állapotot Pierre már annakelőtte is ösmerte, de soha még oly erővel nem, mint mostan. Annakelőtte, a mikor Pierre-t ilyenféle kétségek fogták el, ezeknek a kétségeknek az ő saját hibájában volt a forrása. És akkor a lelke fenekén úgy érezte, hogy ama kétségbeesés, ama kétségek elől csak saját magában találhat menedéket. De most viszont érezte, hogy nem az ő hibája volt az oka annak, hogy összeomlott a szemei előtt a világ, s csak értelmetlen romok maradtak meg belőle. Érezte, hogy az életbe vetett hithez visszatérni, — nem áll többé hatalmában.

A homályban emberek álltak körülötte: nyilván volt benne valami, a mi nagyon érdekelte őket. Beszéltek neki valamit, egyet-mást kérdezgettek tőle, majd elvezették valahová, s végül egyszerre csak odakerült a bódé egyik szögletébe, a hol élénken társalgó és nevetgélő emberek voltak körülötte.

— Íme, cimborák, ... ez ugyanaz a herczeg, a *ki* (ezt a szót különösen hangsúlyozták) ... — mondotta valakinek a hangja a bódé túlsó szögletében.

Pierre, a ki némán és mozdulatlanul ült a fal mellett elszórt szalmán, hol kinyitotta, hol becsukta a szemeit. De alig hogy behúnyta a szemeit, maga előtt látta annak a gyári munkásnak a maga egyszerűségében borzalmas,

és az önkéntelen gyilkosoknak a maguk nyugtalanságában még borzalmasabb ábrázatait. Erre megint kinyitotta a szeméit és bambán nézett körül a sötétben.

Mellette, összegörnyedve egy apró emberke kuporgott, a kinek a jelenlétét Pierre először arról az átható izzadság-szagról vette észre, mely belőle minden mozdulatánál szerteáradt. Ez az emberke valamit babrált a lábaival a sötétben, s ámbátor Pierre nem látta az arczát, mégis érezte, hogy ez az ember szakadatlanul őt bámulta. Mikor jobban odanézett, Pierre végre kivette, hogy ez az ember a cipőit vetette le. De Pierre-t az is érdekelte, hogy hogy' cselekedte ezt.

Miután az egyik lábáról lecsavarta a zsineget, a melylyel körül volt kötve, a zsineget gondosan összegöngyöltette, s egyre Pierret bámulva, legott hozzálátott a másik lábához. Mialatt egyik kezével felakasztotta a zsineget, a másikkal legott elkezdett babrálni a másik lábán. Miután ily módon kerek és ügyes mozdulatokkal gondosan levetette a lábbelijét, felakasztotta a feje fölött a falba vert faszegre, elővette a kését, körülnyírt vele valamit, félretette a vaczka alá, s kényelmesebben elhelyezkedvén, mindkét kezével átnyalábolta felhúzott térdeit és egyenesen rábámult Pierre-re. Pierre-ben ezek az ügyes mozdulatok s az abban a szögletben oly takarosán berendezett kis háztartás, sőt ennek az embernek még az az átható szaga is valami kellemes, megnyugtató és jóleső érzést keltettek, úgy hogy le nem tudta venni róla a szemét.

— Sok nyomorúságon mehetett keresztül, uram? Hm? — szólalt meg egyszerre a kis emberke. S a gyöngédségnek és a közvetlenségnek olyan őszinte kifejezése csendült ki valamelyest éneklő hangjából, hogy Pierre felelni akart neki; de egyszerre megrendült az álla és könnyek szöktek a szemébe. Az apró emberke, még ugyanabban a pillanatban, a nélkül, hogy időt engedett volna Pierre-nek arra, hogy a zavarát elárulja, ugyan ezen a kellemes hangon újból megszólalt.

— Eh, czimborám, soh' se' búsulj, — mondotta azzal a szelíden éneklő gyöngédséggel, a melylyel az orosz öregasszonyok szoktak beszélni. — Soh' se' búsulj pajtás:

rövid a tűrés, örök az élet! Úgy bizony lelkem! Majd csak eléldégélünk itt valahogy', Istennek hála, nincsen semmi bántódásunk. Ők is csak emberek és vannak köztük jók is meg rosszak is, — mondotta, s miközben beszélt, egy fürge mozdulattal ráhajolt a térdeire, fölkellet s köhécselve elment valahová.

— Lám, a selyma, megjött! — hallotta Pierre a bódé túlsó végén ugyanazt a szelíd hangot. — Eljött a selyma, eszébe jutottunk! No-no, jól van no! — És ellökvén magától egy kis kutyát, mely örömmel ugrándozott föl rá, visszatért a helyére és leült. Egy rongyba csavart valami volt a kezében.

— Ihol ni, egyék egy cseppet, uram, — mondotta megint visszatérve az előbbeni tiszteletteljes hangra, s a rongyból néhány sült krumplit göngyölve ki, odanyújtotta Pierre-nek.

Pierre egész nap nem evett semmit, s a krumpli szaga kellemesnek tűnt föl előtte. Megköszönte a katonának, és elkezdte enni.

— Ugyan már, hát úgy kell vele bánni, — kérdezte a katona mosolyogva s maga is fogott egy krumplit. — Így kell ni. — Megint elővette a zsebkését, a tenyerén kettészelte a krumplit két egyforma részre, meghintette sóval és odanyújtotta Pierre-nek.

— Pompás krumpli, — ismételtette. — Láss csak hozzá, így ni.

Pierre-nek úgy tetszett, hogy ilyen ízletes ételt még nem evett soha.

— Nem, nekem semmi bajom, — szólott Pierre, — de miért lötték agyon azokat a szerencsétleneket! . . . Az utolsó alig volt több húsz évesnél.

— Pszt . . . pszt . . . — szólt rá az apró emberke. — Nagy bűn volt biz' az, nagy bűn . . . — tette hozzá szaporán s mintha a szavak mindig készen álltak volna a szájában és szinte véletlenségből röpöntek volna ki az ajkán, így folytatta: — De hogy' is történt az uram, hogy így itt ragadt Moszkvában?

— Nem gondoltam, hogy olyan hamarosan itt teremjenek. Véletlenül ragadtam itt, — mondotta Pierre.

— De hát hogy' fogtak el, pajtás, a saját házában?

— Dehogy' is, elmentem a tüzet nézni, s ott csíptek el és elítéltek gyújtogatásért.

— Hjah, a hol a bíróság, ott az igazságtalanság, — bökte ki az apró emberke.

— Hát te régen vagy itt? — kérdezte Pierre, az utolsó krumplit majszolva.

— Én? Most vasárnap kerültem az ispotályból Moszkvába.

— Ki vagy te, katona?

— Az, az apseronszkij ezredből. Halálos lázban feküdtem. Egy árva szót se szóltak nekünk. Közülünk vagy húszan feküdtünk benn. Nem is gondoltuk, nem is sejtettük.

— Aztán nem fáj a szíved itten? — kérdezte Pierre.

— Dehogy nem, uram. Engem Platon-nak hívnak, a gúnynevem Karataev, — tette hozzá szemlátomást csak azért, hogy a vele való érintkezést megkönnyítse neki. — A szolgálatban meg sólyomnak neveztek el. Hogy' ne fájna a szívem! Moszkva — a városok anyja. Hogy' ne fájna az ember szíve, ha ezt látja. No de, a ki másnak vermet ás, maga esik bele: így mondták ezt a mi apáink, — tette hozzá szaporán.

— Hogyan, hogy' mondtad ezt? — kérdezte Pierre.

— Én? — kérdezte Karataev, — nép szava Isten szava, — mondotta, azt hívén, hogy ismétli, a mit az imént mondott. És legott folytatta: — Önnek, uram, alkalmasint ősi birtoka is van? Háza is van? Szóval, fenéig tejfel a pohara! Még felesége is van? És öreg szülei is élnek? — kérdezte, és bár Pierre a sötétben nem látta, de érezte, hogy szelid mosoly ránczolta össze a katona ajkát, mialatt ezeket kérdezte. Szemlátomást elkésértette őt az, hogy Pierrenek nem voltak szülei és különösen, hogy nem volt anyja.

— Jó bor, szép feleség, csöndes lelkiismeret, drága dolog a világon. Hejh, de azért nincsen párja az édes anyának! — mondotta. — Nos, és gyermekek is vannak? — folytatta a kérdezősködést. Pierre tagadó válasza megint szemlátomást elkésértette őt, és sietett hozzátenni: — no, de hiszen még fiatalok, majd ad még az Isten. Csak jól megférjenek egymással . . .

— De hiszen most mindegy, — mondotta Pierre önkéntelenül.

— Eh, kedves jó uram, — felelt Platon. — Minden rossznak megvan a maga jó oldala. — Kényelmesebben elhelyezkedett, megköszörülte a torkát s nyilván valami hosszabb elbeszélésre készült. — Bizony, kedves jó czimborám, volt idő, hogy én is otthon éltem, — kezdte el. — Volt szép ősi birtokunk, sok földünk, a melyen jó sorban élnek a parasztok, és saját házunk, Istennek hála. Édes apám hetedmagával járt ki kaszálni. Pompásan éltünk. Igazi keresztények voltunk. Történt egyszer . . . — és Karataev Platon egy hosszú históriát mondott el arról, hogy' ment el fáért egy idegen erdőbe, hogy' került a kezébe az erdővédnek, hogy' korbácsolták meg, hogy' ültek törvényt fölötte, s hogy' adták be katonának. — De ime, uram, — mondotta a mosolygástól elváltozott hangon, — a végén csattan az ostor. A bátyámnak kellett volna elmenni, ha én nem csinálom azt a hunczfutságot. De a bátyámnak van vagy öt gyermeke, én meg csak az asszonyt hagytam hátra. Volt egy leánykám, de ezt az Isten még a katonáskodásom előtt magához vette. Egyszer aztán hazamentem látogatóba. Hát látom, hogy jobban élnek, mint annakelőtte. Teli az udvar állatokkal, az asszonyok otthon tesznek-vesznek, két bátyám meg munkában van. Csak a legkisebb, Mihajlo maradt otthon. Nem hiába mondogatta az apánk, hogy a gyerekek mind egyformák: bármelyik ujját harapja is le az ember, egyformán fáj valamennyi. És ha akkor nem sorozták volna be Platont, Mihajlonak kellett volna elmennie. Össze csődített valamennyiünket, — igazán mondom s odaállított bennünket a szentképek elé; Mihajlo — aszongya — ide gyere s borulj a lábaihoz, te is anyjuk, hajolj meg előtte, és ti unokák szintén. Megértettétek, — aszongya. — Úgy bizony, kedves barátocskám. Ember kell csak a sorsnak. Mi meg folyton okoskodunk: ez rossz, ez nem ér semmit. Olyan a mi szerencsénk, pajtás, mint a hálóban a víz: mikor húzod, szinte duzzad, ha kihúztad, — nincs benne semmi. Úgy bizony. — És Platon kényelmesebben elhelyezkedett a zsupján.

Rövid hallgatás után Platon fölkel.

— Nos hát, talán bizony aludni akarsz? — kérdezte és szaporán elkezdvén magára keresztet hányni, így szólt:

— Uram, Jézus Krisztusom, Szent Nikola, Frola és Lavra, Uram, Jézus Krisztusom, Szent Nikola, Frola és Lavra, Uram, Jézus Krisztusom, irgalmazz nekünk és ne hagyj el bennünket! — fejezte be a földig hajolva, majd fölkel, felsóhajtott és megint lekuporodott a zsupra. — Így ni. Jobb az Isten mindnyájunknál, maradjon a mi házuknál, — mondotta és magára húzván a köpenyét, leheveredett.

— Miféle imádságot mondtál el az imént? — kérdezte Pierre.

— Én? — szólott Platon (félig már aludt.) — Mit mondtam? Imádkoztam. Te tán nem szoktál imádkozni?

— Dehogy' nem szoktam, — mondotta Pierre. — De mit is beszéltél: Frola és Lavra?

— No persze, — felelt Platon szaporán, — hiszen a lovak ünnepe van. Sajnálni kell ám az állatot is, — mondotta Karataev. — Lám, a selyma visszajött. Visszajött melegedni a szuka lánya, — szólott és kitapogatóván a lábainál heverő kutyát, egyet fordult és legott elaludt.

Odakünn, valahonnan messziről jajveszékélés és kiabálás hallatszott, s tüzfény szűrődött be a barak repedésein keresztül; de a barakban sötét és csöndes volt minden. Pierre sokáig nem tudott elaludni, nyitott szemekkel feküdt a helyén a sötétségben, s hallgattá a mellette fekvő Platon egyenletes hortyogását, miközben úgy érezte, hogy az az annakelőtte összeomlott világ, most új és megingathatatlan alapokon, új szépséggel kezdett fölépülni a lelkében.

XIII.

Abban a barakban, a melybe Pierre került és a melyben négy hetet töltött huszonhárom fogoly katona, három tiszt és két hivatalnok volt ő kivüle.

Mindezek később csak ködös homályba burkolva tüntek föl Pierre előtt, de Karataev Platon mindörökre, mint a legerőteljesebb és lekedvesebb emlék, s mint a

jóságos és tösgyökeres orosz ember megtestesülése maradt meg a lelkében. Mikor másnap hajnalban Pierre megpillantotta a szomszédját, az a legelső benyomás, a melyet rá Karataev tett, teljesen igazolódtott: Platon egész alakja kerek volt, az ő zsineggel átkötött francia köpenyében, sipkájában és bocskoraival, ezenkívül a feje, a háta, a melle, a vállalai, sőt még a kezei is, a melyeket mindig úgy tartott, mintha meg akart volna fogni velük valamit, kerekdedek voltak; kellemes mosolya, nagy, barna szemei is kerek benyomást tettek.

Karataev Platon azokról a hadjáratokról szóló elbeszélései után ítélve, a melyekben résztvett, körülbelül ötvenéves ember és jó régi katona lehetett. Ő maga nem tudta, hány esztendő; de fehérén csillogó és erőteljes fogai, melyeknek kettős félköre minden mosolyánál (pedig elég gyakran szokott mosolyogni) kivillant, szépek és épek voltak; egyetlen ősz szál se volt sem a hajában, sem a szakállában, és a teste nagy hajlékonyság s különösen szívósság és kitartás benyomását keltette.

Az arczának, az apró kerek ránczok ellenére is fiatalos és ártatlan volt a kifejezése, a hangja kellemes volt és éneklő. De beszédmodorának a fő sajátága a közvetlenség és talpraesettség volt. Meglátszott rajta, hogy soh'se törte azon a fejét, mit mondott vagy mit fog mondani; és ezért valami különös és ellenállhatatlan, meggyőző erő volt beszédjének a szaporaságában és őszinteségében.

Testi ereje és ruganyossága, fogságának az első idejében olyan volt, mintha sejtelve se lett volna róla, mi a kimerültség és a betegség. Naponta reggel és este, mikor fölkel és lefeküdt, így szólt: „Jobb az Isten mindnyájunknál, maradjon meg a házunknál;“ reggel, mikor fölkel, a vállát vonogatva mindannyiszor elmondotta: „Alszom, mint a mesgyekő, kelek, mint a kényeső“. És csakugyan, alig hogy lefeküdt, tüstént úgy aludt, mint a kő, reggel pedig csak jól megrázta magát és legott, pillanatnyi habozás nélkül munkához látott, mint a gyermekek, a kik alig hogy a szemüket kinyitják, máris játszani kezdenek. Mindenhez értett, ha nem is valami jól, de rosszul se. Süttött, főzött, varrt, gyalult és bocskorokat csinált. Mindig

el volt foglalva s csak éjszakánként engedte meg magának, hogy beszélgesse és énekeljen, a mit pedig nagyon szeretett. De nem úgy énekelt, mint az énekesek, a kik tudják, hogy hallgatják őket, hanem mint a hogy' a madarak dalolnak, még pedig azért, mert nyilvánvalóan épp oly szükség volt arra, hogy ilyen hangokat adjon, mint arra, hogy magát összehúzza és kinyújtózzék; s a hangjai mindig finomak, gyöngédek, szinte nőiesek és szomorúak voltak, s az arcza ekközben komoly kifejezést öltött.

Mikor fogságba esett s megnőtt a szakálla, szemlátomást levetkezett magáról minden idegen, katonás vonást és önkéntelenül visszatért azelőtti paraszti és népies modorához.

— Szabadságot katonának daróczból van az inge, — mondogatta mindig. Nem szívesen beszélt a katonakoráról, bár nem panaszkodott és ismételten eldicsekedett vele, hogy egész szolgálati ideje alatt egyetlen egyszer se kapott verést. A mikor beszélt, legszívesebben mesélt az ő paraszti életének régi és előtte nyilván kedves emlékeiről. Azok a közmondások, a melyekkel tele volt a beszéde, nem azok a jobbára illetlen és vaskos közmondások voltak, a melyeket a katonák használni szoktak, hanem azok a bizonyos népies szólás-mondások, a melyek magukban véve olyan jelentékteleneknek látszanak, de egyszerre olyan mélységesen bölcs jelentőségre tesznek szert, mihelyt a maguk helyén alkalmaztatnak.

Sokszor homlokegyenest az ellenkezőjét mondta annak, a mit annakelőtte mondott, de azért helyes volt mindakettő. Szeretett beszélni és szépen beszélt, s becéző kifejezésekkel és közmondásokkal ékesítette a beszédét, a melyeket, mint Pierrenek tetszett, ő maga eszelt ki; de beszédének a legfőbb bája abban volt, hogy az ő előadásában még a legegyszerűbb, sőt sokszor olyan események is, melyeket Pierre maga is látott, de a melyekre ügyet se vetett, valami ünnepélyes formásság mezében jelentek meg. Szerette azokat a meséket hallgatni, a melyeket (és mindig ugyanazokat) esténként egy bajtársa szokott volt elmondani, de mégis legszívesebben hallgatta a való életből merített visszaemlékezéseket. A mikor ilyeneket hallott, örömmel elmosolyodott, s olyan közbeszó-

lásokat ejtett és olyan kérdéseket tett, a melyek mind arra irányultak, hogy mindjobban kidomborítsák annak a formásságát, a mit neki meséltek. Karataev-nek, mint Pierre észrevette, se összeköttetései, se baráti, se szerelmi viszonyai nem voltak; de azért szeretett és szeretettel viseltetett mindenki és minden iránt, a kivel az élet összehozta, de különösen az ember iránt, — nem valami határozott és ösmert ember iránt, hanem azok iránt, a kik ott éltek a szemei előtt. Szerette a kis kutyáját, szerette francia bajtársait, szerette Pierre-t, a ki a szomszédja volt; de Pierre azért érezte, hogy mindama becéző gyöngédsége ellenére is, a melylyel ő iránta viseltetett (s a melyben megadta Pierre-nek azt a köteles elismerést, a melyre szellemi tulajdonságai révén számíthatott), egy pillanatra se keseredett volna el, ha el kellett volna tőle válnia. És Pierre is hasonló érzelmeket kezdett táplálni Karataev iránt.

Karataev Platon a többi foglyok szemeiben nem volt egyéb a legközönségesebb katonánál; elnevezték őt sólyomnak, vagy Platosának, kedélyesen eltréfáltak vele, s fölhasználták őt mindenféle apróbb szolgálatokra. De Pierre-re nézve mindörökre megmaradt olyannak, a milyennek az első éjszaka látszott előtte, az egyszerűség és egyeneslelkűség utólérhetetlen, tökéletes és örök megtestülésének.

Karataev az ő imádságán kívül sémmit se tudott könyv nélkül. Mikor elkezdett beszélni, eleinte úgy látszott, mintha még nem tudná, hogy mivel fogja befejezni.

A mikor Pierre olykor szavainak a mély értelmétől meglepetve, megkérte őt, hogy ismétlje még egyszer, a mit mondott, Platon már nem tudott visszaemlékezni arra, a mit az előző pillanatban mondott, éppen úgy, mint a hogy' képtelen volt elmondani Pierre-nek a kedvencz dalát. Valami ilyesféle is volt benn: „Édes, kedves nyirerdőske, úgy fáj a szívem“, de mindennek se füle, se farka nem volt az ő előadásában. Egyes kikapott szavaknak az értelmét nem értette meg és képtelen volt megérteni. Minden szava és minden cselekedete csak annak az előtte ismeretlen tevékenységnek volt a megnyilatkozása, mely az ő életét megtöltötte. De az ő életének, a mint azt ő

maga felfogta, mint külön életnek nem volt semmiféle jelentősége. Csak úgy volt jelentősége, mint egy nagy egész részecskéjének, a melynek állandóan tudatában volt. A szavai és a cselekedetei épp oly egyenletesen szükség-szerűleg és közvetlenül folytak belőle, mint a hogy' az illat árad a virágból. Egy-egy külön cselekedetnek megszónak sem az értékét, sem a jelentőségét nem volt képes megérteni.

XIV.

Marja herczegnő, mikor Nikolajtól értesült róla, hogy a bátyja Rosztovékkal együtt Jaroszlavban van, a nénje lebeszélése ellenére is, elhatározta, hogy legott elutazik oda, még pedig nem egyedül, hanem kis unokaöcscsével együtt. Azt, vajjon terhes-e ez vagy sem, lehetséges-e vagy nem, nem kérdezte s nem is akarta tudni: neki kötelessége volt nemcsak az, hogy ő maga ott legyen esetleg már haldokló bátyja mellett, hanem az is, hogy mindent elkövessen arra, hogy elvigye hozzá a fiát, s így elkezdett készülni az útra. Azt, hogy Andrej herczeg maga nem adott magáról hírt neki, Marja herczegnő részben azzal magyarázta, hogy nagyon is gyöngé ahhoz, hogy írni tudjon, másrészt pedig azzal, hogy ezt a hosszú utazást úgy ő reá, mint a fiára nézve, nagyon is fáradalmasnak és veszedelmesnek ítélte.

Marja herczegnő pár nap múlva csakugyan útnak is indult. Azon a herczegi batáron utazott, a melyben Voronezsbe is megérkezett, s néhány bricska és szekér volt a kísérete. Vele együtt mentek: m-elle Bourienne, Nikoluska a nevelőjével, az öreg dada, három komorna, Tichon, egy fiatal inas, meg egy hajdú, a kit a nénje adott mellé.

Arra, hogy a rendes úton, Moszkván keresztül menjenek, gondolni se lehetett, és így a kerülő út, a melyen Marja herczegnőnek Lipeckzen, Rjazanon, Vladimiron és Suján keresztül mennie kellett, rendkívül hosszú, helyenkint a postalovak hiánya miatt nagyon fáradalmas és Rjazán környékén, a hol (mint híre járt) már mutatkoztak a francziák, még veszedelmes is volt.

Ennek a fáradalmas utazásnak az ideje alatt m-elle Bourienne, Desalle és Marja hercegnő cselédsége nem győzték csodálni a hercegnő lelki erejét és tevékenységét. Valamennyiüknél későbben feküdt és korábban kelt, és semmiféle akadálytól se riadt vissza. Ennek a tevékenységnek és erélynek, a melyen utitársai is fölbuzdultak, volt köszönhető, hogy már a második hét végén megérkeztek Jaroszlavba.

Marja hercegnő, Voronezsben való tartózkodásának a vége felé élte át életének a legnagyobb boldogságát. Rosztov iránt való szerelme már nem gyötörte és nem izgatta őt. Ez a szerelem egész lelkét betöltötte, lényének elválaszthatatlan alkotórészévé vált, úgy, hogy már nem is küzdött ellene. Az utóbbi időben Marja hercegnő meggyőződött, — bár ha világosan, szavakba öltöztetve, erről soha sem adott számot magának, — meggyőződött róla, hogy a szerelmével viszonzásra is talált. Erről Nikolajjal való utolsó találkozásukon győződött meg, a mikor Nikolaj azért kereste őt fel, hogy megmondja neki, hogy a bátyja együtt van Rosztovékkal. Nikolaj egyetlen szóval se tett célzást arra, hogy most (Andrej herceg lábbadozása alkalmából) a herceg és Natasa közt volt azelőtti viszony megújulhat, de Marja hercegnő leolvasta az arczáról, hogy ezt hiszi, sőt tudja is. És ennek ellenére is, iránta való tartózkodó, gyöngéd és szeretetteljes viselkedése nemcsak hogy nem változott meg, de szinte meglátszott rajta, hogy örül, hogy most, a közte és Marja hercegnő közt létesülendő rokoni viszony majd lehetővé teszi neki, hogy, — mint Marja hercegnő olykor gondolta, — iránta érzett baráti szeretetének szabadabb kifejezést adjon. Marja hercegnő tudta magáról, hogy az életben most először és utoljára szeret, és érezte, hogy Nikolaj a szerelmét viszonozza s ebben a tekintetben nyugodt és boldog volt.

De ez a részleges boldogság nemcsak, hogy nem akadályozta őt abban, hogy teljes erővel ne érezze a bátyja állapota fölött való fájdalmát, sőt ellenkezőleg, ez az egy bizonyos irányban való lelki nyugalom még inkább lehetővé tette neki, hogy a bátyja iránt táplált érzelmeknek teljesen átengedje magát. A Voronezsből való

távozás pillanatában ezek az érzelmek oly hevesen lepték meg őt, hogy a kísérői, elgyötört és kétségbeesett arczat látva, meg voltak győződve róla, hogy útközben meg fog betegedni; de éppen az utazás fáradalmi és gondolj, a melyekbe Marja hercegnő úgy belemerült, mentették meg őt egy időre a fájalmától, és öntöttek erőt lelkébe.

Mint útközben rendszeren lenni szokott, Marja hercegnő egész idő alatt csak magával az utazással volt elfoglalva, a nélkül, hogy az utazás céljára gondolt volna. De mikor közeledett Jaroszlavhoz, és föltárult előtte az, a mi nem is napok múlva, hanem már ma este esetleg reá vár, Marja hercegnő izgatottsága a tetőpontra hágott.

Mikor az a hajdú, a kit előre küldtek azért, hogy megtudja Jaroszlavban, hol laknak Rosztovék, és milyen állapotban van Andrej herceg, visszajövet a vámsorompónál találkozott a hercegnő hatalmas batárjával, valósággal megrémült a hercegnő rettentően sápadt arczatától, mely a kocsi ablakán kihajolt felé.

— Megtudtam mindent, kegyelmes kisasszonyom: Rosztovék a téren laknak, Bronnikov kereskedő házában. Nincsen messze, mindjárt a Volga mellett, — szólt a hajdú.

Marja hercegnő rémülten kérdő pillantással nézett az arczába, nem értvén, miért nem felel a legelső kérdésre: hogy van a bátyja? M-llé Bourienne megtette helyette ezt a kérdést.

— Hogy van a herceg? — kérdezte.

— Ő Excellentiája velük lakik ugyanabban a házban. „Tehát él, — gondolta magában a hercegnő és hal-kan megkérdezte: „Hogy van?“

— Azt mondják, még mindig egyformán.

Hogy mit jelentett az, hogy még mindig egyformán, azt a hercegnő nem is kérdezte, s miután egy futó pillantást vetett az előtte ülő hétesztendős Nikoluskára, a ki rendkívül megörült a városnak, lehorgasztotta a fejét, és föl se pillantott többé mindaddig, míg a nehéz batár dübörögve, dőcögve és imbolyogva meg nem állott valahol. Nagy zajjal leeresztették a kocsi fölhágóját.

Kinyílt a batár ajtaja. Balfelől valami víz, — egy nagy folyó, jobbfelől pedig egy lépcső látszott; a lépcsőn egy csomó ember és cselédség között egy nagy, fekete-varkocsos, piros arcú leány állott, a ki, mint Marja herczegnőnek rémlett, kellemetlenül és mesterkéltén mosolygott (ez volt Szonya!). A herczegnő felszaladt a lépcsőn, a mesterkéltén mosolygó leány így szólt: erre, erre! — és a herczegnő egyszerre egy előszobában találta magát egy keleties arcú öreg asszony előtt, a ki megindult arckifejezéssel sietett elébe. Ez volt az öreg grófné. Megölelte s összecsókolta Marja herczegnőt.

— Édes gyermekem, — mondotta, — én önt szeretem és már régóta ösmerem.

Marja herczegnő minden izgatottsága ellenére is érezte, hogy ez a grófné, s hogy illenék valamit felelnie neki. Maga se tudta hogyan, ugyanolyan hangon, mint a milyenen a hozzá intézett szavak mondva voltak, elmondott néhány udvarias szót, azután legott megkérdezte: hogy van?

— Az orvos azt állítja, hogy nincs veszély, — mondotta a grófné, de ugyanakkor, a mikor ezt mondotta, mélyen fölsóhajtva ég felé emelte a szemeit, a mi homlok-egyenest ellenkezett azokkal a szavakkal, a melyeket az imént mondott.

— De hát hol van? Láthatnám őt, láthatnám? — kérdezte a herczegnő.

— Tüstént, herczegnő, tüstént kedvesem. Ez az ő fiacskája? — kérdezte Nikoluskához fordulva, a ki éppen akkor lépett be Desalle-al. — Szépen elférünk valamenynyen, elég nagy a ház. Jaj de bájos kis fiúcska!

A grófné bevezette a herczegnőt a fogadó-szobába. Szonya m-lle Bourienne-el beszélgetett. A grófné a kis fiúcskát becézgette. Az öreg gróf belépett a szobába és üdvözölte a herczegnőt. Az öreg gróf rendkívül megváltozott azóta, hogy a herczegnő őt utólszor látta. Akkor vidám, fürge és önbizalommal telt öreg ember volt, most pedig szánalmat gerjesztő, elveszett embernek látszott. Mikor a herczegnővel beszélt, folyton ide s tova tekintgetett, mintha csak azt kérdezte volna, vajjon úgy viseli-e magát, a mint illik. Moszkvának és a birtokának pusztu-

lása után, kizökkenvén a rendes kerékvágásból, szemlátomást elvesztette a maga jelentőségének a tudatát, és érezte, hogy neki immár nincs helye az életben.

Mindamellet, hogy ebben a pillanatban csak egyetlen vágya volt, — mielőbb viszontlátni a bátyját, s mindamellet, hogy bosszankodott, hogy most, a mikor ez az egy vágy izgatja, őt ravaszul lefoglalják és elkényszerezdetten magasztalják az unokaöcscsét, a hercegnő mindent észrevett, a mi csak körülötte történt, és szükségesnek látta, hogy egyelőre alkalmazkodjék ehhez az új renدهez, a melybe került. Tudta, hogy ezt nem kerülheti el, s ha neheze is esett a dolog, azért nem haragudott reájuk.

— Ez itt az én unokahúgocskám, — szólott a gróf, bemutatván neki Szonyát, — nem ösmeri, hercegnő?

A hercegnő odafordult hozzá, és iparkodván magába fojtani azt az ellenséges érzést, mely ez iránt a leány iránt föltámadt benne, megcsókolta. De nyomasztó súlylyal nehezedett rá az az érzés, hogy mindazoknak a hangulata, a kik őt körülvették, oly messze volt attól, a mi az ő lelkét betöltötte.

— De hát hol van? — kérdezte még egyszer odafordulva valamennyiükhöz.

— Lenn van, Natasa van vele, — felelt Szonya pirulva. — Már leküldtem hozzá. De a hercegnő alkalmasint el van fáradva?

A bosszúság könnyei csordultak ki a hercegnő szeméből. Elfordult és megint meg akarta kérdezni a grófnétől, merre kell hozzá menni, — mikor egyszerre halk, de gyors és szinte vidám léptek zaja hallatszott. A hercegnő hátranézett és megpillantotta Natasát, a ki szinte futva közeledett felé, azt a Natasát, a ki akkor régen, ama moszkvai találkozás alkalmával annyira nem tetszett neki.

De a hercegnő alig hogy rápillantott Natasa arczára, legott érezte, hogy ez a leány neki a fájdalmában is őszinte osztályosa, s így őszinte barátnője. Így hát szaporán elébe rohant, s megölelvén őt, sírva borult a nyakába.

Natasa, a ki ott ült volt Andrej herceg ágya mellett, alig hogy értesült Marja hercegnő megérkezéséről, hal-

kan kilépett a szobából, s azokkal a gyors, és mint Marja hercegnőnek tetszett, vidám léptekkel odasietett hozzá.

Mikor beszaladt a szobába, csak egyetlen kifejezés ült izgatott arczán, — a szeretet kifejezése iránta, a hercegnő iránt, és minden iránt, a mi ehhez a szeretett emberhez közel állott, — a szánalom és a szenvedés kifejezése a többiek iránt, és az a vágy, hogy egész lényét odaadja azért, hogy rajtuk segítsen. Látszott rajta, hogy ebben a pillanatban egyetlen gondolat se volt Natasa lelkében, mely a maga személyére és ő hozzá való viszonyára vonatkozott volna.

A finom érzésű Marja hercegnő mindezt az első pillantásra leolvasta Natasa arczáról, és fájdalmas gyönyörűséggel sírta ki magát a vállain.

— Gyerünk hozzá, gyerünk Mari, — mondotta Natasa és bevezette őt egy másik szobába.

A hercegnő fölemelte az arczát, letörölte a könnyeit és odafordult Natasához. Érezte, hogy tőle mindent meg fog hallani és tudni.

— Nos . . . — kezdett bele, de abban hagyta. Érezte, hogy itt szavakkal se kérdezni, se felelni nem lehet. Natasa arcza és szemei bizonyára mélységesebben és világosabban elmondanak mindent.

Natasa ránézett, de a mint látszott, meg volt rémülve és nem tudta elhatározni, elmondjon-e neki mindent, a mit tud; mintha csak úgy érezte volna, hogy ezek előtt a sugárzó szemek előtt, a melyek egyszeriben behatoltak a szíve legmélyére, lehetetlen nem mondani el a teljes igazságot, úgy, a mint ő látta. Natasa ajkai egyszerre megrezdültek, éktelen ránczok képződtek a szája körül, s hangos zokogásra fakadván, eltakarta a kezeivel az arczát.

Marja hercegnő mindent megértett.

De azért még egyre reménylett, és szavakkal is megkérdezte azt, a miben már nem mert hinni.

— De hát hogy' van a sebével? És egyáltalában, milyen az állapota?

— Majd, majd . . . meglátja, — Natasa csak ennyit tudott mondani.

Egy darabig odalenn ültek az ő szobájával szom-

szédos szobában, hogy abban hagyják a sírást és nyugodt arccal menjenek be hozzá. — Milyen lefolyású volt a betegsége? Mikor volt olyan nagyon rosszul? Mikor történt az egész? — kérdezte Marja herczegnő.

Natasa elmesélte, hogy eleinte a lázas állapota és a szenvedései révén nagy volt a veszedelem, de Trojczában ez elmúlt, s az orvos ekkor már csak az orbáncztól tartott. De ennek a veszedelme is elmúlt. Mikor megérkeztek Jaroszlavba, a seb elkezdett gennyedni (Natasa mindent tudott, a mi a gennyedésre és egyebekre vonatkozott), s az orvos azt mondta, hogy a gennyedés rendes lefolyású is lehet. Újra láz jelentkezett. Az orvos úgy nyilatkozott, hogy ez a láz már nem olyan veszedelmes. De két nappal ezelőtt egyszerre megtörtént ez... Itt, alig tudott erőt venni a zokogásán. — Hogy mitől, azt nem tudom, de majd meglássa, hogy mi lett belőle.

— Elgyengült? Lesoványodott?... — faggatta őt a herczegnő.

— Nem, nem az, de még ennél is rosszabb. Majd meg fogja látni. Oh Mari, ő nagyon is jó, nem élhet, nem élhet, mert...

XV.

Mikor Natasa szokott mozdulatával kinyitotta az ajtót, s a herczegnőt előre eresztette, Marja herczegnő érezte, hogy zokogás szorongatja a torkát. Bármennyire készült is és akart is nyugodt lenni, biztosra vette, hogy nem fogja tudni őt sírás nélkül viszontlátni.

Marja herczegnő tisztában volt azzal, a mit Natasa evvel, hogy: *ez két nappal ezelőtt történt velem*, mondani akart. Tisztában volt vele, hogy ez annyit jelentett, hogy a beteg egyszerre ellágyult, s hogy ez az ellágyulás, ez a meghatottság a halálnak volt az előhírnöke. A mint az ajtóhoz közeledett, már maga előtt a képzeletében látta Andrusának azt a gyöngéd, szelid és megilletődött arcját, a melyre még a gyermekkorából emlékezett, a mely oly ritka dolog volt nála, s a mely éppen azért mindig olyan nagy hatással volt rá. Tudta, hogy majd halk és gyöngéd

szavakat intéz hozzá, olyanokat, a milyeneket közvetlenül a halála előtt az apja is mondott neki, s hogy ő ezt nem fogja tudni kiállani, és el fogja sírni magát. De előbbutóbb át kellett esnie rajta, s így belépett a szobába. A zokogás mind közelebb és közelebb férközött a torkához, a mint rövidlátó szemeivel mind tisztábban és tisztábban kivette az alakját, fürkészte a vonásait és egyszerre megpillantotta az arcját és találkozott a tekintetével.

A herczeg hódprémes bundában, párnákkal körülrakva feküdt a pamlagon. Sovány volt és halvány. Egyik sovány, szinte áttetszően fehér kezében zsebkendő volt, a másiknak az ujjával pedig betegsége alatt megnőtt bajusza közt babrált. A szemei rámeredtek a belépőkre.

Marja herczegnő, mikor az arcját megpillantotta, s találkozott a tekintetével, egyszerre lassította a lépteit, s úgy érezte, mintha a könnyei hirtelen kiszáradtak, s zokogás ingere megszűnt volna. Mikor a tekintetét s az arczkifejezését elleste, egyszerre bátortalanság vett erőt rajta, s bűnösnek érezte magát.

„De hát miben volnék én bűnös? — kérdezte magától. — Abban, hogy élsz, és az életre gondolsz, míg én?...” — felelt neki a beteg hideg és szigorú tekintete.

A mint lassan végignézett a hugán és Natasán, szinte ellenséges indulat villant föl, nem magából kifelé, hanem önmagába visszánéző pillantásából.

A hugával, régi szokásuk szerint, kölcsönösen megcsókolták egymás kezét.

— Isten hozott, Mari, hogy' kerültél ide? — kérdezte épp oly egyenletes és idegenszerű hangon, mint a milyen a pillantása volt. Ha kétségbeesetten fölsikoltott volna, ez a sikoltás sokkal kevésbé rémítette volna el Marja herczegnőt, mint szavának ez a hangja.

— Nikoluskát is elhoztad? — kérdezte épp oly lassan és egyenletesen, s látszott rajta, hogy nagy megerőltetésébe kerül a visszaemlékezés.

— Hogy' áll most az egészséged? — szólalt meg Marja herczegnő s maga is csodálkozott azon, a mit mondott.

— Ezt, lelkem az orvostól kell megkérdezned, — felelt a herczeg és szemlátomást nagy megerőltetésébe

kerülvén, hogy gyöngéd legyen, csak a szájával beszélt (látszott rajta, hogy teljességgel nem gondolta meg azt, a mit mondott).

— Köszönöm, édesem, hogy eljöttél.

Marja hercegnő megszorította a kezét. Andrej herceg a kézszorításra alig észrevehetően összeráncolta a homlokát. E mellett hallgatott, s a hercegnő se tudta, mit mondjon. Most már tudta, hogy mi történt vele két nappal azelőtt. A szavaiból, a hangjából, de különösen a tekintetéből, — ebből a hideg, szinte indulatos tekintetből, — a világi dolgoktól való s az egészséges embert rettenetesen érintő elidegenedés volt kiérezhető. Látszott rajta, hogy csak nagynehezen tudja megérteni mindazt, a mi az életre vonatkozik; de egyúttal az is érezhető volt, hogy nem azért nem értette meg azt, a mi az életre vonatkozott, mert meg volt fosztva a megértés képességétől, hanem azért, mert más valamit értett meg, valami olyast, a mit az egészséges emberek nem értettek meg, s a mi őt teljesen lefoglalta.

— Lám, milyen furcsán összehozott bennünket a sors, — mondotta megtörve a hallgatást, és rámutatott Natására. — Állandóan itt van körülöttem.

Marja hercegnő csak hallgatta, de nem értette meg, hogy mit mond. Ő, a tapintatos és gyöngéd Andrej herceg, hogy tudta ezt annak a jelenlétében mondani, a kit szeretett, s a ki őt szerette! Ha azt hitte volna, hogy életben marad, aligha mondta volna ezt olyan rideg és szinte sértő hangon. Ha nem tudta volna, hogy meghal, hogy nem esett volna meg a szíve rajta, hogy mondhatott volna ilyet a jelenlétében! Az egésznek csak egy magyarázata lehetett, s ez az, hogy neki tökéletesen mindegy volt minden, még pedig azért, mert valami más, mindenél sokkal fontosabb tárult föl előtte.

Rideg és összefüggéstelen volt a társalgás, mely minden pillanatban félbeszakadt.

— Mari Rjazanon keresztül jött, — mondotta Natasa. Andrej hercegnek föl se tűnt, hogy a hugát Mari-nak nevezte. Natasa is, a ki az ő jelenlétében most először hívta őt így, csak most vette ezt észre.

— Nos, és? — kérdezte Andrej.

— Azt beszélték neki, hogy Moszkva teljesen leégett, tökéletesen, és hogy...

Natasa elhallgatott: lehetetlen volt tovább beszélnie. Andrej herczeg szemlátomást minden erejét megfeszítette, hogy odafigyeljen, de képtelen volt rá.

— Igen, mondják, hogy leégett, — mondotta. — Ez bizony szomorú dolog, — s újjaival a bajuszát babrálva szórakozottan bámult maga elé.

— De mondd csak, Mari, te találkoztál Nikolaj gróffal? — szólalt meg egyszerre Andrej herczeg, nyilván valami kellemeset akarván neki mondani. — Azt írta ide, hogy nagyon megtetszettél neki, — folytatta egyszerűen és nyugodtan, nyilván nem lévén képes azt a szövevényes jelentőséget a maga teljességében megérteni, a melylyel a szavai a körülötte lévő egészséges emberekre hatottak. — Ha te is megszeretted volna őt, az nagyon jó volna... egybekelhetnétek, — tette hozzá valamelyest szaporábban, mintha csak megörült volna azoknak a szavaknak, a melyeket sokáig keresett és végre megtalált. Marja herczegnő csak hallgatta a szavait, a melyeknek azonban semmi más jelentőségük nem volt előtte, mint az, hogy kétségtelenné tették, milyen rettenetesen messze volt a bátyja mindentől, a mi az életre vonatkozott.

— De minek beszélünk én rólam! — mondotta a herczegnő s nyugodtan nézett Natasára. Natasa magán érezvén a pillantását, nem nézett rá. Megint elhallgattak valamennyien.

— Andrej, akar... — szólalt meg egyszerre Marja herczegnő elcsukló hangon, — akarod látni Nikoluskát? Egész idő alatt folyton emlegetett.

Andrej herczeg először alig észrevehetően elmosolyodott, de Marja herczegnő, a ki oly jól ösmerte az arcát, rémülten látta, hogy ez nem az öröm és a fia iránt való gyöngédség, hanem a csendes és szelíd gúny mosolya volt, azon, hogy Marja herczegnő az utolsó eszközt is megpróbálta, hogy őt magához térítse.

— Igen, nagyon örülök Nikoluskának. Egészséges?

Mikor bevezették Andrej herczeghez Nikoluskát, a ki ijedten nézett rá, de nem sírt, mert senkit se látott sírni, Andrej herczeg megcsókolta őt és látszott rajta, hogy nem tudja, mit beszéljen vele.

Mikor kivitték Nikoluskát, Marja herczegnő még egyszer odament a bátyjához, megcsókolta, s nem tudván magán tovább uralkodni, sírva fakadt.

Andrej herczeg merően nézett rá.

— Tán Nikoluskáért sírsz? — kérdezte.

Marja herczegnő csak zokogott tovább és igenlően bólintott. — Mari, ösmered az Evangéliumot... — de egyszerre elhallgatott.

— Mit akartál mondani?

— Semmit. Nem szabad itt sírni, — mondotta s ugyanolyan hideg pillantással nézett rá.

*

Mikor Marja herczegnő sírva fakadt, Andrej herczeg tudta, hogy azért sír, hogy Nikoluska árván marad. Nagy megerőltetéssel megpróbált visszatérni az élethez s az ő álláspontjukra helyezkedni.

„Persze, előttük csak szomorúnak látszhatik a dolog! — gondolta magában. — Pedig olyan egyszerű az egész!”

„Az ég madarai nem vetnek és nem aratnak, s az Egek Ura mégis táplálja őket”, — mondotta magában, s ugyanazt el akarta mondani a herczegnőnek is; — „de nem, majd félre találják érteni, nem értik meg! Lehetetlen, hogy megértsék azt, hogy mindezek az érzések, a melyektől reszketnek, mindazok a gondolatok, a melyek oly fontosaknak látszanak előttük, — *fölöslegese*k. Mi, nem érthetjük meg egymást!” — és elhallgatott.

*

Andrej herczeg kis fiacskája hétesztendős volt. Még alig-alig hogy olvasott, és nem tudott semmit. Sok minden ment keresztül ez után a nap után, sokat tanult, megfigyeléseket tett, tapasztalatokat szerzett; de ha már akkor rendelkezett volna is mindezekkel a később elsajátított képességekkel, akkor sem érthette volna meg jobban és mélyebben annak a jelenetnek a jelentőségét, a melyet

az apja, Marja hercegnő és Natasa közt látott, mint a hogy' tényleg megértette. Mindent megértett és sírás nélkül kiment a szobából, szótlanul odament Natasához, a ki szintén kijött utána, bátortalanul nézett rá elmélázó, gyönyörű szemeivel: kissé duzzadt, piros felső ajka megerezdült, odaszorította hozzá a fejét és sírva fakadt.

Ettől a naptól kezdve kerülte Desallet, kerülte a grófnét, a ki mindig úgy becézte őt, és vagy magában üldögélt, vagy bátortalanul odament Marja hercegnőhöz és Natasához, a kit, a mint látszott, még a nényénél is jobban megszeretett, s szeliden és gyöngéden simogatta őt.

Marja hercegnő, mikor Andrej hercegtől kijött, teljesen megértette mindazt, a mit Natasa arczáról leolvasott. Nem is beszélt többé vele arról a reménységről, hogy a beteg élete talán még megmenthető. Fölváltva ott ült vele Andrej herceg pamlagja mellett, és nem sírt többé, hanem szakadatlanul imádkozott, s egész lelkével odafordult ahhoz a megfoghatatlan, örök Istenhez, a kinek a jelenléte e mellett a haldokló ember mellett most annyira érezhető volt.

XVI.

Andrej herceg nem csak tudta, hogy meg fog halni, de úgy érezte, hogy haldoklik, sőt, hogy félig már meg is halt. Valami öntudatos elidegenedést érzett minden földi dologtól, és a létnek valami örömteljes és furcsa könnyedsége lebegett körülötte. Nyugodtan és minden izgalom nélkül várta azt, a mi előtte állott. Az az örökké fenyegető, ösmeretlen és távoli valami, a mi nek a jelenlétét egész életén keresztül érezte, most egészen közel férközött hozzá, s a létnek annál a furcsa könnyedségénél fogva, melyet érzett, — ezt szinte az érzékeivel is megértette...

Azelőtt félt a végtől. A halál, a pusztulás félelmének azon a rettenetesen gyötrő érzésén már két ízben is keresztülment, de most szinte oda se nézett neki.

Először akkor érezte ezt az érzést, mikor az a grá-

nát, mint a bűgőcsiga keringett ott előtte, és ő, a mint a tarlót, a cserjét s az eget nézte, tudta, hogy ott állott előtte a halál. Mikor a megsebesülése után magához tért, és egy pillanat alatt, mintegy az élet nyomasztó súlyától föl szabadulva, kivirult a lelkében annak az örök, szabad és ettől az élettől független szeretetnek a virága, akkor már nem félt a haláltól és rá se gondolt többé.

A keserves magánynak és önkívületnek azokban az óráiban, a melyeket a megsebesülése után eltöltött, mind mélyebben elmerült annak az örök szeretetnek a habjaiban, mely előtte akkor föltárult, a nélkül, hogy maga is érezte volna, annál jobban elszakadt a földi élettől. Mindent és mindenkit szeretni, mindig föláldozni magát a szeretetnek, annyit tett, mint senkit se szeretni, annyit tett, mint nem élni ezt a földi életet. És minél jobban behatolt ebbe a szerelembe, annál inkább elszakadt az élettől, és annál teljesebben megsemmisítette ezt a választó falat, mely a szerelem nélkül ott áll az élet és a halál között. Mikor akkor eleinte eszébe jutott, hogy meg kell halnia, így szólt magában: baj is az, annál jobb.

De az után a mytiscsi-i éjszaka után, a mikor fél önkívületében megjelent előtte az, a ki után vágyódott, s mikor a kezeit az ajkaihoz szorítva örömteljes és csöndesen pergő könnyekre fakadt, észrevétlenül belopódzott a szívébe az egy bizonyos nő iránt érzett szerelem, és megint volt valami, a mi őt az élethez fűzte. S örömteljes és aggodalmas gondolatok támadtak benne. Eszébe jutván az a pillanat ott a sebkötöző-helyen, a mikor Kura-gint megpillantotta, most nem tudta fölidézni magában azt az érzést: csak az a kérdés gyötörte, vajjon él-e még vagy sem? S nem volt hozzá bátorsága, hogy ezt megkérdezze.

A betegsége testileg a rendes kerékvágásban folyt, de az, a mit Natasa úgy fejezett ki, hogy: *ez történt velem*, két nappal Marja herczegnő megérkezése előtt esett meg vele. Ez volt az az utolsó lelki harcz az élet és a halál között, a melyből a halál került ki győztesen. Ez volt az a váratlan öntudata annak, hogy még becsülte az életet, mely Natasa iránt való szerelmében kínálkozott neki, ez volt az ösmeretlentől való rémületnek legutolsó rohama.

Este történt. Abban a könnyed, lázas állapotban volt, mint rendszeren ebéd után, s rendkívül tiszták voltak a gondolatai. Szonya ott ült az asztalnál. Andrej herczeg szendergett. Egyszerre valami boldogító érzés vett erőt rajta.

„Alkalmasint ő jött le!” — gondolta magában.

Csakugyan, Szonya helyén Natasa ült az asztal mellett, a ki zajtalan léptekkel csak az imént lépett a szobába.

Attól az időtől kezdve, hogy Natasa ott volt körülötte, állandóan megérezte a közellétét. Natasa egy karos-székekben ült, oldalvást fordulva hozzá, és eltakarván előle a gyertya világosságát, harisnyát kötött. (Akkor tanult meg harisnyát kötni, a mikor egyszer Andrej herczeg azt mondta neki, hogy senki sem tud úgy beteget ápolni, mint az öreg dadák, a kik harisnyát kötögetnek, és hogy a harisnyakötésben van valami megnyugtató.) Finom újjai szaporán váltogatták az olykor egymáshoz ütődő kötőtűket, s megnyúlt arcának elmélázó arczéle tisztán oda-látszott a beteghez. Megmozdult, s legurult az öléből a gombolyag. Összerezsent, rápillantott, s eltakarván kezeivel a gyertya lángját, óvatos, hajlékony mozdulattal lehajolt, fölvette a gombolyagot s megint visszaült a helyére.

Andrej herczeg meg se pisszenve nézett rá és látta, hogy Natasának ez után a lehajlás után mély lélekzetet kellett volna vennie, de nem cselekedte ezt, hanem óvatosan lélekzett.

A troiczki kolostorban elbeszélgettek a multról s a herczeg azt mondotta neki, hogy ha életben maradna, há-lát adna az örök Istennek a sebéért, mely megint összehozta őt vele; de attól fogva soha többé nem beszéltek a jövőről.

„Vajjon lehetséges volt-e ez vagy sem?” — gondolta magában most, a mint őt elnézte, s a kötőtűk könnyed, aczélos hangjaira figyelt. Hát csak azért hozott volna újra olyan furcsán össze vele a sors, hogy meghaljak? ... Csak azért tárult volna föl előttem az élet igazsága, hogy hazugságban éljek? Én mindennél jobban szeretem őt a világon. De hát mitévő legyek, ha szeretem

öt? — mondotta, és szokása szerint, melyet a szenvedései idejében vett föl, halk nyögést hallatott.

Natasa, mikor ezt a hangot meghallotta, letette a kötését, közelebb hajolt hozzá, és egyszerre, a mint sugárzó szemeit megpillantotta, könnyed léptekkel odament hozzá és fölébe hajolt.

— Hát nem alszik?

— Nem, már régóta önt nézem; megéreztem, mikor bejött. Senki nem adhatja meg nekem azt a lágy csöndet, azt a világosságot úgy, mint ön. Örömben szinte sírni szeretnék.

Natasa még közelebb húzódott hozzá. Diadalmas örömtől sugárzott az arca.

— Natasa, én túlságosan szeretem önt. Jobban, mint bármit ezen a világon.

— És én? — Egy pillanatra elfordult. — Miért mondja, hogy túlságosan? — kérdezte.

— Hogy miért túlságosan? ... Mondja csak, mit gondol, a lelkében, a lelke fenekén hogy' érzi, életben fogok én maradni? Mit gondol?

— Meg vagyok győződve, meg vagyok győződve, hogy igen! — szólott Natasa szinte kiabálva és szenvedélyes mozdulattal megfogta mind a két kezét.

Andrej herczeg hallgatott.

— Milyen jó volna! — S megfogván a kezét, megcsókolta.

Natasa boldog volt és izgatott; de legott eszébe jutott, hogy ez lehetetlen, neki nyugalomra van szüksége.

— De még nem is aludt, — mondotta, erőt vevén az örömen. — Iparkodjék elaludni... nagyon kérem.

Andrej herczeg, mielőtt eleresztette a kezét, megszorította, ő pedig visszament a gyertya mellé és leült úgy, mint annakelőtte. Kétszer is rápillantott s a szeméi mind a kétszer csillogva néztek rá. Erre elhatározta, hogy addig föl se pillant többé a kötéséről, míg egy bizonyos számú sort el nem végez.

És csakugyan, a beteg kevéssel ezután behúnyta a szemét és elaludt. Nem sokáig aludt, s egyszerre hideg verejtékkal elborítva, aggodalmasan fölriadt.

Mikor fölébredt, mindig csak arra gondolt, a mi már

egész idő alatt foglalkoztatta — az életre és a halálra. De leginkább a halálra. Közelebb érezte magát hozzá.

„Szerelem? Ugyan mi az a szerelem?” — gondolta.

„A szerelem zavarja a halált. A szerelem az élet. Mindent, mindent, a mit csak érzek, azért érzek, mert szeretek. Minden csak azért van, azért él, mert én szeretek. Mindent csak ez tart össze. A szerelem az Isten, és meghalni, előttem, mint a szerelem egy kis részecskéje előtt, annyit tesz, mint visszatérni a közös és örök forráshoz.” Ezek a gondolatok vígasztalóaknak látszottak előtte. De ezek csak gondolatok voltak. Valami hiányzott belőlük, valami egyéni és egyoldalú, valami mesterkéltn volt bennük, — nem voltak meggyőzőek. És megint csak előállott a régi nyugtalanság és homály. Elaludt.

Azt álmodta, hogy ugyanabban a szobában fekszik, a melyben tényleg feküdt, de nem sebesülten, hanem egészségesen. Sok mindenféle jelentéktelen, közömbös ember jelenik meg Andrej herczeg előtt. Ő beszél velük és vitatkozik velük holmi haszontalanságokról. Azok meg készülődnek valahová. Andrej herczegnek úgy homályosan eszébe jut, hogy mindez semmiség, s hogy neki más, fontosabb gondjai is vannak, de azért csak tovább beszél, s szinte bámulatba ejti őket üres szellemeskedéseivel. Mindezek az alakok lassan eltűnnek, s egyszerre az az egy kérdés kezdi őt izgatni, vajjon be van-e zárva az ajtó. Fölkel s odamegy az ajtóhoz, hogy rátolja a reteszt és bezárja. Minden attól függ, vajjon be tudja-e zárni vagy sem. Megy, megy, siet, de a lábai nem mozdulnak, és bár tudja, hogy nem fogja tudni az ajtót bezárni, mégis minden erejét megfeszíti. És kínos rémület fogja el. És ez a rémület a halál-félelem. Az ajtó előtt ott áll ő. De ugyanakkor, a mikor ügyetlen erőködéssel odasompolyog az ajtóhoz, az az iszonyatos valami a másik oldalról már nekifekszik és elkezd szorongatni. Valami emberfölkötti — a halál — be akar rontani az ajtón, neki azt fel kell tartóztatnia. Megkapja az ajtót, végső erejét is megfeszíti, — ha már bezárni lehetetlen, — legalább be tudja szorítani; de gyöngé az ereje, ügyetlen, az iszonyatos valami által döngetett ajtó kinyílik, majd újra becsukódik.

Ő még egyszer nekifekszik onnan. Utolsó, emberfölötti erőfeszítése is hiábavaló, s az ajtó mind a két szárnya kinyílt zajtalanul. Ő belépett, és ez az ő — a halál. És Andrej herczeg meghalt.

De ugyanabban a pillanatban, a mikor meghalt, Andrej herczegnek eszébe jutott, hogy alszik és ugyanabban a pillanatban, mikor meghalt, nagy erőfeszítéssel fölébredt.

„Igen, ez a halál volt. — Én meghaltam — fölébredtem. Igen, a halál — ébredés“, — villant meg egyszerre lelkében, és az a függöny, mely eddig eltakarta előle az ismeretlent, egyszerre felgördült lelki szemei előtt. Úgy érezte, mintha az addig lekötve volt erők felszabadultak volna benne, s érezte azt a sajátos közönyösséget, mely azóta se hagyta el őt.

Mikor hideg verejtékkel elborítva fölébredt, Natasa odament hozzá és megkérdezte tőle, mi lelte. Ő nem felelt neki, s meg sem értvén őt, furcsa pillantással nézett rá.

Ez volt az a valami, a mi két nappal Marja herczegnő megérkezése előtt vele történt. Ettől a naptól kezdve, mint az inas mondta, az az emésztő láz rossz indulatúvá kezdett válni, de Natasát nem érdekelte az, a mit az inas beszélt: ő maga is látta ezeket a szörnyű és minden kétséget kizáró előjeleket.

Andrej herczegre nézve ettől a naptól kezdve az álmából való ébredéssel együtt az életből való ébredés is elkezdődött. És az élet tartamához képest ez az ébredés semmivel se volt lassúbb, mint az álom tartamához képest az a másik ébredés.

Nem volt ebben az aránylag lassú ébredésben semmi borzasztó és semmi kirívó.

Utolsó napjai és órái a szokott módon s a legegyszerűbben teltek el. Ezt Marja herczegnő is, Natasa is érezték, a kik egy pillanatra se mozdultak el mellőle. Nem sírtak, nem borzongtak, s az utolsó időben, maguk is érezvén ezt, már nem is őt (ő már nem volt, elhagyta őket), hanem csak az ő legközelebb álló emlékét — a testét ápolták. Mindkettőjüknek olyan erősek voltak az érzelmei, hogy a halál külső, rettenetes oldala már nem

is hatott reájuk, s nem tartották szükségesnek a fájdalomkat még fokozni. Nem sírtak sem előtte, sem a háta mögött, sőt soha nem is beszéltek róla egymással. Érezték, hogy szavakkal képtelenek lettek volna kifejezni azt, a mi a lelküket nyomta.

Mind a ketten látták, hogy lassan és nyugodtan, mind mélyebben elmerül előlük valahova, és mind a ketten tudták, hogy ennek így kell lenni, s hogy ez jól van így.

Meggyóntatták és megáldoztatták; mind bejöttek hozzá, hogy elbúcsúzzanak tőle. Mikor odavezették hozzá a fiát, megérintette őt az ajkaival és elfordult, nem azért, mintha megsajnálta volna őt, vagy nehéz lett volna érte a szíve (Marja hercegnő és Natasa ezzel tisztában voltak), hanem csak azért, mert azt hitte, hogy ez minden, a mit tőle kívánnak; de mikor arra kérték, hogy áldja meg, ezt is megtette és körülnézett, mintha csak azt kérdezte volna, nem kell-e még valamit tennie.

Mikor a lélek által elhagyott teste végsőt vonaglott, Marja hercegnő és Natasa voltak mellette.

— Vége?! — suttogta Marja hercegnő, miután a teste már néhány percz óta mozdulatlanul, s lassankint kihülve, ott hevert előtte. Natasa odament, belenézett a halott szemeibe és sietett lezárni őket. Lezárta őket, de nem csókolta meg, hanem rábámult mozdulatlan testére.

„Vajjon, hova ment? Hol van most? . . .”

Mikor a megmosdatott és felöltöztetett test ott feküdt az asztalon a koporsóban, mind bejöttek, hogy elbúcsúzzanak tőle, és sírtak valamennyien.

Nikoluska, valami beteges elképpedésből sírt, mely a szívét szaggatta. A grófné és Szonya azért sírtak, mert sajnálták Natasát és azt, hogy ő nincs többé. Az öreg gróf azért sírt, mert úgy érezte, neki is nemsokára meg kell tennie ezt a rettenetes lépést.

Most már Natasa és Marja hercegnő is sírtak, de nem egyéni fájdalomunkban, hanem attól az áhítatos megilletődéstől sírtak, a melyet a halál amaz egyszerű és ünnepeles mysteriumának az öntudata ébresztett bennük, mely előttük lejátszódott.

ez csak azért történt így, mert így kellett történnie, ez csak a kölcsönös állásban, mint azok közt, a kik azt csinálták, hogy a föld szélén áll és a bolgók között, mint a föld szélén áll és a bolgók között, és azok közt, a kik azt mondták, hogy ők ugyan nem tudják, hogy a földet mi tartja, azt azonban tudják, hogy vannak törvények, melyek így a föld, mint a többi bolgók között, szabályozzák. A történelmi események más okok nem lehetnek, mint az, amely minden okoknak a végső oka. De vannak törvények, a melyek az eseményeket irányítják, és ezeket törvények nem ismerjük, részben pedig csak sejtjük. Ezeknek a törvényeknek a fölbontása csak akkor lehetséges, ha teljesen elhagyjuk azokat az okokat, melyek az okokat egyes ember akarata, az emberiség történelmi fölbontása is csak akkor való lehetséges, a mikor az emberek szándékai azai a fölbontás, hogy a föld szélén áll a maga bolgók

MÁSODIK RÉSZ.

I.

Az emberi elmére nézve a jelenségek okainak az összessége hozzáférhetetlen. Viszont az okok fürkészésének a szüksége be van oltva az ember lelkébe. És az emberi elme, a nélkül, hogy behatolna a jelenségek föltételeinek számtalanságába és szövevényességébe, a melyek közül külön-külön bármelyik is oka lehetne egy-egy jelenségnek, mohón kap az első és legkönnyebben érthető fogalom után, s azt mondja: íme az ok. Történelmi eseményekben (a melyekben a bűvárkodás tárgyai az emberek cselekedetei) a legősibb fogalomként az istenek akarata, azután pedig azoknak az embereknek az akarata jelentkezik, a kik a történelmileg legszembetűnőbb helyen állanak, — tehát a történelmi hősök akarata. De csak be kell pillantani minden történelmi eseménynek, vagyis az eseményben résztvevő emberek cselekvésének a lényegébe, hogy meggyőződjünk róla, hogy a történelmi hős akarata nemcsak hogy nem irányítja a tömegek működését, sőt éppen megfordítva. Az ember azt hihetné, hogy az tökéletesen mindegy, hogy egy-egy történelmi esemény jelentőségét így vagy úgy értelmezzük-e. De a közt az ember közt, a ki azt mondja, hogy a Nyugat népei azért vonultak Keletre, mert Napoleon így akarta, és a közt az ember közt, a ki azt mondja, hogy

ez csak azért történt így, mert így kellett történnie, ugyanaz a különbség áll fenn, mint azok közt, a kik azt erősítették, hogy a föld szilárdan áll és a bolygók keringenek körülötte, és azok közt, a kik azt mondták, hogy ők ugyan nem tudják, hogy a földet mi tartja, azt azonban tudják, hogy vannak törvények, melyek úgy a föld, mint a többi bolygók mozgását szabályozzák. A történelmi eseménynek más oka nem lehet, mint az, a mely minden okoknak a végső oka. De vannak törvények, a melyek az eseményeket irányítják s ezeket részben nem ismerjük, részben pedig csak sejtjük. Ezeknek a törvényeknek a földerítése csak akkor lehetséges, ha teljesen szakítunk azzal az iránynyal, mely az okokat egyes ember akaratában keresi, valamint hogy a bolygók mozgását szabályozó törvények földerítése is csak akkor vált lehetővé, a mikor az emberek szakítottak azzal a fölfogással, hogy a föld szilárdan áll a maga helyén.

A történészek a borodinoi ütközet, Moszkvának az ellenség által történt megszállása és fölgyújtása után, az 1812. évi hadjárat legfontosabb epizódjának az orosz hadseregének a rjazani útról a kalugai útra és onnan a tarutánói táborba való visszavonulását tartják, mely a Krasznaja Pachra mögé való oldal-menetelés nevé alatt ismeretes. A történészek ennek a lángelméjű haditettnek az érdemét különböző személyiségeknek tulajdonítják, és vitatkoznak rajta, vajjon kit illet meg voltaképpen ennek a dicsősége. Erről az oldal-menetelésről szólva, még a külföldi, sőt a francia történészek is elismerik az orosz hadvezérek lángelméjűségét. De azt, vajjon a hadtörténeti írók, és utánuk valamennyien, miért állítják azt, hogy ez az oldal-menetelés egy bizonyos személyiségnek az éleselméjű találmánya, mely Oroszországot megmentette, Napoleonnak pedig a vesztét okozta, — azt nagyon bajos megérteni. Először is bajos megérteni, vajjon miben van ennek a hadműveletnek a mélysége és lángelméjűsége, mert ahhoz, hogy az ember rájöjjön, hogy a hadsereg nézve (a melyet nem támadnak) a legkedvezőbb hadállás az, a hol legkönnyebb az élelmezése,

nem kell valami nagy elmebeli megerőltetés. És akár az utolsó tizenháromszázad gyermeke is minden nagyobb megerőltetés nélkül rájöhethet arra, hogy 1812-ben, az orosz hadsereg nézve, a Moszkvától való visszavonulás után a legelőnyösebb hadállás a kalugai út mentén volt. Így tehát lehetetlen megérteni először azt, mi-féle okoskodások révén jutnak a történészek arra a következtetésre, hogy ebben a hadműveletben valami mélységes értelmet keressenek. Másodszor, még nehezebb megérteni azt, vajon miben látják a történészek ennek a hadműveletnek az oroszokra nézve megmentő, a francziákra nézve pedig romlást okozó voltát; mert hiszen ez az oldal-menetelés más megelőző, kísérő és következő körülmények között épp oly könnyen okozhatta volna az orosz csapatok romlását és a francia csapatok megmenekülését. Ha az orosz csapatok helyzete attól az időtől kezdve, hogy ezt a hadműveletet végrehajtották, javult, ebből még korántsem következik, hogy ennek az a hadművelet volt az oka.

Ez az oldal-menetelés az oroszokra nézve nemcsak hogy nem volt föltétlenül előnyös, de sőt könnyen vesztét is okozhatta volna az orosz hadseregnek, ha véletlenül más körülmények is nem játszottak volna közre. Mi lett volna, ha Moszkva nem égett volna le? Ha Murat nem vesztette volna el szem elől az oroszokat? Ha Napoleon nem merült volna tétlenségbe? Ha Krasznaja Pachra mellett az orosz hadsereg Bennigsen és Barclay tanácsára elfogadta volna az ütközetet? Mi történik, ha a francziák rohamot intéznek az oroszok ellen, mikor útban voltak Pachra felé. Mi lett volna, ha később Napoleon, Tarutinával annak a tetterőnek csak a tizedrészével, mint Szmolenszk alatt, megtámadta volna az oroszokat? Mi történt volna, ha a francziák elmentek volna Pétervárra? . . . Mindeme föltevések mellett az oldal-menetelésnek menekülés helyett romlás lehetett volna a következése.

Végre harmadszor a legérthetlenebb az, hogy a történelemben bűvárkodó emberek szándékosan nem akarják meglátni azt, hogy az oldal-menetelés eszméjét nem lehet semmiféle egyes embernek tulajdonítani, hogy

ezt soha senki előre nem látta, hogy azt a hadműveletet, épp úgy, mint a Filej-be való visszavonulást is, a jelenben, a maga teljességében senki se tekintette át, hanem hogy ez lépésről-lépésre, eseményről-eseményre, pillanatról-pillanatra fejlődött ki a legkülönfélébb események megszámlálhatatlan sokaságából, és csak akkor tárult föl a maga teljességében, a mikor bekövetkezett és elmúltta lett.

A fileji tanácsban az orosz hadvezetőség körében az a gondolat volt az uralkodó, a mely szerint a visszavonulás magától érthetően a legegyszerűsebb vonalban visszafelé, vagyis a nizsnyij novgorodi úton lett volna végrehajtandó. Ennek a bizonyítékául szolgálhat az, hogy a tanácsban a szavazatok legnagyobb része ebben az értelemben hangzott el, de legfőképpen az az ismert beszélgetés, mely a tanács után a főparancsnok és Lanszkij közt, a ki az élelmezés élén állott, lefolyt. Lanszkij azt jelentette a főparancsnoknak, hogy a hadsereg élelmezési készletei főképpen a tulai és a kazáni kormányzóságokban, az Oka vidékén vannak fölhalmozva, és hogy ha a hadsereg Nizsnyij felé vonulna vissza, az élelmiszereket a hadseregtől a széles Oku folyó választaná el, a melyen tél elején az átkelés szinte lehetetlen. Ez volt az első jele annak, hogy az illetékes körök kénytelenek lettek eltérni attól az eleinte legtermészetesebbnek látszó gondolattól, hogy a hadsereggel egyenesen Nizsnyij felé vonuljanak vissza. A hadsereg tehát inkább dél felé tartott a rjazáni útnak, a hol közelebb volt a készletekhez. Később a francziák tértelensége, az a körülmény, hogy az orosz hadsereget teljesen elvesztették szem elől, a tulai gyár megoltalmazásának a gondjai, és, a mi a fő — a készletekhez való közeledés előnyei arra indították a hadsereget, hogy még délibb irányt vegyen s a tulai út felé tartson. Pachra mögött egy elszánt mozdulattal átmenvén a tulai útra, az orosz hadsereg parancsnokai Podolrukban szándékoztak megállapodni, s a tartuinói hadállásról szó se volt még akkor; de a körülmények törvénytelen sokasága s a francia csapatok újból való megjelenése, a melyek azelőtt szem elől tévesztették volt az oroszokat, az ütközet fenti, és főképpen az ele-

ségnek Kalugában fölhalmozott bősége, arra indították a mi hadseregünket, hogy még délibb irányt vegyen, és az élelmezési készletei közt, a középútra, a tulai útról a kalugai útra térjen át és Tarutinóba menjen.

Éppen úgy, mint a hogy nem lehet megfelelni arra a kérdésre, mikor hagyták el Moszkvát, úgy arra se lehet megfelelni, ki és mikor határozta el azt, hogy a csapatok Tarutinóba menjenek. Csak mikor a csapatok a legkülönbözőbb irányban működő erők következtében már átmentek volt Tarutinóba, akkor kezdték az emberek magukkal elhitetni, hogy ők is ezt akarták és már régen előrelátták.

II.

Az a híres oldal-menetelés mindössze abból állott, hogy az orosz csapatok, a melyek addig az előnyomulás irányával ellenkező irányban egyenesen vonultak vissza, az után, hogy a francziák előnyomulása fönnakadt, nem érezvén maguk mögött az üldözőket, eredetileg vett irányuktól eltértek, még pedig nagyon természetesen arra az oldalra, a melyre őket az élelmezési készletek bősége vonzotta.

Ha az orosz hadsereget, nem lángelméjű vezérekkel az élén, hanem egyszerűen, mint egy minden vezető nélkül való sereget képzeljük el, ez a sereg se tehetett volna egyebet, mint hogy visszavonulása közben ívet írt le arra az oldalra, a melyen jobb és gazdagabb vidék kecsegtette.

A nizsegorodszki útról a rjazani, tulai és kalugai útra történt emez átvonulás annyira természetes volt, hogy az orosz hadsereg fosztogatói is ebben az irányban szökdöstek el, és Pétervárról is azt kívánták Kutuzovtól, hogy ugyancsak ebben az irányba terelje át a hadseregét. Tarutinóban Kutuzov valósággal szidást kapott a császártól azért, hogy a sereget a rjazani útra vezette, s Kalugával szemben ugyanazt a hadállást jelölték ki neki, a melyben akkor, a mikor a császár levelét megkapta, már benn is volt.

A orosz hadsereg golyója az egész hadjárat alatt és különösen a borodinoi ütközetben kapott lökés irányában visszapattanva, mikor ennek a lökésnek az ereje is megszűnt és újabb lökéseket nem kapott, elfoglalta azt az állást, a melyet természetesen el kellett foglalnia.

Kutuzov érdeme nem valami, mint mondani szokták, genialis hadműveletnek a kieszelésében, hanem egyszerűen abban állott, hogy ő volt az egyetlen, a ki ennek a lejátszódó eseménynek a jelentőségét kellőleg mérlegelni tudta. Ő volt az egyetlen, a ki már akkor megértette a francia hadsereg tétlenségének a jelentőségét, s a ki váltig azt állította, hogy a borodinoi ütközet diadal volt; ő volt az egyetlen, — ő, a kinek mint főparancsnoknak voltaképpen a támadást kellett volna erőszakolnia, — ő volt az egyetlen, a ki minden erejét arra használta föl, hogy az orosz hadsereget a fölösleges csatározásoktól visszatartsa.

A sebzett vad ott hevert valahol Borodino körül, azon a helyen, a hol őt az elillant vadász hagyta; de vajjon élt-e, erős volt-e, vagy csak meghúzta magát, azt a vadász nem tudta. Egyszerre fölhangzott ennek a vadállatnak a nyögése.

Ennek a vadállatnak, a francia hadseregnek a nyögése, mely egyúttal bizonyítéka volt küszöbönálló romlásának is, abban nyilvánult meg, hogy Lauristant elküldték Kutuzov táborába békét kérni.

Napoleon az ő abbeli meggyőződésében, hogy nem az a jó, a mi jó, hanem az, a mi neki az eszébe ötlük, olyasmit írt Kutuzovnak, a mi éppen az eszébe jutott és a minek semmi értelme se volt.

„Kutuzov herczeg, — irta neki, — itt küldöm önhez egyik főhadsegédemet, hogy önnel több fontos ügyet megbeszéljen. Kérem fenségedet, higyen el neki mindent, a mit csak mondani fog, *különösen, a mikor a tiszteletnek és a nagyrabecsülésnek amaz érzelmeit fogja tolmácsolni, a melyekkel én ön iránt a jelen pillanatban viseltetem.* Ezek után arra kérem az Istent, hogy tartsa meg önt az ő szent oltalmában.

Moszkva 1812. október 30.

Napoleon.“

„Átokkal sújtana az utókor, ha joggal engem tart-
hatna bármi néven nevezendő megegyezés első okozójá-
nak: ez most a mi népünk akarata“, — felelt Kutuzov, és
továbbra is minden erejét arra használta fel, hogy a csa-
patokat a támadástól visszatartsa.

Az alatt az egy hónap alatt, mi alatt a francia csa-
patok Moszkvát fosztogatták, az orosz csapatok pedig
Tarutinoban nyugodtan pihentek, a két fél csapatainak az
erőbeli viszonyaiban (a csapatok számát és szellemét te-
kintve) olyan változás ment végbe, melynek következ-
tében az erők túlsúlya az oroszok részén lévőknek bizo-
nyult.

Mindamellett, hogy az oroszok a francia csapatok
szellemét és számát nem ösmerték, a mint a viszony
megváltozott, legott számtalan jelben kifejezésre jutott a
támadás szükségessége. Ezek a jelek voltak: Lauriston
küldetése, Tarutinoban az élelmiszerek nagy bősége, a
franciák tétlenségéről és züllöttségéről minden oldalról
érkező hírek, a mi ezredeinknek ujonczokkal való kiegé-
szítése, a szép idő, az orosz csapatok hosszas pihenése,
a csapatok körében a hosszabb pihenők után rendszerint
tapasztalható türelmetlenség az iránt, hogy a végére jár-
janak annak, a miért őket összegyűjtötték, az arra irá-
nyuló kíváncsiság, vajjon mi történik a francia hadsereg-
ben, melyet oly régóta elvesztettek szem elől, az a ki-
hívó merészség, a melylyel az orosz előőrsök a Tarutino
körül ögyelgő francziák körül forgolódtak, a parasztnak
és a szabad csapatoknak a francziákon aratott könnyű
győzelmeiről szóló hírek, az ezek által támasztott irigy-
ség, a bosszúság érzése, mely a francziák moszkvai tar-
tózkodásának az egész ideje alatt minden ember lelkében
megvolt, és a mi a fő, annak a homályos, de minden
katona lelkébe beférkőzött tudata, hogy az erők egy-
máshoz való viszonya most megváltozott és a fölény a
mi részünkön van. Az erők tényleges viszonya csakugyan
megváltozott s a támadás elkerülhetetlenné vált. És épp
oly bizonyossággal, mint a hogy az órában abban a pillan-
tatban, a mint a mutató az egész kört körüljárta, legott
elkezd ütni és játszani a harangjáték, az erőviszonyok

tényleges megváltozásával legott elkezdődött a magasabb körökben a harangjáték fokozott mozgása, berregése és játéka.

III.

Az orosz hadsereget Kutuzov, a törzskara és Pétervárról a császár igazgatta. Péterváron még a Moszkva kiürítéséről szóló hír megérkezése előtt összeállították az egész hadjárat részletes tervét, és miheztartás végett elküldték Kutuzovnak. Mindamellett, hogy ez a terv még arra a föltevésre volt alapítva, hogy Moszkva még a mi kezünkben van, ezt a tervet a vezérkar is jóváhagyta és kivitelre elfogadta. Kutuzov csak annyit írt a tervre vonatkozólag, hogy a távoli cselmozdulatokat mindig nehéz megvalósítani. És az esetleg fölmerülő nehézségek leküzdésére újabb utasítások és személyek mentek a harctérre, a kiknek az volt a hivatásuk, hogy a fővezérlet cselekedeteit figyelemmel kísérik és azokról jelentést tengernek.

Az orosz hadseregben ezenkívül most az egész vezérkart reformálták. Betöltötték az elesett Bagration és az egyéni sérelmei miatt visszavonult Barclay helyét. Nagyon komolyan meghányták-vetették, mi lesz jobb: A-t tenni B. és B.-t C. helyére, vagy pedig ellenkezőleg, C.-t az A. helyére stb., mintha bizony ettől A. vagy B. megelégedettségén kívül egyéb is függhetett volna.

A hadsereg vezérkarában, a Kutuzov és vezérkari főnöke, Bennigsen közt fönnálló ellenséges viszony, a császár bizalmi embereinek a jelenléte és emez áthelyezések következtében, a szokottnál is szövevényesebb módon folyt a pártok fondorkodása. A. áskálódott B. ellen, C. pedig D. ellen stb., minden képzelhető cserében és összevetésben. Mindezeknél az áskálódásoknál a fondorkodások tárgya legnagyobb részt az a hadi esemény volt, a melyet mindazok az emberek irányítani akartak, a mely azonban mindamellett tőlük teljesen függetlenül ment a maga útján, mint a hogy' mennie kellett, vagyis soha sem úgy, mint a hogy' ezek az emberek kieszelték, hanem a tömegek egymáshoz való tényleges viszonyának megfelelően.

Mindezek a felsőbb körökben egymást keresztező és egymást megzavaró ötletek csak hű tükörképét mutatták annak, a minnek volatképpen történnie kellett.

„Hilarionovics Mihail herczeg!” — írta a császár október másodikáról, abban a levélben, a mely a tarutinoi ütközet után került Kutuzov kezébe. — „Szeptember másodika óta Moszkva az ellenség kezeiben van. Az ön utolsó jelentései huszadikáról szólnak; és az alatt az egész idő alatt nem csak hogy semmi se történt arra nézve, hogy az ellenséggel szembeszálljunk és az én első székesfővárosomat fölszabadítsuk, sőt ön, az utolsó jelentés szerint még az eddiginél is messzebbre vissza vonult. Szerpuchovot már megszállotta az ellenséges különítmény és Tula az ő hírneves és a hadseregre nézve annyira fontos gyárával, szintén veszedelemben van. Vinczengerode tábornok jelentéseiből látom, hogy egy tízezer főnyi ellenséges sereg útban van Pétervár felé. Egy másik, néhány ezer főből álló sereg pedig Dmitrova felé vonul. A harmadik pedig a Vladimiri úton nyargal előre. A negyedik eléggé tekintélyes sereg végre Ruza és Muzsaiszk közt vesztegel. Napoleon maga huszonötödike óta Moszkvában van. Mindeme hírek mellett, a mikor az ellenség tekintélyes különítményekkel szétforgácsolta az erejét, mikor Napoleon a testőrségével együtt még Moszkvában van, vajjon lehetséges-e az, hogy az önnel szemben álló ellenséges haderők oly erősek legyenek, hogy önre nézve a támadó föllépést kizárják? Ellenkezőleg, minden valószínűség szerint föltehető, hogy az ellenség önt a gondjaira bízott hadseregénél sokkal kisebb erővel üldözi. Nekem úgy látszik, hogy ezeket a körülményeket kiaknázva, ön teljes sikerrel intézhetne támadást az önnél gyengébb hadsereg ellen, és kiirthatná, vagy legalább is visszavonulásra kényszeríthetné őt, visszaszerezhetné a számunkra a kormányzóság nagy részét, a melyet most az ellenség tart megszállva s így elháríthatná a veszedelmet Tuláról és többi városainkról. Az ön lelkiösmeretén fog száradni, ha az ellenség képes lesz egy tekintélyes hadtestet vezényelni Pétervár felé, hogy ezt a székvárost is fenyegetse, a melyben csak csekélyszámú katonaság maradt, mert önnek a gondjaira bízott hadsereg révén,

elszánt és öntudatos föllépése mellett, meg van adva a mód arra, hogy rólunk ezt az újabb csapást elhárítsa. Jusson eszébe, hogy ön még Moszkva elvesztéseért is számadással tartozik mélyen sújtott hazájának. Ön tapasztalhatta arra való készségemet, hogy ön iránt elősmeréssel legyek. Ez a készség most se csökkent, de nekem és Oroszországnak jogunk van az ön részéről mindazt a buzgalmat, szilárdságot és sikert elvárni, a melyet az ön esze, katonai tehetségei, és az ön vezetése alatt álló csapatok vitézsége nekünk ígérnek“.

De akkor, a mikor ez a levél, mely tanuságot tett arról, hogy az erők egymáshoz való tényleges viszonya már Péterváron is ösmeretes volt, még útban volt, Kutuzov nem tudta a vezetése alatt álló hadsereget a támadástól tovább visszatartani, és az ütközet már megtörtént.

Október másodikán egy Sapovalov nevű portyázó kozák lőtt egy nyúlat, egy másikat pedig megsebesített. Miközben a sebzett nyúlat üldözte, Sapovalov nagyon is mélyen elbolyongott az erdőben és ott rábukkant Murat hadseregének a balszárnyára, mely minden óvintézkedés nélkül ott táborozott. A kozák mosolyogva beszélte el a bajtársainak, hogy kicsi híja, hogy a francziák kezébe nem került. Chorunzsij ezt hallván, legott közölte a parancsnokával.

A kozákat előállították, kikérdezték; a kozák parancsnokok ki akarták használni ezt az alkalmat arra, hogy lovakhoz jussanak, de a parancsnokok egyike, a ki a hadsereg magasabb köreiben is ösmerős volt, közölte ezt az esetet egy vezérkari tábornokkal. Az utóbbi időben a legnagyobb mértékben feszült volt a helyzet a hadsereg vezérkarában. Jermolov, pár nappal ezelőtt elmenvén Bennigsenhez, kérve kérte őt, használja föl a főparancsnoknál minden befolyását arra, hogy támadást kezdjenek.

— Ha nem ösmerném önt, azt kellene hinnem, hogy ön nem akarja azt, a mire most engem kér. Mert nem kell egyéb, mint hogy én valamit tanácsoljak a főparancsnoknak, s biztos, hogy ennek éppen az ellenkezőjét fogja megtenni, — felelt Bennigsen.

A kozákoknak a kiküldött járőrök által is teljes mértékben megerősített jelentése igazolta, hogy az események immár teljesen megérttek. A megfeszített húr elpattant, megberrent az óra s elkezdődött a harangjáték. Kutuzov minden állítólagos hatalma, esze, tapasztaltsága és emberösmerete ellenére is, tekintettel Bennigsen leveleire, a ki személyesen küldött jelentést a császárnak, a tábornokok összességének egyhangú óhajtására, a császárnak általuk föltételezett kívánságára és a kozákok jelentésére, többé nem volt képes ennek az elkerülhetetlen mozdulatnak gátat vetni, és kiadta a parancsot arra, a mit a maga részéről haszontalannak, sőt károsnak tartott, — a megvalósulás állapotában levő tényhez áldását adta.

IV.

Bennigsen levele és a kozákoknak a francia balszárny fedezetlenségére vonatkozó híradása csak utolsó jelei voltak a támadásra vonatkozó parancs elkerülhetlenségének, s a támadást október ötödikére ki is tüzték.

Kutuzov negyedikén reggel írta alá a rendelkezést, melyet Toll felolvasott Jermolovnak s megkérte őt, hogy gondolkozzék a további intézkedésekről.

— Jó, de most nem érek rá, — mondotta Jermolov s kiment a szobából. A Toll által összeállított rendelkezés nagyon jó volt. Éppen úgy, mint az austerlitz-i rendelkezésben, bár nem németül, de meg volt írva benne:

„Az első hadoszlop megy ide meg ide, a második megy ide meg ide“ stb. És papíroson mindezek a hadoszlopok a kítűzött időben meg is érkeztek a helyükre és annak rendje és módja szerint megsemmisítették az ellenséget. Mint minden rendelkezésben, ebben is minden nagyon szépen ki volt eszelve, de mint minden rendelkezés mellett, e mellett is, egyetlen hadoszlop sem érkezett meg a kellő időben a maga helyére.

Mikor a rendelkezést a megfelelő számú példányban elkészítették, hívtak egy tisztet és elküldötték Jermolovhoz, hogy adja át neki az írásbeli utasításokat. Kutuzov parancsörtisztje, egy fiatal lovas-testőrtiszt, a kinek hí-

zelgett a megbízásnak a fontossága, elment Jermolov szállására.

— Elment, — felelt neki Jermolov legénye. A lovas-testőrtiszt elment a tábornokhoz, a kinél Jermolov gyakran meg szokott fordulni.

— Nincs itt, a tábornok sincs itt.

A lovas-testőrtiszt lóra ült s elment egy másikhoz.

— Nincs itt, elment.

„Csak aztán ne én legyek felelős a késedelemért! Micsoda bosszúság!” — gondolta a tiszt. Bejárta az egész tábornoktáborát. Az egyik azt mondta neki, hogy látta Jermolovot, a mint más tábornokokkal együtt elment valahová; a másik azt mondta, hogy azóta már alkalmasint megint otthon lesz. A tiszt a nélkül, hogy ebédelt volna, este hat óráig hajszolta őt mindenfelé. Jermolov nem volt sehol és senki se tudta, hova lett. A tiszt egyik bajtársánál hamarosan bekapott egy pár falatot, aztán megint elment az elővédhez, Miloradovicshoz. Miloradovics szintén nem volt otthon, de ott azt mondták neki, hogy Miloradovics Kikán tábornok bálján van és Jermolov is alkalmasint ott lesz.

— De hát hol van ez?

— Amott ni, Jecskino-ban, — szólott a kozák tiszt s egy távoli földesúri ház felé mutatott.

— De hogy' jussak oda, az előőrsökön át.

— Két ezredünk van az előőrsvonalban, ott ma olyan dorbézolás folyik, hogy szörnyűség! Két zene- és három énekkar.

A tiszt az előőrsvonalon keresztül elment Jecskino-ba. A mint a ház felé közeledett, már messziről hallotta a katonák tánczdalának kedélyes hangjait.

„Ra-ta-ta-ta dzsin-dzsin . . . ra-ta-ta-ta! . . .” — hallatszott felé a füttyszós és czintányéros zenebona, melyet olykor szinte túlharsogott az emberi hangok rikoltása. A tisztnek egyrészt fölvidult a lelke ezekre a hangokra, de másrészt megborzadt attól, hogy ő az oka annak, hogy ezt a reá bízott fontos parancsot ilyen soká nem adta át. Már este kilencz óra volt. Leszállt a lováról és belépett a francziák és oroszok közt fekvő épen maradt és tágas földszintes ház pitvarába. A tálalóban és az elő-

szobában borokkal és ételekkel megrakva inasok sűrögtek-forogtak. Az énekesek ott álltak az ablakok alatt. Odavezették a tisztet az ajtóhoz, és egyszerre együtt látta ott az orosz hadsereg minden tábornokát és köztük Jermolov szálas és feltűnő alakját is. A tábornokok mind kigombolt kabátban, élénk piros ábrázattal félkörben álltak ott, és hangosan kaczagtak. A terem közepén egy alacsony termetű, piros arcú, csinos tábornok fürgén és ügyesen járta a trepákot.

— Ha-ha-ha! Haj-haj, Ivanovics Nikolaj! Ha-ha-ha!

A tiszt érezte, hogy ha ebben a pillanatban és egy ilyen fontos parancscsal belép, kettős hibát követ el, s azért várni akart; de az egyik tábornok megpillantotta őt, és értesülvén róla, hogy miért jött, szólt Jermolovnak, Jermolov összeránczolt homlokkal lépett oda a tiszthez, s miután végighallgatta, szó nélkül átvette tőle az iratokat.

— Azt hiszed, hogy ő csak úgy véletlenül volt távol? — mondotta Jermolovról aznap este a lovas-testőrtisztnek egyik bajtársa. — Ezek hunczutságok, mindez szándékosan van így. Konovniczyn-nak akar borsot törni az orra alá. Vigyázz rá, micsoda zürzavar lesz itt holnap!

V.

Másnap reggel a törődött Kutuzov korán fölkelte magát, imádkozott, felöltözött és azzal a kellemetlen tudattal, hogy egy olyan ütközetet kell vezetnie, a melyet nem tart helyesnek, felült a kocsijára és elindult Letasevkából arra a Tarutinótól öt versztnyire fekvő helyre, a hol a támadásra kirendelt hadoszlopoknak gyülekezniök kellett. Ütközben el-elszundított, majd ismét föl-fölébredt, s figyelt, nem hallatszik-e jobbfelől lövöldözés és nem kezdődött-e még el az ütközet. De még csendes volt minden. Csak lassan kezdődött a nyirkos és borongós őszi nap pirkadása. Tarutinohoz érve, Kutuzov lovas katonákat látott, a kik azon az úton keresztül, a melyen a kocsija haladt, itatni vitték a lovaikat. Kutuzov elbámult rajtuk, megállíttatta a kocsiját, és megkérdezte tőlük,

melyik ezredből valók. A lovasok abból a hadoszlopból valók voltak, a melynek már régóta lesben kellett volna állania valahol elől. „Lehet, hogy valami tévedés“, — gondolta az öreg főparancsnok. De tovább menve, Kutuzov gyalogos ezredeket pillantott meg, a melyekben az emberek a gúlába rakott fegyverek körül, egy szál alsónadrágban a kásájuk mellett ültek. Odahívtak egy tisztet. A tiszt jelentette, hogy semmiféle parancsot se kaptak az előnyomulásra.

„Már hogy'ne... — kezdte el Kutuzov, de legott elhallgatott s odahívatta magához a rangban legidősebb tisztet, kiszált a kocsijából, s lehorgasztott fejjel, nehezen zihálva, szótlanul várakozva járt föl és alá. Mikor az előhívott vezérkari tiszt Eichen személyében megjelent, Kutuzovnak bíborpirosra vált az arcza, nem azért, mintha ez a tiszt lett volna a tévedés oka, hanem azért, mert méltó tárgyául kínálkozott a haragja kiöntésének. És az öreg főhadparancsnok egyszerre olyan dühbe gurult, a minőre csak képes volt, a mikor dühében szinte a földön fetrengett, s remegve, zihálva rontott rá Eichenre, miközben ordított, az öklével megfenyegette és durva, piaczi szidalmakkal illette. Egy másik arra tévedt kapitány, valami Brozin nevű, a ki semminek se volt az oka, hasonló sorsban részesült.

— Hát ez már micsoda gazság? Agyon kell löni őket! A gazembereket! — ordította rekedten, és tántorgva hadonászott a kezeivel. Valósággal testileg is szenvedett. Ő, a főhadparancsnok, a fenség, a kiről mindenki váltig erősítgeti, hogy akkora hatalma van, mint Oroszországban eddig még soha senkinek se volt, most olyan helyzetbe került, hogy nevetség tárgya az egész hadsereg előtt. „Hiába iparkodtam ma olyan buzgón imádkozni, hiába volt, hogy egész éjjel nem aludtam és a mai nap esélyein tünődtem!“ — gondolta magában. — „A mikor még fiatal tisztecske voltam, bizony senki se mert volna így megcsúfolni... De most!“ — Valósággal olyan testi fájdalmat érzett, mint valami testi büntetés után s nem tudta megállani, hogy haragos és szenvedélyes kifakadásokban kifejezést is ne adjon neki; de az ereje cserbenhagyta, körülnézett, és érezvén, hogy

már amúgy is sok csúnyaságot hordott össze, felült a kocsijára és szótlanul elhajatott haza.

A harag kitörései nem ismétlődtek többé, és Kutuzov a szemeivel tunyán pislogva hallgatta Bennigsen, Konovniczyn és Toll mentegetőzéseit, mosakodását (Jermolov maga egészen másnapig nem jelentkezett nála) és abbeli fogadkozásait, hogy a ma nem sikerült mozdulatot most már holnap kell megcsinálni. És Kutuzovnak megint csak bele kellett eyeznie.

VI.

Másnap a csapatok már estefelé összejöttek a kijelölt helyeken, és éjjel megkezdték az előnyomulást. Feketés-lila árnyékokkal teljes őszi éjszaka volt, de nem esett az eső. A föld bár nedves volt, de nem volt sáros, úgy, hogy a csapatok zajtalanul vonultak tova, csak olykor hallatszott halkán a tűzérség zakatoló dübörgése. Megtiltották a hangos beszédet, a pipázást és a tűz-csiholást, a lovakat pedig visszatartották a nyerítéstől. Ez a titokzatosság csak fokozta a vállalkozás ingerlő voltát. Az emberek vidáman mentek előre, egyes hadoszlopok megállottak, s abban a hitben, hogy már megérkeztek rendeltetésük helyére, gúlákba rakták a fegyvereiket és lehevették a hideg földre; mások (a legnagyobb rész) egész éjjel meneteltek és nyilván nem ott lyukadtak ki, a hol kellett volna.

Orlov-Deniszov gróf volt az egyetlen, a ki a kozákjaival (valamennyi közt ez volt a legjelentéktelenebb csapat) a kellő időben megérkezett a maga helyére. Ez a csapat az erdő legszélén, a Sztromilovoból Dmitrovszkájába vezető ösvényen állapotodott meg.

Napkelte előtt Orlov grófot felköltötték. Egy szökevényt hoztak elé, a ki megugrott volt a francia táborból. Ponyatovszkij hadtestének egyik lengyel altisztje volt. Ez az altiszt lengyel nyelven elmondta, hogy azért szökött át, mert sérelem érte a szolgálatban, hogy már régóta tisztnek kellene lennie, hogy vitézebb valamennyiüknél, s ezért hagyta ott őket s ezért akar bosszút állni rajtuk. Elmondta, hogy Murat alig egy versztnyire táborozik

onnan, s ha adnak mellé száz embert, ő élve elfogja őt. Orlov-Deniszov gróf tanácsot tartott a bajtársaival. Az ajánlat sokkal csábítóbbnak látszott, semhogy el lehetett volna utasítani. Mindenki részt akart venni a kirándulásban s valamennyien azt tanácsolták, hogy meg kell próbálni a dolgot. Hosszas vita és megbeszélés után Grekov vezérőrnagy elhatározta, hogy két kozákezzel együtt elmegy a lengyellel.

— De ne feledd, — mondotta Orlov-Deniszov gróf az altisztnak, a mikor őt elbocsátotta, — ha hazudtál, felkötöttek, ha pedig igazat mondtál, száz arany üti a marokodat.

Az altiszt elszánt ábrázattal, ezekre a szavakra mit se feelve, lóra pattant s elvágatott Grekov hamarosan összeverődött embereivel. Eltűntek az erdőben. Orlov gróf a pirkadó hajnal frissességétől meg-megborzongva s attól a gondolattól izgatottan, hogy Grekov az ő kezdeményezésére és felelősségére vonult ki a kozákjaival, kilépett az erdőből és elkezdte fürkészni az ellenséges tábor, mely a pitymallat gyér világosságában s a kialvó őrütek fényénél olyan csábító színben tűnt föl előtte. Orlov-Deniszov gróftól jobbfelé, egy nyílt domboldalon kellett a mi hadoszlopainknak megjelenniök. Orlov gróf arrafelé nézett; de mindamellet, hogy már jó messziről látni kellett volna őket, még hírük se volt sehol. A francia táborban, mint Orlov-Deniszov grófnak rémlett, s mint különösen rendkívül éber segédtszjtjének a szavaiból is kitűnt, elkezdődött a mozgolódás.

— Eh, csakugyan elkéstünk, — mondotta Orlov gróf a mint a tábor nézte. Egyszerre, a mint ez gyakran geszik, a mikor az az ember, a kinek hitelt adtunk, nincs többé a szemek előtt, egyszerre teljesen világossá és nyilvánvalóvá lett előtte, hogy az az altiszt közönséges csaló, hogy hazudott, és csak elrontja az egész rohamot, annak a két ezrednek a késlekedésével, a melyet az Isten tudja hová vezetett. Vajjon lehetséges-e a csapatok ilyen tömegéből éppen a főparancsnokot kihalászni!

— Igazán, hazudott ez a selyma, — szólott a gróf.

— Még visszahívhatjuk őket, — mondotta valaki a kíséretből, a ki épp oly bizalmatlansággal viseltetett a vál-

lalkozás iránt, mint Orlov-Deniszov gróf, mikor a táboron végignézett.

— Micsoda? Igazán? ... mit gondol, hagyjuk abba csakugyan? Vagy ne?

— Parancsolja, hogy visszahívjuk?

— Igen, igen, hívjuk csak vissza! — mondotta Orlov gróf egyszerre egész határozottsággal, az órájára pillantva, — késő lesz: már egészen megvirradt.

És a segédtiszt az erdön keresztül elvágatott, hogy Grekovot fölkeresse. Mikor Grekov visszatért, Orlov-Deniszov gróf, a kit a terv megváltoztatása és a gyalogsági hadoszlopokra való hasztalan várakozás és az ellenség közelsége módfelett fölizgatott (csapatának minden embere ugyanezt érezte), elhatározta, hogy támadni fog.

Suttogva adta ki a vezényszót: lóra! Eloszlottak, keresztet vetettek magukra ... Isten nevében.

— Hurrá-á-á! — zúgott föl az erdőben, s a szotnyák, mintha csak zsákból szórták volna ki őket, egyensúlyban tartott vetődárdáikkal vad futásban repültek ki az erdőből egy patakon keresztül a tábor felé.

Az a francia, a ki a kozákokat legelőször megpillantotta, egy kétségbeesett és rémült kiáltást hallatott, mire mindenki, a ki csak a táborban volt, öltözetlenül, félálomban, az ágyúkat, a fegyvereket és a lovakat cserbenhagyva, eszeveszett futásnak eredt, a merre csak látott.

Ha a kozákok, tekintet nélkül arra, a mi mögöttük és körülöttük volt, üldözőbe vették volna a francziákat, Murat-t is elfoghatták volna, s hatalmukba keríthettek volna mindent, a mi csak ott volt. A parancsnokok így is akarták. De a kozákokat, a mint a prédához és a foglyokhoz hozzájutottak, nem lehetett többé a helyükből kizozdítani. Rá se hederített senki a vezényszavakra. Nem kevesebb, mint ezeröttszáz foglyot, harmincznyolcz ágyút, zászlókat, és a mi a kozákokra nézve mindennél fontosabb volt, — lovakat, nyergeket, takarókat és más egyebeket ejtettek zsákmányul ezen a helyen. Mindezzel el kellett banni, a foglyokat és az ágyúkat össze kellett olvasni, a zsákmányt nagy ordítózás, sőt hajbakapások közt el kellett osztani, a mi a kozákokat teljesen elfoglalta.

A francziák, látván, hogy nem üldözik őket, kezdtek magukhoz térni, csapatokba sorakoztak és el kezdtek lövöldözni. Orlov-Deniszov gróf a többi hadoszlopot is be akarta várni és nem nyomult tovább előre.

Ez alatt, a rendelkezés szerint: die erste Colonne marschirt stb., az elkésett hadoszlopok gyalogos csapatai, a melyeket Toll utasításai szerint Bennigsen vezényelt, a mint illik, útnak indultak, és, mint rendesen történni szokott, elmentek valahová, csak oda nem, a hová kellett volna. Mint rendesen, úgy most is, az emberek, a kik vígan indultak útnak, egyszerre elmaradoztak; a zürzavar tudatában az elégedetlenség hangjai hallatszottak mindenfelől, s a csapatok kezdtek visszashállingózni valahová. Segédtsztek és tábornokok vágattak ide s tova, ordítottak, bosszankodtak, hajba kaptak, elmondták, hogy nem ide kellett volna jönni, s hogy különben is elkéstek, szidtak valakit stb. és végre is valamennyien legyintettek a kezükkel, s azzal a gondolattal mentek tovább, hogy majd csak kilyukadnak valahová. „Valahol majd csak kilyukadunk!” És csakugyan, ki is lyukadtak, de nem oda, a hová kellett volna, vagy ha oda is, de annyira elkésve, hogy immár nem volt egyéb hasznuk, mint az, hogy az ellenség lövöldözhetett rájuk. Toll, a kinek ugyanaz a szerep jutott ebben az ütközetben, mint Veihirother-nak az austerlitziben, buzgón vágatott egyik helyről a másikra és mindenütt teljes fölfordulást talált. Így, mikor már egészen megvirradt, ráakadt az erdőben Bagovut hadtestére, a melynek már régen ott kellett volna lennie Orlov-Deniszov mellett. Toll a kudarczától elkeseredetten és ingerülten, és abban a föltevésben, hogy valaki okvetlenül oka ennek a zürzavarnak, odalovagolt a hadtestparancsnokhoz és kemény szemrehányásokkal illette őt, azt mondván neki, hogy az ilyesmiért föbelövetés szokott járni. Bagovut, egy kipróbált, öreg és higgadt természetű tábornok, a kit a sok fönnakadás, zürzavar és ellentmondás szintén kimerített, valamennyiük meglepetésére, természetével homlokegyenest ellentétben, egyszerre dühbe jött és kellemetlen dolgokat vágott oda Tollnak.

— Én leczkéket a világon senkitől se vagyok hajlandó elfogadni, a katonáimmal együtt meghalni pedig

éppen olyan jól tudok, mint bárki más, — mondotta, és az egyik hadosztálylyal előre nyomult.

Az ingerült és vitéz Bagovut a francziák golyózáporában kiérvén a mezőre, nem sokat okoskodott, vajjon hasznos-e vagy haszontalan most és egyetlen hadosztálylyal előnyomulnia, hanem csak ment egyenesen előre, s bevezette a csapatait az ellenség tüzébe. Éppen a veszedelem, a lövegek és a golyók voltak azok, a mik után az ilyen ingerült hangulatban áhítózott. A legelső golyók egyike leterítette őt, a többiek pedig sok katonát megöltek. És az egész hadosztály, jó darabig minden czél nélkül állt ott a tűzben.

VII.

E közben egy másik hadoszlopnak szembe kellett volna támadni a francziákat, de ennél a hadoszlopnál volt maga Kutuzov is. Ő nagyon is tisztában volt vele, hogy ebből, az ő akarata ellenére kierőszakolt ütközetből más, mint zűrzavar nem származhatik, és a mennyire hatalmában állott, mindent elkövetett, hogy a csapatait visszatartsa. Nem mozdult a helyéből.

Szótlanul koczogott szürke lovacskáján, s kelleetlenül válaszolt a rohamot sürgető észrevételekre.

— Önnék örökké nyelvéen van a roham, és nem látja, hogy mi nem értünk az összetettebb hadműveletekhez, — mondotta Miloradovicsnak, a ki minden áron előre akart nyomulni.

— Ha ma reggel nem tudtuk élve elfogni Murat-t, és nem tudtunk idejében a helyünkre érkezni: most már haszontalan minden! — felelt egy másiknak.

Mikor jelentették Kutuzovnak, hogy a francziák háta mögött, a hol a kozákok jelentései szerint azelőtt senki se volt, most két zászlóalj lengyel áll, hátrasandított-Jermolovra (tegnap óta még nem beszélt vele).

— Ime, sürgetik a rohamot, mindenféle tervekkel állnak elő, s alig hogy az ember hozzá akar látni, kiderül, hogy semmi sincsen készen, a jól értesített ellenség pedig már rég foganatosította a maga rendszabályait.

Jermolov ezeket a szavakat hallván, összehunyorította a szemeit és könnyedén elmosolyodott. Tisztában volt vele, hogy az ő feje felett elvonult a zivatar, s hogy Kutuzov be fogja érni ezzel az egy észrevétellel.

— Hogy' mulat az én rovásonra, — mondotta Jermolov halkán s meglökte térdével Raevszkijt, a ki ott állott mellette.

Kevéssel ezután Jermolov odalépett Kutuzov elé, és tiszteletteljesen jelentette:

— Még nem mulasztottunk semmit, fenség, az ellenség még itt van. Ha tán' parancsolja, hogy előrenyomuljunk? Mert különben a testőrség még puskaport se fog szagolni.

Kutuzov nem szólt semmit, de mikor jelentették neki, hogy Murat csapatai visszavonulnak, elrendelte ugyan az előnyomulást, de minden száz lépés után, legálább három fertály órára megállt.

Az egész ütközet mindössze abból állott, a mit Orlov-Deniszov kozákjai csináltak; a többi csapatok csak czéltalanul vesztettek el néhány száz embert.

Ennek az ütközetnek a révén Kutuzov valami gyémántos rendjelet, Bennigsen szintén gyémántokat és száz-ezer rubelt kapott, mások a rangjuknak megfelelően nagy kitüntetésekben részesültek, s ez után az ütközet után újabb áthelyezések történtek a vezérkarban.

„Lám, hogy nálunk mindig és mindent megfordítva csinálnak!“ — mondották a tarutinoi ütközet után az orosz tisztek és tábornokok, éppen úgy, a mint most is mondják, a mikor azt akarják éreztetni, hogy valami tökkel ütött ember bolondot csinált, de mi egész másként cselekedtünk volna. De azok az emberek, a kik így beszélnek, vagy nem értenek ehhez a dologhoz, a melyről beszélnek, vagy pedig czélzatosan ámítják magukat. Minden ütközet, — a tarutinoi, a borodinoi, az austerlitz, minden ütközet egyáltalán nem úgy megy végbe, mint a hogy' intézői tervezik. Ez nagyon lényeges körülmény.

Az ütközet irányát a szabad erőknek töméntelen sokasága (mert sehol sem annyira szabad az ember, mint az ütközetben, a hol életről és halálról van szó) befolyásolja és ezt az irányt soha se lehet előre tudni, s ez az

irány soha sem esik össze egy-egy különálló erőnek az irányával.

Ha egy és ugyanazon időben több különböző irányú erő hat valamely testre, úgy eme test mozgásának az iránya az erők egyikének az irányával sem eshetik össze; hanem ez az irány mindig a középső és a legközelebbi lesz, a mely az erőműtanban mint az erők négyzetének az átlója ösmeretes.

Ha a történetírók, és pedig különösen a francziák leírásaiban azt olvassuk, hogy ő szerintük a háborúk és az ütközetek előre megállapított terv szerint mennek végbe, úgy az egyetlen következtetés, a melyet ebből vonhatunk az, hogy ezek a leírások nem felelnek meg a valóságnak.

A tarutinoi ütközet nyilván nem érte el azt a célt, a melyet Toll szem előtt tartott: hogy a rendelkezés értelmében teljes rendben vezesse ütközetbe a csapatokat, valamint azt sem, mely Orlov szeméi előtt lebeghetett, — hogy fogságba ejti Murat-t, és azt sem, a melyre Benignsen és mások gondolhattak, hogy egy pillanat alatt az egész hadtestet megsemmisíthessék, vagy annak a tisztnek a célját sem, a ki csak verekedni akart, hogy magát kitüntesse, vagy azét a kozákét, a ki nagyobb zsákmányra akart szert tenni, mint a mekkorára tett stb. De ha a cél az volt, a mi tényleg be is következett, és az, a mi akkor minden orosz embernek egyhangú óhajtása volt (hogy a francziákat Oroszországból kiűzzék és a hadseregüket kiirtsák), úgy egészen világos, hogy a maga züllöttségében éppen a tarutinoi ütközet volt, a melyre a hadjáratnak abban a szakában szükség volt. Nehéz ennek az ütközetnek bármilyen más, célirányosabb kimenetelét elképzelni, mint a mi tényleg volt. A legcsekélyebb erőmegfeszítés, a legnagyobb zavar és a legjelentéktelenebb veszteségek mellett ekkor érték el a hadjárat legjelentősebb eseményét, mert megcsinálták az átmenetet a visszavonulásból a támadásba, leleplezték a francziák gyöngeségét, és megadták azt a lökést, a melyre a napoleoni hadseregnek szüksége volt, hogy megkezdje a menekülést.

VIII.

Napoleon a „de la Moszkva“ melletti fényes diadal után bevonul Moszkvába; a diadalhoz kétség sem fér, mert hiszen a francziáké maradt a csatatér. Az oroszok visszavonulnak és föladják a fővárosukat. Az élelmi szerekekkel, fegyverekkel, lőszerekkel és töménytelen kincscsel zsúfolt Moszkva Napoleon kezében van. A francziákénál kétszerte gyöngébb hadsereg egy teljes hónap lefolyása alatt még csak egyetlen kísérletet se tesz a támadásra. Napoleon helyzete a lehető legfényesebb. Ahhoz, hogy kétszerte nagyobb erővel rávessék magukat az orosz hadsereg maradványaira s ezeket megsemmisítsék, ahhoz, hogy előnyös békét eszközöljenek ki, vagy visszautasítás esetén egy fenyegető mozdulatot tegyenek Pétervár felé, ahhoz, hogy még kudarcz esetén is Szmolenszkba vagy Vilnába visszavonuljanak, vagy ott maradjanak Moszkvában; szóval, ahhoz, hogy azt a fényes helyzetet, melyben akkor a francia hadsereg volt, megtartsák, úgy látszott, hogy semmi különös genialitás se kellett. Ehhez mindössze is a következő rendkívül egyszerű és könnyű dolgokat kellett volna megcselekedni: nem engedni meg a csapatoknak a fosztogatást, előkészíteni a téli ruhát, a melyből az egész hadsereg számára elegendő volt együtt Moszkvában, s annak rendje és módja szerint összegyűjteni a Moszkvában fölhalmozott és az összes csapatok számára több mint fél esztendőre elégséges (a francia történetírók legalább azt állítják) élelmi szereket. De Napoleon, ez a lángelmék közt is első lángelme, a kinek, mint a történetírók állítják, megvolt a hatalma hozzá, hogy az egész hadsereget irányítsa, mindebből semmit se cselekedett.

Nemcsak hogy semmit se cselekedett mindezekből, de sőt ellenkezőleg minden hatalmát arra használta föl, hogy a tevékenység kínálkozó módjai közül a legostobábbat és legvészthozóbbat kiválassza. Mindabból a mit Napoleon csak tehetett: hogy Moszkvában teleljen, elmenjen Pétervárra, elmenjen Nizsnij-Novgorodba, visszavonuljon észak felé, vagy ugyanazon az úton, a melyen később

Kutuzov ment dél felé, a képzelhető legostobább és legvészthozóbb az volt, a mit Napoleon cselekedett, a mikor szabad prédául engedvén csapatainak a várost, októberig Moszkvában maradt, azután habozva elhagyta ezt a pontot, kivonult a városból, odament Kutuzovhoz, de nem bocsátkozott vele ütközetbe, hanem elvonult tőle jobbra, Malijij Jaroszlavna felé, itt megint nem próbálta meg magát keresztültörni, s nem tért rá arra az útra, a melyen Kutuzov haladt, hanem az elpusztított szmolenszki úton visszament Mozsaiszkba, — ennél ostobábbat és a csapatokra nézve vészthozóbbat, a mint a következmények is igazolták, már nem is lehetett volna kieszelni. Am próbálják meg a legügyesebb stratégiák, és abból a föltevésből indulva ki, hogy Napoleonnak az volt a célja, hogy a hadsereget romlásba kergesse, eszeljék ki a cselekedeteknek valami más sorozatát, a mely ilyen csálhatatlan biztonsággal, az orosz csapatok esetleges viselkedésétől függetlenül, vesztébe sodorta volna a francia hadsereget, mint az, a melyet Napoleon követett.

És ezt a lángelméjű Napoleon cselekedte. De azért azt mondani, hogy Napoleon ezt azért cselekedte, mert szándékosan romlásba akarta kergetni a hadsereget, vagy azért, mert nagyon is ostoba volt, épp oly igazságtalan dolog volna, mint azt mondani, hogy Napoleon azért vezette Moszkvába a seregét, mert úgy akarta s mert nagyon okos és geniális volt.

Úgy az egyik, mint a másik esetben az ő egyéni tevékenysége, a melynek semmivel se volt több ereje, mint az utolsó közkatona egyéni tevékenységének, csak összevágott azokkal a törvényekkel, a melyek szerint ez a jelenség végbement.

Teljesen téves a történetíróknak az az állítása (pusztán csak azért, mert a következmények nem igazolták Napoleon eljárásának a helyességét), hogy Napoleon erői Moszkvában elgyengültek. Ő akkor is éppen úgy, mint annakelőtte, vagy mint később 1813-ban, minden erejét és tudását arra használta föl, hogy magára és a hadseregére nézve a legjobbat cselekedje. Napoleonnak ebben az időben való tevékenysége nem kevésbé bámulatos, mint az, a melyet Egyiptomban, Olaszországban,

Ausztriában vagy Poroszországban kifejtett. Nem tudjuk egész bizonyossággal, hogy mekkora volt Napoleon genialitása Egyiptomban, a hol négy ezredév nézett le a nagyságára, mert mindezeket a nagy hőstetteit csak a francia történetírók leírásából ösmerjük. Nem csak francia vagy német forrásokból vagyunk kénytelenek méríteni; de a németeket alkalmasint csak egész hadtesteiknek ütközet nélkül való meghódolása, és váraiknak minden ostrom nélkül való feladása indíthatta arra, hogy Napoleon lángelméjét elősmerjük, mert ez az egyetlen mód annak a háborúnak a megmagyarázására, mely annak idején Németországban folyt. De nekünk, hála az Istennek, semmi okunk sincs rá, hogy az ő lángelméjét csak azért ösmerjük el, hogy a magunk szégyenét elpalástoljuk. Mi megfizettünk azért, hogy jogunk legyen arra, hogy az eseményeket egyszerűen és tárgyilagosan bíráljuk el, és erről a jogunkról nem is vagyunk hajlandók lemondani.

Az ő tevékenysége Moszkvában épp oly bámulatos és geniális, mint bárhol egyebütt. Moszkvába való bevonulásának és onnan való kivonulásának az ideje alatt csak úgy árad belőle egyik parancs a másik után és egyik terv a másik után. Az, hogy a lakosok eltávoztak, s hogy nem fogadták őt küldöttségek, sőt még Moszkva égése is, a legkevésbé se hozta őt zavarba. Egyforma figyelemmel kíséri hadseregeinek a jólétét, az ellenség mozdulatait, Oroszország népeinek a jóvoltát, párisi ügyeinek az intézését, valamint a küszöbönálló béke föltételeire vonatkozó diplomáciai tárgyalásokat.

IX.

Napoleon Moszkvába való bevonulása után a hadviselés terén azonnal szigorú parancsot ad Sebastiani tábornoknak, hogy tartsa szemmel az orosz hadsereg mozdulatait, hadtesteket küld szét minden irányba és utasítja Murat-t, hogy Kutassa föl Kutuzovot. Azután buzgón intézkedik a Kreml megerősítése iránt; majd megcsinálja

Oroszország térképén a jövődõ hadjárat egész geniális tervét.

Diplomáciai téren Napoleon magához hivatja a kifosztott és lerongyolódott Jakovlev kapitányt, a ki nem tud hogy' kikászolódni Moszkvából, részletesen kifejti elõtte egész politikáját és nagylelküségét, és levelet írván Alexander császárnak, a melyben kötelességének tartja barátjával és testvérével közölni, hogy Rasztopcsin oroszul sáfárkodott Moszkvában, elküldi Jakovlevet Pétervárra. Ugyanilyen részletességgel kifejtván a szándékait és nagylelküségét Tutolmin elõtt, ezt az õreget is elküldi Pétervárra, hogy a tanácskozásokon résztvegyen.

Jogi téren a tüzvész után legott elrendeli, hogy a bûnösöket felkutassák és megbüntessék. S a gonosztévõ Rasztopcsint azzal a büntetéssel sújtja, hogy felgyújtja a házát.

A közigazgatás terén alkotmányt ad Moszkvának. Megalakítja a törvényhatóságot és közhírré teszi a következőket:

„Moszkva lakosai!

Kegyetlen a ti szerencsétlenségeitek, de õ felsége a császár és király véget akar vetni neki. Az általa fogantatosított rettenetes rendszabályokból megtanulhattátok, hogy' bünteti õ a bûnt és az engedetlenséget. Szigorú intézkedések történtek az iránt, hogy a rend és a közbiztonság a szokott mederbe visszatérjen. A nemzeti közigazgatás, melynek tagjai ti közületek fognak megválasztatni, lesz a ti törvényhatóságtok, vagy városi elõljáróságtok. Ez lesz hivatva gondoskodni rólatok, a szükségleteitekrõl, a jóléteitekrõl. A törvényhatóság tagjait a vállukon átvett piros szalag fogja másoktól megkülönböztetni, a város feje pedig ezen felül még fehér övet is fog viselni. De szolgálaton kívül csak a bal karjukon fognak piros szalagot hordani.

A városi rendõrség megmarad az eddigi alapon, mert az õ közremûködése révén máris a legpéldásabb rend állott be a városban. A kormány két vezérbiztost vagy rendõrfõnököt és húsz biztost vagyis rendõrtisztviselõt

állított a város, illetve a kerületek élére. Megösmérhetitek őket arról a fehér szalagról, a melyet a bal karjukon fognak viselni. A különféle vallásfelekezetek egyes templomai nyitva lesznek, s bennük akadálytalanul meg fognak tartatni az isteni tiszteletek. Polgártársaitok napról-napra többen térnek vissza a házaikba, s intézkedés történt az iránt, hogy ezek támogatást és oltalmat találjanak bennük, a nagy szerencsétlenség után. Ezek azok a rendszabályok, a melyeket a kormány azért, hogy a rendet helyreállítsa és a helyzeteteket megkönnyítse, életbe léptetett; de ahhoz, hogy ezt elérhessük, szükség van a ti iparkodásokra, valamint arra is, hogy, a mennyire lehetséges, a benneteket sújtott szerencsétlenséget, a melyen keresztülmentetek, elfeledjétek, bizalommal és reménységgel nézzetek az eddiginél jobb sorsotok elébe, meg legyetek győződve róla, hogy elkerülhetetlen és szégyennel teljes halál vár mindazokra, a kik a ti személyetekre vagy megmaradt vagyontokra kezet emelni merészkednek, s ennek következtében ne kételkedjétek abban, hogy mindenetek, a mitek van, sértetlenül meg is fog maradni, mert a leg-hatalmasabb és legigazságosabb uralkodónak ez az akarat. Katonák és lakosok, bármily nemzetiséghez tartozatok is! Állítsátok vissza a közbizalmat, mely az állam boldogságának a forrása, éljétek úgy, mint a testvérek, nyújtsatok egymásnak kölcsönösen segílyt és támogatást, fogjátok kezet, hogy a gonoszok szándékait megghiúsíthassátok, vessétek alá magatokat úgy a katonai, mint a polgári hatóságoknak, s meglássátok, hogy könnyeitek csakhamar fölszáradnak.“

A csapatok élelmezése tekintetében Napoleon úgy rendelkezett, hogy a csapatok sorban egymásután vonuljanak be Moszkvába à la maraude, hogy élelmükről gondoskodjanak, hogy így a hadsereg élelmezése a jövőre nézve biztosítva legyen.

Vallási téren Napoleon elrendelte, hogy a papok visszatérjenek és a templomokban az isteni tiszteletek újra megkezdődjenek.

Kereskedelmi tekintetben s a hadsereg ellátására vonatkozólag a következő fölhívást függesztették ki mindenfelé.

FÖLHÍVÁS.

„Ti békés moszkvai lakosok, iparos- és munkás-emberek, a kiket a szerencsétlenség elűzött a városból, és ti szerteszéjjel szórt földművesek, a kiket okatlan félelem még mindig künn tart a mezőkön, ide hallgassatok! A csönd lassanként visszatér az egész fővárosba, s a régi rend lassan helyreáll benne. Földieitek, látván, hogy megbecsülik őket, bátran előbúznak rejtek-helyeikről. Minden ellenük és a vagyonuk ellen elkövetett erőszakoskodás legott elveszi büntetését. Ő felsége a császár és a király oltalmába fogad valamennyiteket, és senkit sem tekint közületek ellenségének, azokat kivéve, a kik a parancsainak nem engedelmessé válnak. Ő véget akar vetni a ti nyomorúságotoknak, és vissza akar adni benneteket az otthonotoknak és a családotoknak. Támogassátok hát őt az ő jóakarató szándokaiban, és jöjjetek ide hozzánk minden aggodalom nélkül. Lakosok! Térjete vissza bizalommal házaitekbe; csakhamar módját fogjátok találni annak, hogy szükségleteiteket kielégíthessétek! Kézművesek és munkászerető iparosok! Térjete vissza a ti foglalkozásaitokhoz: házak, boltok és oltalmazó őrségek várnak benneteket, s munkátokért meg fogjátok kapni a megfelelő fizetséget! És végre ti parasztok, jertek elő az erdőkből, a hová rémületekben elbújtatok, térjete vissza minden félelem nélkül hajlékaitokba, azzal a szilárd meggyőződéssel, hogy oltalmat találtok bennük. A városban hembárok vannak berendezve, a hová a parasztok behordhatják fölösleges gabonájukat és terményeiket. A kormány a következő intézkedéseket tette, hogy számukra a szabad vásárt biztosítsa: 1. A mai naptól kezdve a parasztok, a földművesek és mindazok, a kik Moszkva környékén laknak, minden veszedelem nélkül behozhatják a városba bármi néven nevezendő terményeiket, és el is helyezhetik azokat erre a célra a Mochováján és az Achatnij rjaddon kijelölt két hembárban. 2. Ezek a termények olyan áron fognak tőlük megvásároltatni, a minőkben az eladó és a vevő egymással meg egyeznek; de ha az eladó nem kapná meg az általa ki-

vánt méltányos árat, úgy jogosítva van visszavinni terményeit a falujába, a miben őt senki semmiféle ürügy alatt meg nem akadályozhatja. 3. Hetenkint minden vásárnap és szerdán hetivásár van, miért is minden szombaton és kedden az országúton megfelelő számú katonaság lesz fölállítva a várostól olyan távolságra, hogy a hetivásárra érkező szekereket minden bajtól megoltalmazhassa. 4. Ugyanilyen intézkedések történnek az iránt is, hogy a parasztok lovaikkal és szekereikkel a hetivásárokról akadálytalanul hazatérhessenek. 5. Haladéktalanul megteszik a szükséges lépéseket arra, hogy a rendes vásárok is megtarthatók legyenek. A város és a falvak lakosai és ti munkások és iparosok, bármily nemzetiségűek legyetek is, ezennel fölhívnak benneteket arra, hogy teljesítétek a császár és király ő felségének hazafias szándékait, s mozdítsátok elő általuk az általános jólétet. Lépjétek tisztelettel és bizalommal elébe, és habozás nélkül csatlakozzatok hozzánk."

A hadsereg és a nép kedvének emelése céljából szakadatlanul szemléket tartottak és jutalmakat osztottak ki. A császár lóháton járta be a város utcáit és vigasztalta a lakosokat; és az államügyekkel való nagymérvű elfoglaltsága mellett is megjelent az ő parancsára rendezett színelőadásokon.

A jótékonyság, a koronás fők eme legszebb ékesége terén Napoleon szintén megtett mindent, a mi csak tőle függött. A jótékony intézetekre a következő fölirást tette rá: *Maison de ma mère*, s ebben a cselekedetében a gyöngéd fiúi érzést egyesítette az uralkodói erények nagyságával. Meglátogatta a lelenczházat, és miután kezét csókoltatott magának az általa megmentett lelenczek által, kegyesen beszédbé ereszkedett Tutolminnal. Azután, Thiers ékesen szóló leírása szerint, a parancsára készült hamis bankókból kiadatta katonáinak a zsoldját.

„Ő hozzá és a francia hadsereghez méltó cselekedetekkel is fokozni akarván ezeknek a rendszabályoknak a hatályát, elrendelte, hogy segínyt osszanak ki a tűzkárosultak között. De miután az élelmiszerek nagyon drágák voltak ahhoz, hogy azokat csak úgy kioszszák egy teljesen idegen ország jobbára ellenséges érzelmű la-

kossága között, Napoleon jobbnak látta pénzt adni nekik, hogy ők maguk gondoskodjanak az ellátásukról; s kiadta a parancsot, hogy papir-rubelekkel elégtítsék ki őket.

A hadsereg fegyelme érdekében egyre-másra adták ki a parancsokat, a melyekben szigorú büntetéssel fenyegették meg mindazokat, a kik szolgálati kötelezettségeiket elhanyagolják vagy fosztogatnak.

X.

De, különös, mindezek az intézkedések, gondoskodások és tervek, a melyek semmivel se voltak rosszabbak, mint azok, a melyekhez hasonló esetekben fordulni szoktak, a dolgok lényegét egyáltalában nem érintették, hanem mint az órának a szerkezettel semmi összeköttetésben sem álló számlapján a mutatók, a nélkül, hogy a kerekbe belekaptak volna, teljesen önkényesen és czéltalanul működtek.

Hadászati tekintetben a hadjáratnak az a geniális terve, a melyről Thiers így ír: „Az ő géniusza soha mélyebbet, soha mesteriebbet és soha bámulatosabbat nem alkotott“, s a melyről Thiers, mikor Fain-nal tollharczba bocsátkozott, bebizonyította, hogy ez a geniális terv nem október 4-ikén, hanem 15-ikén készült, — ez a terv soha se valósult meg és nem is volt megvalósítható, még pedig azért, mert semmi köze se volt a valósághoz. A Kreml megerősítése, a mely végett le kellett hordatnia a la Mosquée-t (Napoleon így hívta szent Vaszilij templomát), teljesen haszontalannak bizonyult. A Kreml aláaknázása csak hozzájárult a császár Moszkvából való távozásakor kifejezett abbeli óhajtásának a megvalósításához, hogy a Kreml a levegőbe röpíttessék, vagyis hogy verést kapjon az a padló, a melyen a gyermek megütötte magát. Az orosz hadsereg üldözése, mely annyi gondot okozott Napoleonnak, valósággal hallatlan dolognak bizonyult. A francia hadvezérek elvesztették szem elől a hatvanezer főnyi orosz hadsereget, és Thiers szavai szerint, Murat művészetének, és úgy tetszik, lángelméjének sike-

rült ezt a hatvanezer főnyi orosz hadsereget, mint valami gombostűt, megtalálni.

Diplomáciai téren Napoleonnak, a maga nagylelkűsége és igazságszeretete mellett úgy Tutolmin, mint Jakovlev előtt fölhozott érvei, a ki első sorban a köpenyek és szekerek megszerzése miatt aggodalmaskodott, haszontalanoknak bizonyultak: Alexander nem fogadta ezeket a követeket és nem is hederített erre a követségre.

A mi az igazságszolgáltatást illeti, az állítólagos gyújtogatók kivégzetése után Moszkva másik fele is leégett.

A közigazgatás terén a törvényhatóság létesítése nem akadályozta meg a fosztogatást, és csak a törvényhatóságban szereplő egyes embereknek vált hasznára, a kik a rend fenntartásának ürügye alatt tovább fosztogatták Moszkvát, és megőrizték a maguk vagyonát a fosztogatóktól.

Vallási tekintetben Napoleon viselkedése, a ki Egyiptomban annak idején oly könnyű szerrel megoldotta a kérdést azzal, hogy a mecsetet meglátogatta, itt semmi eredményre se vezetett. Az a két-három pap, a kit Moszkvában találtak, megpróbálta Napoleon akaratát teljesíteni, de közülök az egyiket isteni tisztelet közben egy francia katona az arczán megsebesítette, a másíkról pedig egy francia tisztviselő a következőket jelentette: „Az a pap, a kit ott találtam és a misézésre fölszólítottam, kitisztogatta a templomot és bezárta. De ugyanakkor éjjel megint elkezdték döngetni a kapukat, összetörték a zárat, széttépték a könyveket és más rendetlenségeket követtek el.“

A kereskedelem terén a munkaszerető kézművesekhez és a parasztokhoz intézett fölhívás éppenséggel semmi visszhangot se keltett. Munkaszerető kézművesek nem voltak, a parasztok pedig meglesték azokat a biztosokat, a kik ezekkel a fölhívásokkal nagyon is messzire kimerészkedtek, és agyonverték őket.

A mi a népnek és a csapatoknak színi előadások által való szórakoztatását illeti, ez szintén nem járt sikerrel. A Kremlben és a Poznyakov házában berendezett

színházakat csakhamar be kellett zárni, mert a színészeket és a színésznőket kirabolták.

A jótékonyság se hozta meg a várt eredményeket. Hamis és nem hamis bankók árasztották el Moszkvát, a melyeknek semmi értékük se volt. A francziáknak, a kik zsákmányt gyűjtöttek, csak az arany kellett. Nemcsak a Napoleon által kibocsátott és a kárvallottak közt nagy kegyesen szétosztott hamis bankóknak nem volt értékük, hanem még az ezüstöt is az értékén alul adták oda az aranyért.

De a legfelsőbb rendszabályok gyakorlatiatlan voltának legmegdöbbentőbb jelensége volt abban az időben Napoleonnak az a törekvése, hogy a fosztogatást megszüntesse és a fegyelmet visszaállítsa.

Ime, milyen jelentéseket adtak a hadsereg tisztjei.

„A városban, a kiadott parancsok ellenére is, még egyre folyik a fosztogatás. A rend még mindig nem volt helyreállítható, és nincs egyetlen kereskedő sem, a ki törvényesen üzné a kereskedést. Csak a markotányosok árulnak és ezek is jobbára rablott holmit.”

„Az én kerületem még egyre szenved a harmadik hadtest katonáinak a fosztogatásai miatt, a kik nem érik be azzal, hogy elveszik a szerencsétlen lakosoknak a pinczében elrejtett nyomorúságos holmiját, hanem még irgalmatlanul meg is kardlapozzák őket, a mint ezt magam is számtalanszor láttam.”

„Semmi ujság, csak az, hogy a katonák rabolnak és fosztogatnak. Október kilencedikén.”

„A rablás és tolvajlás még egyre tart. A mi kerületünkben van egy tolvaj-banda, a melynek a garázdálkodását nyomatékosabb eszközökkel kell majd megakadályozni. Október tizenegyedikén.”

„A császár elégedetlen, hogy szigorú parancsai ellenére se látni egyebet, mint a gárdából való fosztogatóknak a Kremlbe visszatérő csapatait. A régi gárdában a rendetlenség és a rablás tegnap, az éjjel és ma erősebben fölütötte a fejét, mint valaha. A császár nagy sajnálattal látja, hogy azok a válogatott katonák, a kik arra volnának hivatva, hogy az ő személyét oltalmazzák, és a fegyelem példányképeiül szolgáljanak, annyira viszik az engedet-

lenséget, hogy még a hadsereg számára berendezett pinczékét és raktárakat is feltörik. Mások pedig még arra is vetemedtek, hogy nem engedelmeskedtek az őrségek és járőrsegégek tisztjeinek, szidalmazták és tetteleg bántalmazták őket.“

„A palota főhoppmestere keservesen panaszkodik — írta a kormányzó, — azon, hogy a katonák, minden tilalma ellenére is, őrséget tartanak az udvarokban és a császár ablakai alatt.“

Ezek a csapatok, mint a szétszúllott nyáj, mely lábbal tiporja azt a takarmányt, a mely őt az éhhaláltól megmenethetné, minden, Moszkvában fölöslegesen eltöltött nappal jobban széthullottak és elszúllottak.

De azért nem mozdultak.

Csak akkor eredtek futásnak, mikor néhány szekérnek a szmolenszki úton történt zsákmányul ejtése és a tarutinoi ütközet következtében páni félelem vett rajtuk erőt. A tarutinoi ütközet híre, mely egészen váratlanul, egy szemle alkalmával jutott Napoleon tudomására, volt az, a mi, mint Thiers írja, fölébresztette benne azt a vágyat, hogy az oroszokat megfenyítse, s kiadta a parancsot a kivonulásra, a mely után már az egész hadsereg áhítozott.

Moszkvából megfutamodván, ezeknek a csapatoknak az emberei magukkal vittek mindent, a mit csak zsákmányoltak. Napoleon is magával vitte az ő saját trézor-ját. Napoleon, mikor a hadseregére oly nyomasztóan ránehezedő szekereket meglátta (mint Thiers mondja), elszörnyűködött. De az ő hadi tapasztalataira támaszkodva, nem égettette föl a fölösleges szekereket, mint azt Moszkvába való bevonulása előtt egyik marsalljának a szekereivel tette: ránézett ezekre a batárokra és hintókra, a melyeken katonák ültek, és azt mondta, hogy nagyon helyes, hogy ezeket a fogatokat az eleség, a betegek és a sebesültek szállítására használják föl.

Az egész hadseregnek olyan volt a helyzete, mint azé a sebesült állaté, mely érzi a vesztét és nem tudja mit csinál. Napoleonnak és hadseregének, a Moszkvába való bevonulástól a hadsereg romlásáig lefolyt időig véghezvitt agyafúrt hadműveleteit és céljait tanulmányozni

éppen annyi, mint a halálosan sebesült állat végső vonaglásának és vergődésének a jelentőségét tanulmányozni. Nagyon gyakran megesik, hogy a sebesült állat, ha neszt hall, egyenesen beleszalad a vadász puskájába, ide s tova futkos, és maga sietteti a végét. Napoleon is, egész hadseregének a nyomása alatt csak ugyanezt cselekedte. A tarutinoi ütközet nesze megijesztette az állatot, mely egyenesen lövésre szaladt a vadásznak, majd ismét megfordult és végre is, mint minden vad, visszatért, de nem a régi és helyes nyomon, hanem a leghátrányosabb és legveszedelmesebb úton.

Napoleon, a kit mi mindeme mozdulatok irányítójának tartottunk (mint a hogy' a vadak a hajó orrán kifaragott alakot tartották annak az erőnek, mely a hajót irányítja) Napoleon, akkori tevékenységének egész ideje alatt olyan volt, mint a gyermek, mely a kocsi belsejéhez kötött czérnaszálba kapaszkodva azt hiszi, hogy ő hajt.

XI.

Október hatodikán Pierre korán reggel kilépett a bódéból és háttal az ajtófélnék dőlve, elkezdett egy hosszú derekú, lilásszürke kis kutyával játszani, mely kurta és görbe lábain ott ugrándozott körülötte. Ez a kis kutya ott ült velük a bódében és Karataev mellett hált, olykor azonban el-elbódorgott valamerre a városban, de megint csak visszakerült onnan. Alkalmasint soha se volt gazdája, s most se volt senkié sem, és még becsületes névre se tudott szert tenni. A francziák Azor-nak, az a mesemondó katona Ferrigolkának, Karataev és mások pedig Szjerij-nek vagy olykor Vaszilij-nek hívták. De úgy látszik sem a gazdátlanság, sem a névtelenség, sem az előkelő származás hiánya, sőt még a határozott szín nélkülsége se bántották a kis lilásszürke kutyát a legkevésbé sem. Bozontos farka, mint a tollforgó, mereven és kerekén állt az ég felé, görbe lábai olyan pompásan szolgálták, hogy sokszor mintegy fölöslegesnek tartván mind a négy lábának a használatát, az egyik hátulsót kecsesen fölemelve, fürgén és szaporán futott tova három

lában is. Gyönyörűséget talált mindenben. Hol az örömtől vinnyogva hempergett a hátán, hol mélázó és jelentőség-teljes pofával sütkérezett a napon, hol meg valami forgács-csal vagy szalmaszállal játszva, pajkoskodott.

Pierre öltözéke most egy rongyos és piszkos ing-ből, mely előbbi ruházatának egyetlen megmaradt darabja volt, katona-nadrágból, mely Karataev tanácsára, hogy nagyobb meleget tartson, a bokáin zsineggel volt összekötve, kaftánból és paraszt-sipkából állott. Pierre ekkortájt testileg nagyon megváltozott. Már nem látszott olyan kövérnek, bár a megjelenésében még mindig meg volt a családjában örökletes nagyság és erőteljesség. Arczának az alsó részét egészen benötte a szakáll és a bajusz; hosszúra nőtt, kóczos és bizonyos állatkákkal teli haja mint valami sipka vette körül a fejét. Szemeinek elszánt, nyugodt és mindenre kész volt a kifejezése, olyan, a minő azelőtt soha. Az előtti, a tekintetében is kifejezésre jutó nembánomságát most erélyes, cselekvésre és ellenállásra kész elszántság váltotta föl.

Pierre majd elnézett az előtte elterülő mezőségen, melyen egész délelőtt nyüzsögtek a szekerek és a lovasok, majd elbámult a folyón túl a messzeségbe, majd a kis kutyát nézte, mely úgy adta, mintha komolyan meg akarta volna őt harapni, majd meg meztelen lábait bámulta, a melyeket pusztá szórakozásból mindenféle állásba helyezett, miközben piszkos, kövér és nagy lábujjait ide s tova mozgatta. Ezek a meztelen lábak eszébe juttatták neki mindazt, a mit az utolsó időben átélt és tapasztalt, és ez a visszaemlékezés jól esett neki.

Már néhány napja csöndes és derült volt az időjárás, reggelenként gyöngén fagyott, szóval a „vénasszonyok nyara“ volt.

A szabadban, a napon elég meleg volt, és ez a meleg, a melyből azonban a reggeli fagyok frissessége még kiérezhető volt a levegőben, különösen kellemes volt.

Úgy a közelben, mint a távolban lévő tárgyakon, mindenen rajta volt az a tündériesen kristályszerű fény, mely csakis az ősznek ebben a szakában tapasztalható. A távolból odalátszottak a Veréb-hegyek, ezek alján egy falu, templom, s egy nagy, fehér ház. A csupasz fák, a ho-

mok, a kövek, a háztetők, a templom tornyának zöldes csúcsa, annak a messzi fehér háznak a szögletei, — mind természetellenes pontossággal a legszabatosabb vonalakkal rajzolódtak bele az áttetsző levegőbe. A közelben egy, a francziák által megszállott, félig leégett urasági lak ösmerős omladékai látszottak, melyeket zöldelő cserjék vettek körül. És még ez a rombadőlt, fölperzselt ház is, mely borongós időben szinte visszataszító volt a maga éktelenségében, most valami megnyugtatóan szépnek látszott ebben a verőfényes, mozdulatlan ragyogásban.

Egy francia káplár, a kabátja kigombolva, hegyes sipka a fején, kurtaszárú pipa az agyarában, előkerült valahonnan a bódé szöglete mögül, és barátságos fejbólintással odalépett Pierre-hez.

— Micsoda pompás napocska, hm, Kirill úr? (a francziák mind így hívták Pierre-t). Akárcsak tavasz volna. — A káplár nekitámaszkodott az ajtónak, és megkínálta Pierre-t egy pipa dohánnyal, bár a hánszor eddig csak megkínálta, Pierre mindig visszautasította.

— Ilyen időben volna jó masirozni... — kezdte el.

Pierre megkérdezte tőle, mit hallani a kivonulásról, mire a káplár elmondta, hogy a csapatok csaknem mind kivonulnak, és hogy ma a foglyokra vonatkozó parancsnak is meg kell érkeznie. Abban a bódében, a melyben Pierre lakott, egy Szokolov nevű katona feküdt halálos betegen, és Pierre szólt a káplárnak, hogy valamit mégis csak kellene már csinálni ezzel a katonával. A káplár azt felelte Pierre-nek, hogy teljesen nyugodt lehet, mert erre valók az állandó és a táborig kórházak, hogy a betegekre vonatkozólag is történik majd intézkedés, és hogy a parancsnokságnak mindenre van gondja, a mi csak esetleg előadhatja magát.

— Azután meg, Kirill úr, önnek csak egy szót kell szólnia a kapitánynak, hiszen tudja... Ez olyan ember... nem feledkezik meg semmiről sem. Szóljon a kapitánynak, ha jön az őrzéssel, önnek megtesz mindent...

Az a kapitány, a kiről a káplár beszélt, gyakran és hosszadalmasan elbeszélgetett Pierre-el, és rendkívül kegyesen viselkedett iránta.

— Látod-e S. Thomas, — mondotta nekem a minap,

— Kirill, ez művelt ember, francziául is beszél; ez egy orosz úr, a ki szerencsétlenül járt, de — ember a talpán. Mindenhez ért... Ha szüksége van valamire, és megkér, én nem tagadok meg tőle semmit. Lásd, ha az ember úgy maga is tanult valamit, szereti a felvilágosodást és a jól nevelt embereket. Ezt önről mondom, Kirill úr. A minap, ha ön nincs, bizony rossz vége lett volna a dolognak.

És a káplár, miután még egy darabig fecsegett, elment. (Az a dolog, a mi a minap történt, s a melyre a káplár célzott, egy a foglyok és a francziák közt támadt verekedés volt, a melyben Pierre-nek sikerült a bajtársait lecsillapítani.) A foglyok közül néhányan hallották Pierre-nek a káplárral folytatott beszélgetését, és legott elkezdtek kérdezősködni, vajjon mit mondott. A mikor Pierre javában mesélte a bajtársainak, hogy mit mondott a káplár a kivonulásról, egy vézna, sárga és lerongyolódott franczia katona lépett oda a bódé kapujához. Gyors, de bátor-talan mozdulattal, tisztelgés jeléül a homlokához emelte az újjait és odafordulván Pierre-hez, megkérdezte tőle, vajjon ebben a bódében van-e Platov közkatona, a kinek odaadta az ingét, hogy megvarrja.

Egy héttel azelőtt kaptak a francziák bőrt és vásznat és szétoztották a fogoly katonák közt, hogy varrjanak belőle ingeket és bakkancsokat.

— Készen van, készen van, lelkem! — mondotta Karataev, s egy gondosan összehajtogatott inggel előlépett.

Karataev a meleg miatt, s hogy kényelmesebben dolgozhassék, egy szál nadrágban s egy a pizsoktól szinte fekete ingben volt. A haja, mint iparosoknál szokás, háncscsal volt hátrakötve, s kerek arcza így még kerekbbnek és még csinosabbnak látszott.

— Az adott ígéret tiszta adósság. A mint ígértem, péntekre meg is csináltam, — mondotta Platov mosolyogva, és szétterítette az általa varrott inget.

A franczia nyugtalanul nézett körül, s mintha legyőzte volna a kétségeit, szaporán levetette a kabátját és felhúzta az ingét. A kabát alatt nem volt rajta ing, hanem egy hosszú, mocskos, virágos bársonyból való mel-

lény volt ráhúzva sárga, sovány és meztelen testére. A francia nyilván attól tartott, hogy a foglyok majd elnevetik magukat, ha ránéznek, és szaporán keresztüldugta a fejét az ingen. De a foglyok közül egy kukkot se szólt senki.

— Lásd, mintha csak rád öntötték volna, — mondotta Platov, miközben köröskörül leránczigálta az inget. A francia, miután a fejét és a karjait keresztüldugta, le-sütött szemekkel nézte magán az inget és vizsgálta, hogy van varrva.

— Biz' ez nem valami finom varrás, czimborám, hiszen nincs is hozzá való szerszámom, már pedig nem hiába mondják, hogy hozzávaló készség nélkül még egy tetűt is bajos megölni, — mondotta Platov kereken elmosolyodva, és szemlátomást még neki magának is öröme tellett a munkájában.

— Jó, jó, köszönöm; de még kellett maradni vászonnak, — szólott a francia.

— Majd kitágul még, ha viseled, egy cseppet, — mondotta Karataev, a ki még egyre gyönyörködött az alkotásában. — Akkor aztán szép is lesz, kellemetes is lesz.

— Köszönöm, köszönöm lelkem. De a maradék... a maradék...? — ismételte a francia mosolyogva, s elővevén egy bankót, odaadta Karataevnek. — Add vissza a maradékot.

Pierre látta, hogy Platov nem akarta megérteni azt, a mit a francia mondott, de csak nézte őt a nélkül, hogy a dologba magát beleártotta volna. Karataev megköszönte a pénzt s tovább gyönyörködött a munkájában. A francia nem tágitott a maradéktól és megkérte Pierre-t, fordítsa le neki azt, a mit mondott.

— Ugyan minek neki az a maradék? — kérdezte Karataev. — Nekünk meg pompás kapcza telnék ki belőle. No de hát Isten neki. — És Karataev, hirtelen elváltzott szomorú ábrázattal elővett a kebléből egy csomó maradékot és odaadta a francziának, a nélkül, hogy csak egy pillantást is vetett volna rá. — Ördög vigye! — mondotta Karataev és hátat fordított neki. A francia rápillantott a maradékra, eigondolkozott, majd kérdő pillantást

vetett Pierre-re, a kinek a tekintetéből, mintha kiolvasott volna valamit.

— Platov, hé Platov! — kiáltott föl egyszerre sá-pítózó hangon, s pirulva a francia. — Tartsd meg ma-gadnak, — mondotta, s odanyújtván neki a maradékot, sarkon fordult és kiment.

— Gyere csak ide, hallod-e, — mondotta Karataev fejcsóválva. — Azt mondják, nem keresztények, pedig nekik is van lelkük. Nem hiába mondják az öregek: az izzadt kéz adakozó, a száraz, az fukar. Maga is szinte csupaszon jár, mégis ideadta. — Karataev mélézva mosolygott s a maradékot mustrálgatván, egy darabig hall-gatott. — Pompás egy pár kapcza lesz ám belőle, czim-bora, — mondotta, és visszatért a bódéba.

XII.

Négy hét mult el azóta, hogy Pierre fogságba került. Bár a francziák megajánlották neki, hogy a közkatonák bódéjából átviszik a tiszti-bódéba, megmaradt ott, a hol első naptól kezdve volt.

Az elpusztított és elhamvadt Moszkvában Pierre keresztülment a nélkülözéseknek azon a legmagasabb fo-kán, a melyet egy ember csak elviselhet; de erőteljes szervezete és egészsége révén, a melyet eddig nem is ösmert fel magában, de különösen annak a révén, hogy ezek a nélkülözések olyan észrevétlenül szakadtak rá, hogy szinte lehetetlen lett volna megmondani, mikor kezdődtek, nemcsak könnyedén, de szinte örömteljesen viselte el a sorsát. És éppen ebben az időben találta meg azt a nyugalmat és elégedettséget, a melyre addig hasz-talanul iparkodott. Hosszú ideig kereste életében a leg-különbözőbb irányban ezt a megnyugvást, azt a belső összhangot, azt a valamit, a mi őt a borodinoi ütközet al-kalmával a katonákban annyira meglepte, — kereste az emberszeretben, a szabadkőművességben, a nagyvilági élet szórakozásaiban, a borban, az önfeláldozás hőstettei-ben s a Natasa iránt való regényes szerelemben; kereste a gondolkodás útján is, de mindezek a kutatásai és próbál-

kozásai kudarczot vallottak. És mikor maga se gondolt rá, a halál borzalmai, a nélkülözések s Karataev lényének a megértése révén egyszerre hozzájutott ehhez a megnyugváshoz és belső összhanghoz. Azok a rettenetes percek, a melyeket a kivégzések alkalmával átélt, mintha csak mindörökre elsöpörték volna a képzeletéből és az emlékezetéből azokat a nyomasztó gondolatokat és érzéseket, a melyek azelőtt olyan fontosaknak tündek föl előtte. Eszébe se jutott Oroszországra, a háborúra, a politikára vagy Napoleonra gondolni. Nyilvánvalóan állott előtte, hogy mindez nem tartozik rá, s ő nincs arra hivatva, hogy mindezekről ítéletet mondjon, s így nem is mondhat róluk ítéletet. Karataev szavai is megnyugtatták. Mert az a szándéka, hogy Napoleont meggyilkolja, úgyszintén a körül a kabalisztikus szám körül és az Apokalipsis fenevadja körül folytatott számadásai is érthetetleneknek, sőt nevetségeseeknek tetszetek előtte. A felesége ellen való fölháborodása s azon való aggodalma, nehogy a neve meggyaláztassék, most nem csak hitvány semmiségnek, de szinte mulatságosnak látszott előtte. Ugyan mi köze volt neki ahhoz, hogy ez a nő olyan életet folytatott ott valahol, a milyet neki tetszett? Kinek mi köze volt hozzá, de különösen neki, vajjon megtudják-e vagy sem, hogy a foglyuk neve Bezuchij gróf?

Mostanában sokszor eszébe jutott Andrej herczeggel folytatott beszélgetése, és teljesen egyetértett vele, azzal a különbséggel, hogy Andrej herczeg fölfogását valamelyest másként értelmezte. Andrej herczeg azt gondolta és mondta is, hogy a boldogság rendesen csak nemleges szokott lenni, de ezt ő a keserűség és a gúny bizonyos árnyalatával mondta. Mintha ezt mondván, ezzel egy más gondolatnak akart volna kifejezést adni, annak, hogy mindaz a határozott, igenleges boldogság után való törekvés, mely bennünk lakozik, csak azért van meg bennünk, hogy nem találván kielégítésre, gyötörjön bennünket. De Pierre minden hátsó gondolat nélkül elősmerte ennek az igazságát. A szenvedések hiánya, a szükségletek kielégítése és ennek következtében a foglalkozás, vagyis az életmód szabad megválasztásának a lehetősége, a legkétség-telenebb és legnagyobb emberi boldogságnak látszott most

Pierre előtt. Itt és csak most tudta Pierre először a maga teljességében megbecsülni azt a gyönyörűséget, a melyet az evés okozott, ha enni akart, az ivás, ha inni akart, az alvás, ha álmos volt, a meleg, ha hideg volt, és az emberekkel való érintkezés, ha beszélni vagy emberi hangot hallani akart. A szükségletek kielégítése, — a jó étel, a tisztaság, a szabadság, — most, a mikor mind ettől meg volt fosztva, tökéletes boldogságnak látszott Pierre előtt, a foglalkozás, vagyis az életmód megválasztása pedig, most, a mikor ez a választás olyan szűk korlátok közé volt szorítva, olyan könnyű dolognak tűnt föl előtte, hogy teljesen megfeledkezett róla, hogy az élet kényelmének a fölöslege megsemmisíti az igények kielégítésének minden gyönyörűségét, és hogy a foglalkozás megválasztásában való nagy szabadság, az a szabadság, a mit a műveltség, a gazdagság, világban elfoglalt állás adott meg neki az életben, hogy éppen ez a szabadság az, mely a foglalkozás megválasztását szinte megoldhatatlanul nehézé teszi, és megsemmisíti az emberben nemcsak a foglalkozás után való vágyakozást, de sőt magát a foglalkozás lehetőségét is.

Pierrenek most minden ábrándja a körül az idő körül forgott, a mikor majd megint szabad lesz. Pedig később, egész életén keresztül a legnagyobb elragadtatással tündökölt és beszélt fogságának erről az egy hónapjáról, azokról a visszahozhatatlan, erős és örömteljes benyomásokról, és főképpen arról a teljes lelki megnyugvásról és arról a teljes benső szabadságról, a melyet csakis ebben az időben volt alkalma érezni.

Mikor első nap, korán reggel fölkelte, hajnalban kilépett a bódéból, és meglátta eleinte a Novogyevicsi-i kolostor sötét kupoláját és keresztjeit, meglátta a poros fűvön a fagyos deret, meglátta a Veréb-hegyek magaslatait, és a folyó mentén kanyargó s a lilaszín messzeségbe belevesző erdős partokat, mikor érezte a friss levegő czirógatását és meghallotta a Moszkvából a mezők felett kiszálló csókák hangjait, és mikor később, kelet felől, szerteáradt a fény, a nap koronája diadalmasan kibukkant a felhők mögül, és a kupola, a kereszt, a harmat, a messzeség, a folyó, mind ujjongó fényárban úszott, — Pierre az

élet örömének és erejének valami egészen új és soha sem tapasztalt érzésével lett tele.

És ez az érzés nemcsak, hogy nem hagyta el őt fogsgának az egész ideje alatt, de sőt ellenkezőleg, ugyanabban a mértékben fokozódott benne, a melyben helyzetének a nehézségei növekedtek.

A mindenre való készségnek és a lelki elszántságnak ezt az érzését csak fokozta Pierre-ben az a nagy vélemény, a melyet fogolytársai a bódéba történt belépése után róla csakhamar táplálni kezdtek. Pierre az ő nyelvtudásával, azzal a tisztelettel, a melylyel iránta a francziák viseltettek, az ő egyszerűségével, a melylyel, a mit csak kértek tőle, mindent odaadott, (ő is, mint a tiszték, hetenkint három rúbelt kapott), az erejével, a melyről tanúságot tett a katonák előtt, a mikor szöveget vert be a bódé falába, a szelídségével, a melyet a bajtársaival való érintkezésben tanúsított, és azzal, a többiek előtt teljesen megfoghatatlan képességével, hogy gondolatokba merülve, mozdulatlanul és tétlenül el tudott üldögegni, valamelyest titokzatos és magasabbrendű lénynek látszott a katonák előtt. Ugyanazok a tulajdonságai, a melyek abban a világban, a melyben annakelőtte élt, ha nem voltak is éppen hátrányosak rá nézve, de fészélyezték őt, — az ereje, az élet kényelmével való nem törődés, a szórakozottság, az egyszerűség, — itt, ezek között az emberek között, szinte a hősök sorába emelték. És Pierre érezte, hogy ez a vélemény kötelezte is őt.

XIII.

Október hatodikáról hetedikére virradó éjjel megkezdődött az elvonuló francziák mozgolódása: leszerelték a konyhákat és sátrakat, felpakkolták a társzekereket, s a csapatok is, a szekerek is útnak indultak.

Reggel hét órakor a francziák kísérő csapata teljes menet-fölszerelésben, csákovával, fegyverrel, borjúval és hatalmas tarisznyával fölszerelve, ott állott a bódék előtt, és szitkokkal vegyes francia szó pattogott végig az egész vonalon.

A bódében készen állottak valamennyien s teljesen felöltözve várták a parancsot az indulásra. Szokolov, a beteg közkatona volt az egyetlen, a ki sápadtan és soványan, kékes karikákkal a szemei körül, mezitláb és öltözetlenül ült ott a helyén, s a betegségtől kidülledt szemekkel kérdő pillantásokat vetett rá se hederítő társaira, miközben halkán és szakgatottan nyöszörgött. Nyilvánvaló volt, hogy nem annyira a szenvedés, — vérhas volt a baja, — mint inkább a rémület és az attól való félelem, hogy egyedül marad, készítették őt erre a nyöszörgésre.

Pierre, félcipőkkel a lábán, a melyeket Karataev varrt meg a számára, abból a bőrből, melyet egy francia azért hozott oda, hogy talpat csináltasson magának belőle, egy zsineggel a derekán, odalépett a beteghez és leguggolt előtte.

— Mit búsulsz, Szokolov, hiszen nem megyünk el végképpen! Aztán meg itt vannak a kórházak. Lehet, hogy még jobb sorod lesz, mint nekünk, — mondotta Pierre.

— Oh, Istenem! Érzem én, hogy meghalok! Oh, Istenem! — sóhajtott föl a katona még hangosabban.

— No, majd megkérdem őket még egyszer, — mondotta Pierre, s fölkelvén odament a bódé ajtajához. Ugyanakkor, a mikor Pierre az ajtóhoz ért, két katonával belépett kívülről ugyanaz a káplár, a ki Pierre-t tegnap egy pipa dohánnyal megkínálta. A káplár meg a katonák, teljes menet-fölszerelésben voltak, borjúval, csákóban, leeresztett állszíjjal, mely ösmerős arcukat egészen elváltoztatta.

A káplár azzal jött oda az ajtóhoz, hogy azt a parancsnokság utasítására bezárja. Indulás előtt meg kellett számlálni a foglyokat.

— Káplár, mit csinálnak azzal a beteggel? . . . — kezdte el Pierre; de abban a pillanatban, a mikor ezt kimondta, kételkedni kezdett, vajjon csakugyan az az ismerős káplár-e az, vagy egy másik, ismeretlen, annyira el volt változva az arcza. Ezenkívül ugyanabban a pillanatban, a melyben Pierre azt kimondta, egyszerre két oldalról is megperdültek a dobok. A káplár Pierre

szavaira elkomolyodott, s valami érthetetlen szitkot morzsolgatva, becsapta az ajtót. Félhomály volt a bódében; kétfelől élesen peregték a dobok, s elnyelték a beteg nyöszörgését.

— Itt van! . . . Már megint itt van! — mondotta magában Pierre, és önkéntelenül hideg borzongás futott végig a hátán. A káplár elváltozott arczában, a hangja csengésében, a lelkesítő és fülsiketítő dobpergésben Pierre megint fölismerte azt a titokzatos részvétlen erőt, a mely arra készítette az embereket, hogy akaratuk ellenére öldössék egymást; azt az erőt, a melynek a hatását a kivégzések alkalmával látta. Félni, menekülni akarván ettől az erőtől, kérésekkel vagy rábeszélésekkel fordulni azokhoz az emberekhez, a kik ennek az erőnek az eszközei voltak, teljesen hiábavaló dolog lett volna. Ezt Pierre most már tudta. Itt csak várni és tűrni lehetett. Pierre nem ment oda többé a beteghez, és rá se nézett. Szótlatlanul és összeránczolt homlokkal állott a bódé ajtajában.

Mikor kinyílt a bódé ajtaja és a foglyok, mint valami birkanyáj, egymást szorongatva, tolongtak a kijárat felé, Pierre előrefurakodott és odament ahhoz a kapitányhoz, a ki, a káplár szavai szerint, mindenre kész volt Pierre kedvéért. A kapitány szintén teljes menetfelszerelésben volt, s hideg arczán szintén ott ült az a „valami“, a mit Pierre a káplár szavaiból s a dobok pergeséből kiolvasott.

— Csak tovább, tovább, — mondotta a kapitány szigorú ábrázattal s végignézett a mellette tolongó foglyokon. Pierre tudta, hogy hiábavaló lesz a próbálkozása, de azért odalépett hozzá.

— Nos, mi kell? — kérdezte a kapitány és hidegen nézett rá, mintha nem is ismerte volna meg. Pierre szóba hozta a beteget.

— Majd csak el tud vánszorogni, az ördögbe is! — szólott a kapitány. — Csak tovább, csak tovább, — folytatta, a nélkül, hogy Pierre-re ránézett volna.

— Dehogyan is, hiszen haldoklik, — erősködött Pierre.

— Ugyan menjen a . . . — ripakodott rá a kapitány bosszúsán s magából kikelve.

Tram-ta-ta-tam, tam-tam, — peregtek a dobok, és Pierre átlátta, hogy az a titokzatos erő immár teljesen a hatalmába kerítette ezeket az embereket, s hogy most már teljesen hiábavaló volna a szót szaporítani.

A fogoly-tiszteket elkülönítették a közkatonáktól és előreküldték őket. A tisztek, Pierre-el együtt, vagy harminczan, a közkatonák pedig vagy háromezszáz lehetnek.

A fogoly tisztek, a kik a többi bódéból kerültek elő, valamennyien idegenek voltak, valamennyien sokkal jobban voltak öltözve, mint Pierre, és bizalmatlanul és idegenkedéssel néztek végig rajta az ő rongyos czipőjében. Pierre-től nem messze egy kazáni köntösbe öltözött, törülközővel körülövezett, sárgás, bosszús és pufókarcú őrnagy ballagott, a ki szemlátomást fogolytársai nagy és általános tiszteletének örvendett. Egyik kezét a dohányzacskójával a keblébe rejtette, a másikban pedig csibukot tartott. Az őrnagy lihegve és nagyokat fújva zsörtölődött és haragudott valamennyiükre azért, mert úgy tetszett neki, hogy őt valamennyien túlják és sietnek, mikor semmi ok sincs a sietségre, és valamennyien csodálkoznak, mikor semmi ok sincs a csodálkozásra. Egy másik, alacsonytermetű és vézna tiszt mindenkiel szóba állott, és elkezdte találgatni, vajjon hova vezetik most őket, s mennyire tudnak eljutni még aznap. Egy posztóczipős és hadbiztosi egyenruhába öltözött tisztviselő idestova futkosott és elbáméskodott az elhamvadtt Moszkván, miközben hangosan közölte megfigyeléseit arról, hogy mi minden égett le és milyen volt Moszkvának ez vagy az a része. Egy harmadik, a kiejtéséről ítélve lengyel származású tiszt, hevesen vitatkozott a hadbiztossal, váltig bizonyítgatván neki, hogy Moszkva kerületeinek a megállapításánál tévedett.

— Miről vitatkoznak? — kérdezte bosszúsán az őrnagy. — Vajjon Nikola-e vagy Vlasza, az tökéletesen mindegy; azt látjuk, hogy leégett minden s azzal vége... Mit tolakodnak, tán nem elég széles az út, — fordult oda bosszúsán azokhoz, a kik mögötte jöttek és éppenséggel nem szorongatták őt.

— Jaj, jaj, jaj, jaj, mit műveltek! — hallatszott hol

innen, hol onnan a foglyok hangja, a kik az elhamvadt várost nézték. — A Zamoszkvorecsje is, a Zubovo is, a Kreml is . . . Nézzék csak, a fele volt-nincs. Lám, megmondtam, hogy az egész Zamoszkvorecsje is elpusztult, úgy is van.

— Ugyan már, ha olyan jól tudjátok, hogy mi égett le, miért veszekedtek hát! — szólott az őrnagy.

Mikor keresztülmentek Chamovnikin (ez egyike volt Moszkva csekélyszámú le nem égett kerületeinek), a templom mellett a foglyok egész tömege egyszerre oldalt szorult s a rémület és a megdöbbenés kifakadásában tört ki.

— Lám a gazemberek! Még se igazi keresztények! Biz' ez meghalt, csakugyan meghalt . . . És még be is kenték valamivel.

Pierre is odament a templomhoz, a mely mellett ott volt az, a mi ezeket a kifakadásokat okozta, és úgy homályosan megpillantott valamit, a mi oda volt támasztva a templom kökerítéséhez. A társai szavából, a kik jobban látták, megtudta, hogy az a valami egy férfi holtteste volt, melyet álló helyzetben neki támasztottak a kerítésnek s bekenték az arcát korommal.

— Menjetek már, az ördögbe is! Menjetek, ha mondó, ezer millió kartács! . . . — hallatszott a kíséző csapatok szitkozódása, s a francziák újult dühvel kergették szét oldalfegyvereikkel a foglyok csoportját, a kik azon a holttesten elbáméskodtak.

XIV.

A Chamovniki közeiben a foglyok maguk voltak a kíséretükkel és az ahhoz tartozó és mögöttük döcögő szekerekkel és podgyáskocsikkal; de kiérve az ételmezési raktárakhoz, egyszerre belejutottak egy hatalmas és szükösen szorongó tüzérségi szállítmány kellő közepébe, a melyben itt-ott magánszekerek is voltak láthatók.

A hídnál aztán fönnakadtak valamennyien és be kellett várniok, míg azok, a kik elől voltak, tovább jutottak. A hídtól, a foglyok előttük és mögöttük is a szekereknek szinte végtelen sorát látták. Jobbfelől, ott, a

hol a kalugai út Neszkucsnij mellett elkanyarodott és beleveszett a messzeségbe, a csapatok és szekerek végtelen sora vonult előre. Ezek Beauharnais hadtestének a csapatai voltak, a melyek legelőbb indultak útnak; hátul a part mentén és a Kamenni-hídon keresztül Ney csapatai és társzekerai vonultak.

Davoust csapatai, a melyekhez a foglyok is tartoztak, a krymi gázlón keltek át és részben már bekanyarodtak a Kaluzsszkaja-utczába. De a szekerek úgy elnyúltak, hogy Beauharnais utolsó szekerei még ki sem értek Moszkvából a Kaluzsszkaja-utczába, mikor Ney csapatainak az eleje már kivonult Balsaja Ordyukából.

A krymi gázlón átkelve, a foglyok alig hogy néhány lépést mentek, megálltak, majd újra megindultak s a fogatok és az emberek minden oldalról mind jobban összeszorultak. Miután beletellett több mint egy óra, míg azt a pár száz lépést megtették, mely a hídat a Kaluzsszkaja-utczától elválasztja, és kiértek arra a térre, a hol a Zamoszkvorecsje utczái beletorkolnak a Kaluzsszkaja-utczába, a foglyok csoportba verődve megállottak, s több órán át vesztegeltek ott az utczakereszteszénél. Minden oldalról, mint a tenger mormolása, hallatszott a kerekek szünni nem akaró dübörgése, a lábak dobogása, s a bosszúfölkialtások és szitkozódások pattogása. Pierre egy leégett ház falához támaszkodva állt ott s hallgatta ezt a morajt, mely az ő képzeletében összeolvadt a dobok pergésével.

Néhányan a fogoly tisztak közül, hogy jobban lásanak, fölmásztak annak a leégett háznak a falára, a mely mellett Pierre állott.

— Micsoda tömeg! Mennyi nép! . . . Még az ágyúkra is fölkapaszkodtak! Ni, azok a bundák . . . — mondogatták. — Lám, mi mindent összeharácsoltak ezek a gazemberek . . . Ni, ott hátul annak a talyigáján . . . Azok szentképek, Isten bizony azok! . . . Ezek alkalmasint németek. És a mi parasztunk, Isten uccse! . . . Oh, a gazemberek! . . . Lám, úgy fölrakodott, hogy alig bír mozogni! Hát amazok ni, még hintókat is raboltak a czudarok! . . . Ni, hogy fölkapaszkodott a ládák tetejére! . . . Összeveszték!

— Úgy, úgy, csak a pofáját, csak a pofáját! . . . Így aztán akár estig is eltart. Ni, ni, nézzétek csak . . . az ott bizonyosan maga Napoleon. Ni, milyenek a lovai! Rajtuk a címer a koronával. Ez meg egy tábori ház. Elejtett egy zsákot, s nem veszi észre. Megint hajbakaptak . . . Az az asszony azzal a gyerekekkel nem is olyan csúnya. Hogy is ne, majd csak úgy szó nélkül áteresztenek . . . Nézzétek csak, se' vége, se' hossza. Orosz parasztlányok, bizony Isten azok. Milyen szépen beletelepedtek a hintókba . . .

Úgy, mint az imént ott a chamovnikii templom mellett, az általános kíváncsiságnak egy hulláma megint mind kisodorta a foglyokat az útra, és Pierre csak hőrihorgas természetnek köszönhette, hogy a többiek fején keresztül is megláthatta azt, a mi a foglyok kíváncsiságát annyira fölcsigázta. Három hintóban, a melyek a löszerkocsik közé keveredtek, szorosán egymás mellett ülve, élénk színekbe öltözve és kipirulva parasztlányok ültek, és sápítózó hangon kiabáltak.

Attól a percztől kezdve, hogy Pierre fölismerte annak a titokzatos erőnek a megjelenését, semmi se látzott többé furcsának vagy borzasztónak előtte: sem az a puszta csintalanságból korommal bemázolt holttest, sem ezek a valahova iparkodó vászoncelédek, se Moszkva égése. Mindaz, a mit csak Pierre most látott, éppenséggel semmi benyomást se tett rá, mintha csak a lelke, mely valami nehéz küzdelemre készült, elutasított volna magától minden olyan benyomást, a mely őt esetleg gyöngíthette volna.

A vászoncelédek menete elvonult. Utánuk megint kocsik, katonák, szekerek, katonák, hintók, katonák, löszerkocsik, katonák és olykor-olykor vászoncelédek következtek.

Pierre nem vette ki egyenkint az embereket, csak a vonulásukat látta.

Mindezeket az embereket és lovakat, mintha csak valami láthatatlan erő hajtotta volna, attól az egy vágytól sarkallva, hogy mielőbb elvonulhassanak valamennyien, az alatt az egy óra alatt áradtak ki a különböző utcákból, mialatt Pierre őket megfigyelte; mikor egymással össze-

ütköztek, valamennyien egyforma haraggal mentek ökölre egymással; megcsillantak a fogak, ránczba szöktek a szemöldökök, ugyanazok a szitkok röpködtek ide s tova, s minden arczon ott ült ugyanaz az elszántan legénykedő és kegyetlenül hideg kifejezés, mely ma hajnalban, a dobpergés hangjai mellett Pierre-t a káplár arczán annyira megdöbbsentette.

A kísérő-csapat parancsnoka még alkonyat előtt összeszedte a különítményét és szitkozódva s kiabálva keresztültörte magát a szekerek során, a minden oldalról körülzárt foglyok pedig kimentek a kalugai útra.

Nagyon szaporán és minden pihenés nélkül lépkedtek, s csak akkor álltak meg, mikor a nap már lemenőben volt. A szekerek egymás után megálltak és az emberek elkezdtek készülödni a lefekvésre. Valamennyien bosszúsaknak és elégedetleneknek látszottak. Jó darabig szitkok, bosszús kiáltások és verekedések hallatszottak mindenfelől. Egy a kíséret mögött jövő hintó beleütközött a kísérő-csapat egyik szekérébe, s keresztülment rajta a rúdjaival. Minden oldalról odaszaladt a szekérhez néhány katona; egyesek rávetették magukat a hintóba fogott lovakra, hogy megfordítsák őket, mások egymással hajbakaptak, és Pierre látta, hogy az egyik németnek a fején oldalfegyverrel súlyos sebet ejtettek.

Úgy látszott, hogy ezek az emberek most, a mikor az őszi este nyirkos homályában a nyílt mezőn megállottak, valamennyien az induláskor érzett nagy sietség és a valami ismeretlen hely felé való iparkodásból ébredésnek egy és ugyanazt a kellemetlen érzését tapasztalták. Mikor megálltak, mintha valamennyien megértették volna, hogy senki se tudja, hová mennek, s hogy ezen az úton még sok bajban és nyomorúságban lesz részük.

Ezen a pihenő-helyen a kísérő katonák még durvábban bántak el a foglyokkal, mint az induláskor. Ekkor történt először, hogy lóhúst adtak a foglyoknak.

A tisztektől kezdve, le az utolsó katonáig, mindenkikben valami személyes ingerültség volt észrevehető a foglyok mindenike iránt, mely oly váratlanul lépett az addigi barátságos viszony helyébe.

Ez az ingerültség csak még jobban fokozódott, mi-

kor a foglyok megszámlálásakor kitűnt, hogy a Moszkvából való kivonulás zűrzavarában az egyik orosz katona, a ki gyomorfájást szenvedett, megugrott. Pierre látta, a mint az egyik francia agyba-főbe vert egy orosz katonát azért, mert nagyon messzire letért az útról, és hallotta, a mint a barátja, a kapitány kiszidott egy altisztet egy orosz katonának a szökéséért, s azzal fenyegette őt, hogy hadi törvényszék elé állítja. Az altisztnek arra a mentegetőzésére, hogy az a katona beteg volt és nem tudott lábra állani, a tiszt azzal felelt, hogy azt, a ki elmarad, agyon kell lőni. Pierre érezte, hogy az a végzetes erő, mely őt a kivégzés egész ideje alatt gyötörte, s melyet a fogsága ideje alatt nem igen vett észre, most egész lényét újra hatalmába kerítette. Borzadás fogta el; de érezte, hogy ennek az erőmegfeszítésnek a mértékében, a melylyel ez a végzetes erő le akarta őt teperni, együtt gyarapodott és fokozódott benne az életnek amattól független ereje.

Estére Pierre rozslisztból készült levest evett lóhússal és elbeszélgetett a bajtársaival.

Se Pierre, sem a bajtársai közül senki nem beszélt sem arról, a mit Moszkvában láttak, sem a francziák durva bánásmódjáról, sem arról az agyonlövetési parancsról, a melyet előttük kihirdettek; csupa daczból, a körülmények rosszabbra fordulásával szemben, valamennyien föltűnően élénkek és vidámak voltak. Személyes emlékeikről, s a hadjárat folyama alatt látott mulatságos jelenetekről beszéltek, de a mostani helyzet megbeszélésétől tartózkodtak.

A nap már régen lenyugodott. Itt-ott fényes csillagok villantak meg az égen; a kelő teliholdnak tűzvészhez hasonló piros fénye áradt szét az ég peremén, s a hatalmas, piros korong csodálatosan imbolygott a szürkés homályban. Egészen kivilágosodott. Már beesteledett, de az éjszaka még nem szállott le. Pierre fölkelte új bajtársai mellől, s az őrtüzek közt átment az út másik oldalára, a hol, mint hallotta, a fogoly katonák voltak. Kedve szottyant kissé elbeszélgetni velük. Az úton egy francia őrszem megállította és ráparancsolt, hogy térjen vissza.

Pierre megfordult, de nem ment vissza a bajtársaihoz, hanem odaballagott egy kifogott szekérhez, a hol nem

volt senki. Maga alá szedte a lábait és lehorgasztott fejjel lekuporodott a hideg földre a kerekek mellé, s hosszú ideig mély gondolatokba merülve és mozdulatlanul ült ott. El-múlt több, mint egy óra. Senki se zavarta Pierre-t. Egyszerre öblös és kedélyes hangján olyan hatalmasan fölkaczagott, hogy mindenfelől csodálkozva kezdtek figyelni erre a furcsa és nyilvánvalóan magános kaczagásra.

— Ha-ha-ha! — kaczagott Pierre. És hangosan így szólt magában: — Nem bocsátott keresztül az a katona. Elfogtak, becsuktak. Fogságban tartanak engem. Kít? Engem? Engem, — az én halhatatlan lelkemet! Ha-ha-ha!... Ha-ha-ha!... — kaczagott úgy, hogy szinte kicsordultak a könnyei.

Valaki fölkelte és odament, hogy megnézzé, mit kaczag ott magában ez a furcsa, nagy darab ember. Pierre elhallgatott s fölkelte, félrevonult a kíváncsi ember mellől és körülnézett.

A tüzek pattogásától s az emberek tereferéjétől azelőtt oly hangos, hatalmas és befejezetlen tábor elcsöndesedett; lassan elsápadtak és kialudtak az őrtüzek piros zsarátnokai. A teli hold magasan állott a derült égen. Az erdők és mezők, melyek annakelőtte a táboron kívül nem is látszottak, most messzire láthatókká lettek. És még ezeken az erdőkön és mezőkön túl is látszott a derült, az imbolygó és csábítóan hívogató végtelen messzeség. Pierre fölneézett a ragyogó csillagokkal behintett égre. „És mindez az enyém, mindez bennem van, mindez én vagyok!“ — gondolta Pierre. — „És ők mindezt elfogták, bedugták egy deszkákkal elrekesztett bódéba.“ — Elmosolyodott s visszament a társaihoz aludni.

XV.

Október első napjaiban még egy hadikövet érkezett Kutuzovhoz, Napoleonnak egy békét kínáló levelével, mely hamisan Moszkvából volt keltezve akkor, a mikor Napoleon már Kutuzovtól nem messze, a régi kalugai úton járt a seregével. Kutuzov erre a levélre is ugyanazt felelte,

a mit arra az elsőre, a melyet Lauriston hozott neki: kijelentette, hogy a békéről szó se lehet.

Kevéssel ezután Dorochovnak Tarutintól balra portyázó csapatától az a jelentés érkezett, hogy Forminszkojében csapatok jelentek meg, hogy ezek a csapatok Brousier hadosztályából valók, s hogy ezt a többi csapatoktól különvált hadosztályt könnyen meg lehetne semmisíteni. A katonákban és a tisztekben megint fölébredt a tettvágy. A törzskari tábornokok, a kiket a Tarutinonál oly könnyű szerrel aratott győzelem emléke lelkesített, a mellett kardoskodtak Kutuzov előtt, hogy valósítsa meg Dorochof javaslatát. Kutuzov ellenben minden támadást fölöslegesnek tartott. A dologból azután a középút sült ki, vagyis az, a minek ki kellett sülnie, elküldtek Forminszkojeba egy kisebb különítményt, a melynek rohamot kellett intéznie Broussier ellen.

A véletlen sajtószzerű játéka folytán ezt a kiküldést, mely, mint később bebizonyosodott, egyike volt a legnehezebbeknek és legfontosabbaknak, Dochturov kapta meg; ugyanaz a szerény, kis Dochturov, a kiről senki sem írta meg, hogy csataterveket csinált, az ezredek előtt száguldott, vagy az útegekre kereszteteket hányt volna, stb., a kit határozatlannak és korlátolt elméjűnek tartottak és hívtak, de ugyanaz a Dochturov, a kit az oroszok és a francziák minden hadakozásában Austerlitz-től 1813-ig mindenütt ott találunk, a hol csak nehéz volt a helyzet. Austerlitznél, a hol mindenki hanyatt-homlok rohant a vesztébe, s egyetlen tábornok se maradt a hátrédben, ő maradt utolsónak az augeszti gáton, s összegyűjtötte a szétzüllött ezredeket, és mentett, a mit tudott. Ő volt az, a ki lázbetegén húszezer emberrel elment Szmolenszkbe, hogy a várost Napoleon egész hadseregével szemben megvédelmezze. Szmolenszkben egy lázrohamában alig hogy a Malachovszkij-kapunál elszunnyadt, felriasztja álmából a Szmolenszk ellen indított ágyúzás, és a város egész napon át tartja magát. A borodinoi ütközetben, mikor Bagration elesik, a mi balszárnnyunk csapataiban minden tíz emberből csak egy maradt meg, és a franczia tűzérség egész ereje oda van összpontosítva, megint csak nem küldenek oda mást, mint

éppen ezt a határozatlan és korlátolt elméjű Dochturovot, és Kutuzov sietve iparkodik jóvá tenni a hibáját, mikor majdnem más valakit készült odaküldeni. És a csendes kis Dochturov megjelenik ott, és Borodino — az orosz csapatok legnagyobb dicsőségévé lesz. És bár versben és prózában sok hősiünet megénekeltek, de Dochturovról jóformán egyetlen szót sem ejtettek.

Most megint Dochturovot küldik oda Forminszkojeba és onnan Malij Jaroslavecze-be, arra a helyre, a hol a francziákkal az utolsó ütközet lezajlott, arra a helyre, a hol a francziák romlása nyilvánvalóan megkezdődött, és a hadjáratnak ebből az időszakából megint sok lángelmét és hőst énekeltek meg, de Dochturovról egyetlen szóval sem emlékeztek meg, vagy csak nagyon kevés és kétértelmű dicséretet ejtettek róla. Dochturovnak ez az agyonhallgatása mindennél fényesebb bizonyítéka az ő érdemeinek.

Nagyon természetes, hogy az az ember, a ki nincs tisztában egy gép szerkezetével, a mikor azt működni látja, a gép legfontosabb alkotó részének azt a forgácsot tartja, mely véletlenül hullott bele, s a működését akadályozván, szétforgácsolódik benne. Az olyan ember, a ki a gép szerkezetét nem ismeri, nem tudja megérteni, hogy nem az a gép működését zavaró forgács, hanem az a nesztelenül forgó összekötő-kerék a gép egyik legfontosabb alkotó része.

Október tizedikén, ugyanazon a napon, a mikor Dochturov Forminszkoje felé való előnyomulásának a fele útján Arisztov falunál megállapodott, hogy a kapott parancs minél pontosabb végrehajtására előkészüljön, az egész francia hadsereg, mely a maga ideges előnyomulásában, a mint látszott, azzal a célzattal, hogy az ellenséggel megütközzék, eljutott Murat hadosztályáig, egyszerre, minden ok nélkül, lekanyarodott balra az új kalugai útra, és Forminszkoje felé vonult, a hol eddig csak Broussier csapatai állottak. Ekkor Doročovon kívül csak Fiquer és Szeszlain egy-egy kisebb csapattesté állott Dochturov parancsnoksága alatt.

Október tizenegyedikén este Szeszlain egy fogoly francia gárdistával eljött Arisztovba a parancsnokság-

hoz. Ez a fogoly elmondotta, hogy azok a csapatok, melyek aznap Forminszkojeba érkeztek, az egész nagy hadsereg elővédje voltak, hogy Napoleon is velük jött, és hogy az egész hadsereg már ötödnappja elhagyta Moszkvát. Ugyanaznap este egy Borovszkája-ból érkezett paraszt elmondta, hogy tömérdek katonát látott a városba bevonulni. Dorochof serégének a kozákjai jelentették, hogy látták a francia testőrséget Borovszkája felé vonulni. Mindezekből a híradásokból nyilvánvalóvá lett, hogy ott, a hol azt hitték, hogy csak egy hadosztály áll, együtt volt az egész francia hadsereg, mely Moszkvából kivonulván, egészen váratlan irányt vett, és a régi kalugai útra tért rá. Dochturov, nem lévén tisztában vele, hogy mitévő legyen, egyelőre semmire sem akart vállalkozni. A parancs úgy szólt, hogy intézzen támadást Forminszkoje ellen. De Forminszkojeban, a hol azelőtt Broussier egymaga állott, most az egész francia hadsereg együtt volt. Jermolov a maga esze szerint akart eljárni, de Dochturov ragaszkodott ahhoz, hogy ő csak a fenség parancsai szerint cselekedhetik. Végre abban állapodtak meg, hogy jelentést tesznek a helyzetről a vezérkarnak.

Erre a célra egy Bolchovitinov nevű egyes tisztet szemeltek ki, a kinek az írásbeli jelentésen kívül, szóval is el kellett mondania az egész dolgot. Bolchovitinov, miután megkapta a jelentést és a szóbeli utasításokat, éjjel tizenkét órakor egy kozákkal és a szükséges tartalék-lovakkal elindult a főhadiszállásra.

XVI.

Sötét és langyos volt az őszi éjszaka. Már negyedik napja szitált az eső. Bolchovitinov, miután két ízben lovat váltott és másfél óra alatt harmincz versztet tett meg a sáros és csatagos úton, éjjel két órakor megérkezett Letasevkába. Egy parasztviskó előtt, melynek a sövényére egy „Főhadiszállás“ felírást tábla volt kifüggesztve, leszállt a lováról és belépett a sötét pitvarba.

— Kéretem a szolgálattelvő tábournokot, de szapo-

rán! Nagyon fontos jelentést hozok! — mondotta valakinek, a ki a sötét pitvarban szipogva föltápászkodott.

— Az este óta nagyon rosszul van, már harmadik éjszakája, hogy nem alszik, — suttogta szabadkozva egy tisztiszolga. — Jobb lesz tán előbb a kapitányt felkölteni.

— Rendkívül fontos jelentést hozok Dochturov tábornoktól, — szólott Bolchovitinov, a mint tapogatózva odament a nyitott ajtóhoz. A tisztiszolga ott botorkált előtte és elkezdett valakit ébresztgetni. — Nagyságos uram, nagyságos uram, — futár érkezett.

— Mi az, mi az? Kitől? — dörmögte egy álmos hang.

— Dochturovtól és Petrovics Alexejtől. Napoleon Formiszkojében van, — mondotta Bolchovitinov, a ki bár nem látta a sötétben, hogy ki intézte hozzá ezt a kérdést, de a hangja után gondolta, hogy nem Konovniczyn.

A fölébresztett ember nagyot ásított és kinyújtózott.

— Nem igen szeretném őt felkölteni, — mondotta tapogatózva. — Gyöngélkedik! Lehet, hogy ezek csak olyan kőszá hírek.

— Íme, itt a jelentés, — szólott Bolchovitinov; — parancsom van, hogy haladéktalanul adjam át a szolgálattévő tábornoknak.

— Várjon, míg gyertyát gyújtok. Hová a pokolba rakod el mindig? — szólott a nyújtózó ember a legényéhez fordulva. Scserbinin, Konovniczyn segéd tisztje volt. — Megvan már, megvan, — tette hozzá.

A legény tüzet csiholt s elkezdett tapogatózni a gyertyatartó után.

— Oh, az átkozottak! — mondotta bosszúsan.

A szikra villanásánál Bolchovitinov megpillantotta Scserbinin fiatalos arcát, kezében a gyertyával, s az elülső sarokban még egy másik alvó embert látott. Ez volt Konovniczyn.

Mikor eleinte kékes, majd később piros lánggal elkezdett égni a tapló és a kénes szalag, Scserbinin meggyújtott egy faggyúgyertyát, a melynek a tartójáról ijedten futottak szét a rajta rágódó csótánok, és végignézett

a futáron. Bolchovitinov tele volt föcsölve sárral, s a mint a kabátja újjával le akarta törölni, egészen besározta az arczát.

— De hát kinek a jelentése ez? — szólott Scserbinin, mikor az iratot átvette.

— Megbízható hírek, — felelt Bolchovitinov. — A foglyok, a kozákok és a kémek teljes egyhangúsággal ugyanazt jelentik.

— Mit csináljunk, mégis csak fel kell költeni — mondotta Scserbinin, s miután fölkel, odalépett a köpenynyel letakart alvó emberhez, a kinek hálósipka volt a fején. — Petrovics Pjotr! — kiáltott föl. Konovniczyn meg se moczczant. — A főhadiszállásra! — szólott mosolyogva, jól tudván, hogy ezekre a szavakra biztosan fölébred. És csakugyan, a hálósipkás fej egyszeriben megmozdult. Konovniczyn szép és határozott arczán, mely lázas tűzben égett, egy pillanatig még ott lebegett az álom s a való helyzettől messzire elkalandozó ábrándok kifejezése, de egyszerre megrázkódott, és az arcza legott szokott nyugodt és határozott kifejezését öltötte föl.

— Nos, mi az? Kitől? — kérdezte, ugyan nem valami szaporán, de azonnal, miközben a gyertyavilágtól sűrűn hunyorgatott. Konovniczyn, miután a tiszt jelentését meghallgatta, felbontotta a levelet. Alig hogy elolvasta, gyapjúharisnyákba bújtatott lábait legott leeresztette a földre és elkezdett öltözködni. Azután ledobta a hálósipkát és miután a halántékait megfésülte, föltette a tábori sipkáját.

— Hamar ideértél? Gyerünk a fenségrez.

Konovniczyn legott felösmerte, hogy a kapott hír rendkívül fontos, és hogy nincs idő a habozásra. Vajjon jó volt-e ez vagy rossz, azt eszébe se jutott megkérdezni magától. Ez őt nem érdekelte. Az egész hadjáratot ő nem az ész, nem a megfontolás, hanem valami egészen másnak a szempontjából nézte. A lelkében, bár titkon, de mély gyökeret vert az a meggyőződés, hogy minden jóra fordul; de hogy ebben nem szabad bízni, s annál kevésbé szabad ezt kimondani, s egyszerűen mindenkinek meg kell tenni a magáét. És ő a magáét tőle telhetőleg meg is tette.

Konovniczyn Petrovics Pjotr, éppen úgy, mint Dochturov is, csak az illendőség kedvéért kerültek bele az 1812-ik év hősei, a Barclayk, a Rajevszkijk, a Jermolovok, a Platovok és a Miloradovicsok közé, ő is, éppen úgy, mint Dochturov, nagyon korlátolt tehetségű és tudású ember hírében állott, és ő is, éppen úgy, mint Dochturov, soha se csinált haditerveket, de azért mindig ott volt a legnehezebb ponton; attól kezdve, hogy szolgálattevő tábornoknak osztották be, mindig nyitott ajtónál aludt, s kiadta a parancsot, hogy bárhonnan érkezzék is futár, azonnal keltsék föl, az ütközetek alkalmával mindig ott volt a tűzben, úgy hogy Kutuzov már szemrehányásokkal is illette őt ezért, s félt őt valahová elküldeni, s éppen úgy, mint Dochturov, egyike volt azoknak az észrevétlen kerekeknek, a melyek bár nem kattognak és nem csapnak zajt, de azért mégis a gépnek legfontosabb alkotó részei.

Konovniczyn, mikor a házból a nyirkos és sötét éjszakába kilépett, részben fokozódó főfájásától, részben pedig egy kellemetlen gondolattól, mely a fejében megvillant, összeránczolta a homlokát. Elgondolta, hogy erre a hírre micsoda izgalom támad majd a törzskari befolyásos embereknek ebben a fészkeben, és különösen Bennigsen-ben, a ki Tarutino után kész lett volna szinte késhegyre menni Kutuzovval; micsoda tervezgetés, vitatkozás, parancsolgatás és rendelkezés lesz ebből. És ez az előérzet, bár tudta, hogy e nélkül nem lehet meglelni, kellemetlen volt neki.

És csakugyan, Toll, a kihez bement, hogy közölje vele ezt a legújabb hírt, legott elkezdte a vele együtt lakó tábornok előtt a felfogását fejtegetni, és Konovniczyn, a ki szótlanul és fáradtan hallgatta, végre is kénytelen volt őt emlékeztetni, hogy a fenséghez kell menniök.

XVII.

Kutuzov, mint a féle öreg ember, éjjelenként alig aludt valamit. Viszont napközben gyakran egészen váratlanul elszunnyadt; de éjjelenként, a mikor felöltözve hevert az ágyán, többnyire nem aludt és gondolkozott.

Most is úgy feküdt ott az ágyán, s nagy, nehéz és egy forradástól eltorzított fejét puha kezére hajtva, gondolatokba merült s tágra nyitott egyetlen szemével belebámúlt a sötétségbe.

Azóta, hogy Bennigsen levelezést folytatott a császárral s a törzskarban mindenkinél nagyobb befolyásra tevén szert, kerülté őt, Kutuzov abban az irányban nyugodtabb volt, hogy nem egyhamar fogják őt belekényszeríteni, hogy mindenféle czéltalan, támadó hadműveletben résztvegyen a csapataival. Ezenkívül azt hitte, hogy az a fájdalmas emlékezetében lévő leczke, a melylyel a tarutinói ütközet és annak az előestéje szolgált, még mindig érezteti a hatását.

„Végre is be kell látniok, hogy mi, ha a támadás térré lépünk, csak veszíthetünk. A türelem és az idő, már ezek az én igazi hőseim!” — gondolta Kutuzov. Tudta, hogy nem szabad letépni az almát, mielőtt megérik. Majd lehull az magától is, ha megérik, ha pedig éretlenül szakítod le, elrontod az almát, elrontod a fát, s még a fogad is belevásik. Ő, mint aféle tapasztalt vadász, tudta, hogy az állat sebet kapott, még pedig olyan sebet, a minőt csak az egyesült orosz haderő adhatott, de vajjon az a seb halálos-e vagy sem, ez a kérdés még korántsem volt eldöntve. Most, Lauriston és Berthemy küldetése és a portyázó csapatok jelentései után, Kutuzov szinte biztos volt benne, hogy a seb halálos. De még bizonyítékokra, várakozásra volt szükség.

„Persze, szeretnének odaszaladni és megnézni, hogy' ölték meg. Csak várjatok, majd meglátjátok. Mire való az az örökös fortélyoskodás és támadás!” — gondolta magában. „Minek. Mindenikük csak azon van, hogy kiténtesse magát. Mintha bizony verekedni valami mulatságos dolog volna. Szakasztott olyanok, mint a gyermekek, a kiktől teljes lehetetlenség kicsikarni, hogy' is történt ez vagy az az eset, mert valamennyien azt akarják bebizonyítani, hogy értenek a verekedéshez. De hiszen most nem is erről van szó.”

„És micsoda agyafurt fortélyokat ajánlanak nekem mind ezek az emberek! Azt képzelik, hogy ha két-három eshetőséggel számoltak (eszébe jutott a hadjáratnak Pé-

tervéről küldött általános haditerve), számoltak valamennyivel. Pedig hát az eshetőségeknek se szeri, se száma!”

Az a megoldatlan kérdés, vajjon a Borodionál adott seb halálos-e vagy sem, immár egész hónap óta ott lebegett Kutuzov feje fölött. Egyrésztől a francziák elfoglalták Moszkvát. Másrésztől pedig Kutuzov minden kétséget kizárólag és egész lényével érezte, hogy az a rettenetes lesújtás, a melyre az egész orosz haderővel együtt, minden erejét összeszedte, halálos kellett, hogy legyen. De minden körülmények közt szüksége volt bizonyítékokra, a melyekre már egy hónap óta várakozott, s minél inkább múlt az idő, annál jobban kezdte veszíteni a türelmét. A mint álmatlan éjszakáin ott feküdt az ágyában, csak ugyanazt cselekedte, a mit az a fiatal tábornok-népség cselekedett, ugyanazt, a miért szemrehányásokat tett nekik. Átgondolta az összes lehetőségeket, épp úgy, mint azok a fiatalok, csak azzal a különbséggel, hogy ő semmit sem alapított ezekre a föltevésekre, és hogy ő nem két-három, hanem ezer meg ezer eshetőséget látott.

Minél tovább gondolkodott, annál több eshetőség bukkant föl előtte. Maga elé képzelte a Napoleon hadseregének a maga egészében, vagy egyes részeiben Pétervár ellen irányuló vagy a város körülvételét célzó minden lehető mozdulatát, számolt azzal az eshetőséggel is (a melytől leginkább tartott), hogy Napoleon az ő saját fegyverével fog küzdeni ellene, és ott marad Moszkvában, hogy ott várja be őt. Kutuzov számbavette a Napoleoni hadsereg Medynbe és Juchnovba való visszavonulásának a lehetőségét is, de az egyetlen, a mivel nem számolhattott, az volt, a mi tényleg bekövetkezett, Napoleon csapatainak a Moszkvából való kivonulást követő első tizenegy napon véghezvitt esztelen és ideges ide s tova küldözgetése, — az a küldözgetés, mely lehetővé tette azt, a mire Kutuzov akkor még gondolni se merészt: a francziák teljes és tökéletes kiirtását. Dorochovnak Broussier hadosztályáról szóló jelentése, a Napoleon hadseregének a nyomorúságáról a portyázó csapatoktól érkezett hírek, a Moszkvából való kivonulásra folytatott előkészületek-

ről szóló híradások, — mindez csak megerősítette azt a föltevést, hogy a francia hadsereg szét van verve és menekülni készül; de ez azért mégis csak föltevés volt, mely fontosnak látszhatott a fiatalság, de nem Kutuzov előtt. Ő az ő hatvanesztendős tapasztalása nyomán tudta, hogy mennyit lehet adni a szállongó hírekre, tudta, hogy azok az emberek, a kik valamit óhajtának, mennyire hajlandók a híreket mind úgy csoportosítani, hogy azok igazolják azt, a mit óhajtának, és tudta, hogy az ilyen esetekben milyen szívesen mellőzik mindazt, a mi ennek ellene szól. És minél inkább óhajtotta ezt Kutuzov, annál kevésbbé mert hinni is benne. Ez a kérdés minden lelkierejét lefoglalta. Minden egyéb csak az élet megszokott igényeinek a kielégítése volt előtte. Ilyen megszokott igények kielégítésére szolgáltak az ő szemeiben a turszko-i emberekkel folytatott beszélgetései, m-me Stahl-hoz Tarutinoból írt levelei, a regény-olvasás, a jutalmak kiosztása, a Pétervárral folytatott levelezés, stb. De a francziák pusztulása, a melyet egyedül ő látott előre, lelkének egyetlen, benső kívánsága volt.

Október tizennegyedikén éjjel is a kezére támaszkodva feküdt az ágyában és ezen gondolkozott.

A szomszéd szobában mozgolódás támadt; és fölhangzottak Toll, Konovniczyn és Bolchovitinov lépései.

— Hé, ki az? Jertek be, lépjen be! Mi ujság? — kiáltott reájuk a tábornagy.

Mialatt az inas gyertyát gyújtott, Toll elmondta a hírek lényegét.

— Ki hozta? — kérdezte Kutuzov olyan arczczal, mely a gyertya gyér világosságánál szinte megdöbben-tette Tollt a hidegségével.

— Semmi kétség se foroghat fönn, fenség!

— Hívjátok ide, hívjátok ide!

Kutuzov egyik lábát lelógatva ült az ágyon, s testének egész súlyával másik, behajtott lábára nehezedett rá. Hogy a küldöttet jobban lássa, összehunyorította a szemét, mintha csak az arczvonásaiból akarta volna kiolvasni azt, a mi érdekelte.

— Beszélj, beszélj, lelkem, — mondotta Bolchovitinovnak, örege hangján, miközben a mellén szétnyílt in-

gét összefogta. — Jer ide, jer ide közelébb. Micsoda híreket hoztál? Hm? Napoleon kivonult Moszkvából? Csakugyan úgy van? Hm?

Bolchovitinov eleinte teljes részletességgel elmondott mindent, a mit parancsoltak neki.

— Beszélj, beszélj hát szaporán, ne kínozd a lelke-
met, — vágott közbe Kutuzov.

Bolchovitinov elmondott mindent és elhallgatott, várván a parancsokat. Toll elkezdett valamit mondani, de Kutuzov félbeszakította. Valamit akart mondani, de egyszerre megránczosodott, elkomolyodott az arcza; legyintett a kezével Toll felé, megfordult a másik oldalára, a szoba szöglete felé, a hol szentképek feketéllettek.

— Uram és Teremtőm! Meghallgattad a mi imádságunkat... — fohászzkodott föl remegő hangon s összekulcsolt kezekkel. — Meg van mentve Oroszország. Hála neked érte, Istenem! — És sírva fakadt.

XVIII.

Ennek a hírnek a vételétől a hadjárat végéig Kutuzov minden tevékenysége abban összpontosult, hogy erővel, ravaszsággal, kéréssel visszatartsa a csapatait a haszontalan támadásoktól, fortélyoskodásoktól, s a veszendő ellenséggel való összeütközésektől. Dochturov Malojaroszlavecz felé vonul, de Kutuzov késlekedik a hadseregével, és kiadja a parancsot Kaluga kiürítésére, mert a visszavonulás oda nagyon is lehetségesnek tűnik föl előtte.

Kutuzov az egész vonalon visszavonul, de az ellenség be se várva az ő visszavonulását, eszeveszetten siet vissza az ellenkező irányban.

Napoleon történetírói leírják nekünk az ő tartutinoi és malojaroszlavecki fortélyait, és találgatásokba bocsátkoznak a felől, vajjon mi történt volna, ha Napoleonnak sikerült volna a bőségben úszó, délvidéki kormányzóságokba benyomulni.

Arról nem is szólva, hogy semmi sem akadályozta Napoleont abban, hogy ezekben a délvidéki tartományokba

benyomuljon (miután az orosz hadsereg készségesen nyitott neki utat), a történetírók megfélekedeznek arról, hogy Napoleon hadseregét immár semmi se menthette meg, mert a sereg magában hordta a végromlás elháríthatatlan föltételeit. Mi ok lett volna föltételezni azt, hogy ez a hadsereg, mely bőséges ellátást talált Moszkvában, de nem tudta azt megőrizni, hanem lábbal tiporta, hogy az a hadsereg, mely Szmolenszkbe érkezve, nem gyűjtötte össze az ott talált élelmi szereket, hanem elharácsolta, hogy ez a hadsereg összeszedhette volna magát a kaluzgai kormányzóságban, a melyben ugyanolyan oroszok laktak, mint akár Moszkvában, s a hol a tűznek szintén meg van az a sajátsága, hogy elhamvaszt mindent, a mit felgyújtanak vele.

Ez a hadsereg többé soha és sehol se szedhette össze magát. A borodinoi ütközet és Moszkva kifosztása óta már magában hordta a végső feloszlásnak szinte vegyi föltételeit.

Ennek a volt hadseregnek a katonái a vezéreikkel együtt, maguk se tudták hová, de menekültek, miközben (Napoleonnak úgy, mint az utolsó katonának) csak egyetlen vágyuk volt: lehetőleg minél hamarább kikászolódni abból a vígasztalan helyzetből, a melynek, ha bár csak homályosan is, de valamennyien tudatában voltak.

Csak így történhetett, hogy a malojaroszlaveczji haditanácsban, mikor a tábornokok úgy tettek, mintha különféle nézeteket nyilvánítva, tanácskoztak volna, egy Morton nevű egyszerű katonának a véleménye, a ki kimondta azt, a mit valamennyien gondoltak, hogy tudniillik azon kell iparkodni, hogy minél előbb továbbjussanak, mincannyiuknak a száját betömte, és senki, még maga Napoleon se tudott ez ellen a valamennyiük által fölismert igazság ellen semmit felhozni.

De bár valamennyien tudták, hogy tovább kell mennők, még megmaradt annak a tudatnak a szégyene, hogy menekülniök kell. És itt egy külső lökésre volt szükség, mely ezt a szégyenérzetet legyőzze. És ez a lökés a kellő pillanatban be is következett. Ez volt a francziák által úgynevezett le Hourra de l'Empereur.

Misnap korán reggel, a haditanács után, Napoleon

az alatt az ürügy alatt, hogy meg akarja nézni a csapatokat s a múlt és a jövő ütközet színhelyét, a marsallok és egy fedező csapat kísérete mellett ellovagolt a csapatvonal kellő közepére. A prédára leselkedő kozákok egyszerre rábukkantak a császárra, és kevés híja, hogy el nem fogták. Ha a kozákok ez alkalommal nem fogták el Napoleont, ugyanaz mentette meg őt, a mi a francziákat a vesztükbe sodorta: a zsákmány, a melyre a kozákok, mint Tarutinónál, itt is, az emberekkel nem is törődve, rávetették magukat. Rá se hederítettek Napoleonra, hanem lecsaptak a zsákmányra, úgy hogy Napoleonnak sikerült elmenekülnie.

Mikor aztán nyilvánvalóvá lett, hogy les enfants du Don a saját hadserege közepett elfoghatták volna magát a császárt, világos volt, hogy nincs egyéb hátra, mint a legközelebbi ösmerős úton minél hamarább menekülni. Napoleon az ő negyvenesztendős poczakjával, nem érezvén magában az azelőtti hajlékonyságot és elszánt-ságot, megértette ezt a célzást. És annak a rémületnek a hatása alatt, melyet benne a kozákok keltettek, legott hozzájárult Mouton véleményéhez, és, mint a történetírók mondják, tüstént kiadta a parancsot a szmolenszki útra való visszavonulásra.

Az, hogy Napoleon hozzájárult Mouton véleményéhez, és a csapatok visszavonultak, nem bizonyítja azt, hogy ő parancsot is adott erre, csak azt, hogy azok az erők, a melyek abban az irányban, hogy a sereget a morszaiszki útra tereljék, az egész hadseregre hatottak, egyidejűleg Napoleonra sem tévesztették el a hatást.

XIX.

A mikor az ember mozgásban van, mindig megszokta fontolni ennek a mozgásnak a célját. Ahhoz, hogy valaki ezer verszten menjen, föltétlenül azt kell hinnie, hogy ott, ezen az ezer verszten túl, valami szép dolog vár rá. Az ígélet földét kell az embernek maga dé képzelnie, hogy legyen ereje a kitartó mozgásra.

Az ígélet földé a francziák szemében az Orosz-

országba való betöréskor Moszkva, a visszavonuláskor pedig a hazájuk földje volt. De a haza földje nagyon is messze volt, és az ember, a ki ezer versztes út előtt áll, a végcélról teljesen megfeledkezve, föltétlenül azt mondja magának, hogy ma megyek negyven versztet, s ott kipihenek és meghálok, s az első napi út alatt ez a hely az, mely eltakarja szem elől a végcél, s egyesíti magában az utas minden vágyát és reménységét. Azok a törekvések, melyek az egyes emberben kifejezésre jutnak, a tömegben mindig csak fokozódnak.

A francziákra nézve, a kik a régi szmolenszki úton vonultak vissza, a haza végcélja nagyon is messze volt, de a legközelebbi cél, az, a mely felé a tömegben óriási mértékben fokozódva, minden vágy és reménység irányult, Szmolenszk volt. Nem azért, mintha az emberek tudták volna, hogy Szmolenszkben sok az élelmiszer és a pihent csapat, nem azért, mintha azzal hitegették volna őket (sőt ellenkezőleg, a hadsereg vezetői és maga Napoleon is nagyon jól tudták, hogy ott kevés az élelmiszer), hanem egyszerűen azért, mert ez az egy adott nekik erő ahhoz, hogy az adott nélkülözéseket elviseljék, azok, a kik ezt tudták, meg azok is, a kik nem tudták, egyaránt áztatván magukat, úgy iparkodtak Szmolenszk felé, mintha csak az ígéret földje lett volna.

Kiérve az országútra, a francziák megdöböntő energiával, hallatlan gyorsasággal törtek kitűzött céljuk felé. Az általános iparkodásnak ezen az okán kívül, mely egy egészszé fűzte össze a francziák különálló tömegeit, és energiát öntött beléjük, volt még egy másik ok is, mely őket összekapcsolta. Ez az ok pedig az ő számukban rejtett. Legnagyobb tömegük éppen úgy mint a vonzódás természettani törvényében, magához vonzotta a különálló atomokat, az embereket. Úgy vonultak tovább száz-ezer főnyi tömegükkel, mint akár egy egész ország.

Közülök minden embernek csak egyetlen vágya volt, — fogságba jutni és megszabadulni minden iszonyattól és nyomorúságtól; de egyrésről a célul kitűzött Szmolenszk felé való általános törekvés valamennyiüket egy irányba terelte. Más résről pedig lehetetlen volt, hogy egy hadtest egy szakasz által foglyul ejtse magát, s

bár a francziák minden kínálkozó alkalmat fölhasználtak arra, hogy egymástól elszakadjanak, s magukat az első kínálkozó alkalommal elfogassák, ezek a törekvések még se jártak mindig sikerrel. Már maga a nagy számuk s szörnyű és gyors menetelésük megfosztotta őket ennek a lehetőségétől és az oroszokra nézve nemcsak nehézzé, de lehetetlenné tette, hogy gátat vessenek ennek a mozgásnak, a melybe a francziák tömegei minden energiájukat belefektették. A test gépies szétDarabolása egy bizonyos határon túl nem siettethette a feloszlás megkezdett folyamatát.

Egy nagy rakás havat lehetetlen egy pillanat alatt megolvasztani. Van az időnek egy bizonyos határa, a melyen belül a hőnek semmiféle foka sem képes a havat megolvasztani. Ellenkezőleg, minél magasabb a hő, annál jobban megkeményszik az olvadó hó.

Ezt az orosz hadvezérek közül az egyetlen Kutuzov kivételével senki sem értette meg. Mikor a francia hadsereg menekülésének iránya a szmolenszki úton meglett állapítva, akkor kezdődött az, a mit Konovniczyn október tizenegyedikén éjjel előre látott megvalósulni. A hadsereg minden magasabbrangú tisztje ki akarta magát tüntetni, el akarta vágni, föl akarta tartóztatni, foglyul akarta ejteni a francziákat, és valamennyien követelték a támadást.

Kutuzov volt az egyetlen, a ki minden erejét (ez az erő persze a főhadparancsnokoknál nem valami nagy szokott lenni) arra használta föl, hogy a támadást megakadályozza.

Nem mondhatta nekik azt, a mit mi most mondunk: mire való volna az ütközet és az út eltorlaszolása, mire való volna az emberek elvesztése és a szerencsétlenek embertelen lemészárlása, mire való volna mindez, a mikor Moszkvától Vjazmaig, ütközet nélkül is egy harmadára olvadt le ezeknek a csapatoknak a létszáma; de beszélt nekik arról, a mit öreg korának a bölcseségéből leszűrt, és a mit megérthettek, beszélt nekik az arany hídról, és ők mosolyogtak rajta, megrágalmazták őt, ott tülekedtek, ott settenkedtek és ott kóvályogtak az elejtett vad körül.

Vjazma alatt, Jermolov, Milorádovics, Platov és

mások, közvetlenül a francziák közelében lévén, nem bírtak ellentállani annak a váagnak, hogy két francia hadtestet szét ne verjenek. Kutuzovnak, hogy őt a szándékukról értesítsék, jelentés helyett egy borítékba zárt fehér papírlapot küldtek.

És bármennyire iparkodott is Kutuzov a csapatokat visszatartani, a mi csapataink támadtak, és iparkodtak az útat elzárni. A gyalogezredek, mint mesélik, zeneszóval és dobpergés közepett intézték a rohamot, miközben mindkét részről több ezer ember pusztult el.

De az útját senkinek se zárták el, és nem tettek tönkre egyetlen csapatot sem. És a francia hadsereg, mely a veszedelemtől még erősebben tömörült, egyenletesen fogya folytatta végzetes útját Szmolenszk felé.